

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

İRAN DEVRİMİ VE DEVRİMİN FİKRİ ALTYAPISINI
OLUŞTURAN KİŞİ VE GRUPLAR

Sedat TAŞDEMİR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KAYA

Bingöl-2022

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
CUMHURİYET TARİHİ BİLİM DALI

İRAN DEVRİMİ VE DEVRİMİN FİKRİ ALTYAPISINI
OLUŞTURAN KİŞİ VE GRUPLAR

Sedat TAŞDEMİR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KAYA

Bingöl-2022

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	iv
BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ	vi
TEZ KABUL ve ONAY	vii
ÖNSÖZ.....	viii
ÖZET.....	vi
ABSTRACT	vii
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	9
SAFEVİLER'DEN DEVRİME İRAN TARİHİ	9
1.1. Safeviler ve Şiiliğin Yerleşmesi.....	9
1.2. Kaçarlar	13
1.3. Pehleviler'den İslam Cumhuriyeti'ne.....	19
1.4. Şah'ın Beyaz Devrimi:	34
İKİNCİ BÖLÜM	39
İRAN DEVRİMİNDE ROL OYNAYAN KİŞİ VE GRUPLAR	39
2.1 Ayetullah Seyyid Ruhullah Humeyni	39
2.1.1 Hayatı:	39
2.1.2 Humeyni'nin Siyasi Hayata Atılımı	40
2.1.3 Ak Devrim	42
2.1.4 Kaset Devrimi	46
2.1.5 Devrimin Fitili Ateşleniyor	48
2.2 Ali Şeriati.....	51
2.2.1 Hayatı;	52
2.2.2 Ali Şeriati'nin Devrime Etkisi	56
2.3 Ayetullah Kaşani	60
2.3.1 Hayatı	60
2.3.2 İran Muhalefesinde Kaşani Etkisi.....	61
2.4 Ayetullah Huseyin Ali Muntaziri	64
2.4.1 Hayatı:	64
2.4.2 Siyasi Hayata Atılımı ve Devrime Etkisi	65
2.5 Ayetullah Seyyid Mahmud et-Talekani (1910-1979).....	66
2.5.1 Hayatı:	66

2.5.2	Ayetullah Talekani Fikirleri ve Devrime Etkisi.....	69
2.6	Tudeh Partisi.....	71
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM		78
YENİDEN YAPILANMA VE REJİMİN YERLEŞTİRİLMESİ		78
3.1	Yeni Rejime Zemin Hazırlama.....	78
3.2	Devrim Önce Kendi Çocuğunu Yer	85
3.2.1	İlk yenilenler: Mehdi Bazargan ve Beni Sadr	85
3.2.2	Muntazari: Haleflikten ev Hapsine.....	90
3.3	Sol ve Liberal örgütlerin Etkisizleştirilmesi.....	94
3.3.1	Halkın Mücahitleri Örgütü	94
3.3.2	Tudeh Partisinin Tasfiyesi	98
SONUÇ.....		101
KAYNAKÇA		104

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım “İran Devrimi ve Devrimin Fikri Altyapısını Oluşturan Kişi ve Gruplar” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

29/11/2022

Sedat TAŞDEMİR

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Sedat TAŞDEMİR tarafından hazırlanan İran Devrimi ve Devrimin Fikri Altyapısını Oluşturan Kişi ve Gruplar başlıklı bu çalışma, 29/11/2022 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda oy birliğiyle başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Başkan	: Prof. Dr. Sıtkı ULUERLER	İmza:
Danışman	: Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KAYA	İmza:
Üye	: Doç. Dr. Turgay MURAT	İmza:

ONAY

Bu Tez, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun/.../ 201.. tarih ve sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mehmet Zahir ERTEKİN
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Bu çalışmada İnan Devrimi ve Devrimin Fikri Altyapısını Oluşturan Kişi ve Gruplar incelenmiştir. Konunun araştırılması ve yazılması tamamen objektif kaynaklara dayandırılmıştır. Ayrıca bu çalışmada kullanılan metot, literatür taraması ve birçok belgenin incelenmesi sonucu oluşturulmuştur.

Bu uzun ve yorucu süreçte ufuk açıcı fikirleri ve yapıcı eleştirileriyle beni yönlendirerek çalışmayı zenginleştirmeme yardımcı olan ve her zaman süreci yakından takip ederek beni destekleyen ve engin tecrübeleriyle beni teşvik eden danışman hocam, değerli insan Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KAYA'ya, ayrıca çalışmanın konusu hasebiyle yaşadığım kaynak sıkıntısının giderilmesinde yardımcı olan değerli ağabeyim Musa ÜZER'e, her zaman desteği esirgemeyen ve farsça kaynakların temininde yardımcı olan kıymetli dostum Tayfur BAYRAKLI'ya, ayrıca çalışmamın kontrolünde emeği geçen Fırat TAŞDEMİR'e ve her zorluğa rağmen sabır ve muhabbetle çalışmamı destekleyen ve teşvik eden eşim Şirvan'a sonsuz saygı, minnet ve şükranlarımı sunarım.

29/11/2022

Sedat TAŞDEMİR

ÖZET

Tezin Başlığı: İRAN DEVRİMİ VE DEVRİMİN FİKRİ ALTYAPISINI OLUŞTURAN KİŞİ VE GRUPLAR

Tezin Yazarı: Sedat TAŞDEMİR

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KAYA

Anabilim Dalı: Cumhuriyet Bilim Dalı

Bilim Dalı: Tarih

Kabul Tarihi: .../ .../

Sayfa Sayısı: ... (ön kısım) + (tez) + (ekler)

Devrim, bir devletin sosyo-politik yapısında meydana gelen köklü değişimi ifade eder. Devlet içerisinde yaşanan ekonomik, siyasi, politik gibi sorunların zamanla hedefe yönelik tepkilere ve kitlesel eylemlere dönüşmesiyle devrim meydana gelir. Ancak gerçekleşen her devrim sonuç itibari ile başarılı olamaz veya varlık gösteremez. Devrimlerin başarısı, devrimci ileri gelen kişilerin süreci siyasi, politik, ekonomik ve kültürel yapılarıyla idare etmesi ve iyi bir kurumsallaşmaya gitmesiyle olur.

Bu çalışmada, birinci bölümde köklü İran tarihine değinilerek, İran tarihi Safeviler'den 1979 İran Devrimi'ne gelen sürece kadar kronolojik olarak incelenmiştir. Tarihi süreç içerisinde bir devletin nasıl adım adım devrime gittiği yapılan analizlerle değerlendirilmiştir. İkinci bölümünde 1979 İran Devrimi'nde etkili olan kişiler ve gruplar tek tek ele alınarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda her ne kadar İslam Devrimi olarak nitelense de İran Devrimi'ndeki parametrelerin çok çeşitli olduğu çalışmada görülecektir. Üçüncü bölümde ise Devrim sonrası yeni rejimin yerleştirilmesi, kurumsallaşma ve özellikle Devrim'de etkili olan kişi ve grupların tasfiyeleri konu edinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İran Tarihi, Devrim, İran Devrimi, Kurumsallaşma, Rejim, Humeyni

ABSTRACT

Title of Thesis: FIGURES AND GROUPS THAT SHAPE INTELLECTUAL INFRASTRUCTURE OF IRANIAN REVOLUTION
Author of Thesis: Sedat TAŞDEMİR
Advisor: Doctor Lecturer Mehmet KAYA
Department: Republic branch of science
Branch of Science: History
Acceptance Date: .../ .../
Number of Pages: (front part) +(thesis)+(appendices)
<p>Revolution refers to the radical change in the socio-political structure of a country. A revolution may occur when difficulties such as economic and political problems in the state turn into target-oriented reactions and mass actions over time. However, not each revolution can be successful or remain. The success of revolution comes when revolutionary leaders manage the process with their political, economic and cultural structures and achieve straight institutionalization.</p> <p>The first chapter of this study will focus on the deep-rooted Iranian history chronologically from the Safavid dynasty era to the Iranian Revolution in 1979. The issue of how a state gradually heads to a revolution in the historic process has been profoundly evaluated. Meanwhile, in the second part, the influential figures and groups that played a role during the Iranian Revolution were one by one discussed. In this context, it will be seen in this paper that the parameters of the Iranian Revolution are very diverse, although it is described as the Islamic Revolution. Finally, the third part discusses the establishment, institutionalization, and consolidation of the new regime followed by the Revolution, as well as the purge of the figures and groups that were influential during the Revolution.</p>
Keywords: Iranian History, Revolution, Iranian Revolution, Institutionalization, Regime, Khomeini

GİRİŞ

Bu çalışmada İran'ın siyasi tarihine Safeviler döneminden itibaren başlanmış 1979 Devrimi'ne kadar kronolojik olarak işlenmiştir. Ancak İran'ın siyasi tarihine ilişkin çok detaylı bir inceleme yöntemine başvurulmamıştır. Nitekim bu çalışmanın asıl konusu İran Devrimi, Devrim'de etkili olan kişi ve gruplar ve Devrim sonrası yeni rejimin yerleştirilmesi ve tasfiyeler olmuştur.

İran köklü geçmişiyle gerek bugün gerekse de tarih boyunca dünya siyaseti bakımından hayati önem taşımıştır. Türkiye için geçerli olan “jeopolitik önem” hususu, İran açısından da geçerli olmuştur. Bu önem, küresel ölçekte de ziyadesiyle bilinmektedir. Bu bağlamda ilk çağlardan itibaren İran, köklü medeniyetlere ev sahipliği yapmış, aynı zamanda büyük istilalara maruz kalmıştır. Bu coğrafyada yaşanan savaş, istila, çatışma, yağma ve göçler İran'ın siyasi ve kültürel birikmişliğini etkilemekle beraber başka kültürlerle de kaynaklık teşkil etmiştir.

İran'ın eski tarihine bakıldığında, bu topraklara sahip olan ilk uygarlıklar Elam, Asur ve Med uygarlıkları olmuştur. Medler'den sonra Pers İmparatorluğu uzun yıllar boyunca bu topraklarda hüküm sürmüştür, kurduğu imparatorlukla birçok kültürün bir arada yaşamasına olanak tanımış ve İran'ın gerçek siyasi kimliğine bürünmesini sağlamıştır. Pers egemenliğinden sonra bu topraklarda Büyük İskender istilası başlamıştır. Ardından uzun yıllar boyunca Part hakimiyeti başlamıştır.

Part İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla ikinci bir Pers İmparatorluğu olarak bilinen Sasaniler 224 yılında kurulmuştur. İran siyasi tarih açısından Persler 'den sonra en parlak dönemini yaşamıştır. Devletin dini eski medeniyetlerden kalan Zerdüştlük diniydi. Sasaniler'in Bizans'la girdiği mücadeleler, İslam orduların batıya akın etmeleri sonucunda Sasaniler zayıflamış buna bağlı olarak İslam ordularıyla girdikleri Kadisiye ve Nihavent savaşlarında yenilip yıkılmıştır.

İslam Medeniyetinin bu topraklara sahip olmasıyla köklü değişimler de beraberinde gelmiştir. Öncelikle Zerdüştlük etkisini yitirirken İslam dini yayılma alanı bulmuştur. Bununla beraber Arap dili alfabesi resmi alfabe olarak kullanılmaya başlanmış ancak Pers dili de Türk ve Arap dilleri etkisinde kalmakla beraber varlığını korumayı da başarmıştır. Yanı sıra İran sahip olduğu devlet geleneğini

hiçbir zaman yitirmemiştir. Bu torakları işgal eden Arap, Moğol ve Türk istilalarına rağmen bu kültürlerden etkilenmekle beraber geleneği korumayı başarmıştır.

İran'a İslamiyet'in gelmesinden 16. yüzyıla kadar sırasıyla İran topraklarına sırasıyla Emeviler, Abbasiler, Tahiriler, Saffariler, Samaniler, Büveyhiler, Gazneliler, Selçuklular, Moğollar, Harzemşahlar, İlhanlılar, Timurlar, Türkmenler ve Safeviler sahip olmuşlardır¹.

1501'de I. İsmail liderliğinde Safeviler, başkent Tebriz'de iktidarı ele geçirdi. Böylece I. İsmail, İran Şah'ı ilan edilmiştir. Safeviler'in yükselişi, İran coğrafyasında yaşanmış, eski İran İmparatorluklarının ulaştığı coğrafi sınırlar içinde güçlü bir merkezi otoritenin yeniden ortaya çıkmasını işaret etmiştir.

Safevilerin hüküm sürdüğü dönemde İran en önemli dinsel/mezhepsel gelişmesini yaşamıştır. Hz. Osman döneminden itibaren başlayan İslam dünyasında ayrılıklar; Hz. Ali ve Kerbela olaylarıyla iyice kesinleşmiştir. Bu bağlamda İran'da, Hz. Ali tarafını tutan Şiilik mezhebinin ete kemiğe büründüğü dönem Safeviler zamanında olmuştur. Şah İsmail devletin başına geçtikten sonra ilk işlerinden biri Şiiliği devletin resmi dini haline getirmek olmuştur. Bu tarihten itibaren Şiilik devlet eliyle İran'da yayılma imkânı bulmuştur.

Bu doğrultuda Şah İsmail'in dedesi Şeyh Cüneyd ve babası Şeyh Haydar'ın gayretleriyle gelişen Kızılbaşlık ideolojisi Şah İsmail'in de etkisiyle zirve noktasına ulaşmıştır. Şah İsmail'in yazdığı şiirler Kızılbaşlık doktrinin en önemli yazılı malzemesi olacak, saz eşliğinde söylenen nefeslerinde Oniki² İmam Şiiliğinin

¹ Ömer Topaloğlu, *Çağdaş İran Tarihi*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans, Elazığ 1996, s. 2.

² Şii-Caferilerin Kabul ettikleri 12 İmam:

Hz. Ali (600-661)

1- Hz. Hasan (625-669)

2- Hz. Hüseyin (626-680)

3- Ali Zeynel Abidin (658-713)

4- İmam Muhammed el-Bakır (676-743)

5- İmam Cafer-i Sadık (703-765)

6- İmam Musa el-Kazım (745-799)

7- İmam Ali Rıza (765-818)

8- İmam Muhammed el-Cevad (810-835)

10- İmam Ali Naki (el-Hadi) (827-868)

11- İmam Hasan el-Askeri (846-874)

12- Muhammed Mehdi (868-?)”

kültürel düzeyini oluşturmuştur. Böylelikle Türkmenlerin Heterodoks İslam'ı, Şiiliğe ait motifleri olan Hz. Ali ve Oniki İmam kültüleri, Kerbela matemi gibi temel inançlarla karışarak Kızılbaşlık haline dönüşmüştür.

Şah İsmail, Tebriz'i aldıktan sonra Bağdat'tan Herat'a kadar geniş bir coğrafyayı egemenliği altına alacak ve 235 sürecek bir hanedanlığın temelini atmıştır³. Ancak bu tarihten itibaren Safeviler Batıda Osmanlı, Kuzeyde Rusya ile sürekli mücadele halinde olacaktır. Şah Tahmasb (1524-1576) döneminde Irak topraklarını Osmanlı İmparatorluğuna kaptırmıştır⁴.

Şah Abbas dönemine gelindiğinde (1587-1629) devlet zirve noktasını yaşamıştır. 1587 yılında Şah Abbas'ın tahta geçmesiyle siyasi istikrar yeniden sağlamıştır. Safevi İmparatorluğunun en büyük şahlarından biri olarak anılan ve uzun süre tahtta kalan Şah Abbas, devlet yönetimi, ordu ve maliyede reformlar gerçekleştirirken İmparatorluğun başkentini de İsfahan'a taşımıştır⁵. Daha sonra İran'ın Irak, Gürcistan ve Kafkasya bölgeleri üzerindeki kontrolünü yeniden tesis etmiş, Osmanlılara karşı başarılı kampanyalar yürütmüştür.

Şah Abbas'ın ölümünün ardından Safeviler kargaşa ve dağılma sürecine girmiş ve nihayetinde Nadir Şah liderliğinde Horasan civarındaki Avşar Türklerinden oluşan Avşar Hanedanı İran'ı ele geçirmiştir. Nadir Şah'ın 1747'de ölümü ile İmparatorlukta tekrar taht kavgaları baş göstermiş ve İran topraklarının kontrolü Kaçarların denetimine geçmiştir İran'da Kaçarların hüküm sürdüğü dönemlerde, Avrupa'da sömürgecilik doruk noktasındaydı. Sömürge imparatorlarının yayılmasıyla İran'ın Batı'yla yoğun bir şekilde teması girmesi de kaçınılmaz olmuştur⁶. İran 19. yüzyılın ortalarından itibaren ekonomik alanda yaşanan sıkıntılar nedeniyle başta İngiltere ve Rusya olmak üzere birçok ülkeye ayrıcalık tanımak zorunda kalmıştır. Öte yandan Batı ile teması sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi öncelikli olarak askeri alanda olmak üzere eğitim ve ticaret gibi bazı diğer alanlarda modernleşme sürecine girmiştir.

³ Yalçın Sarıkaya, *Geçmişten Günümüze İran: Tarih, Siyaset, Toplum ve Kültür (Rapor)*, Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı (TASAF), Ankara 2020, s. 6.

⁴ Hatice Doğan, *İran Siyasi Tarihi*, Ed. Soyalp Tamçelik, *İran: Değişen İç Dinamikler ve Türkiye-İran İlişkileri*, Gazi Kitabevi, Ankara 2014, s. 13.

⁵ Ünal Gündoğan, *İran ve Ortadoğu*, Adres Yayınları, Ankara 2010, s. 63.

⁶ Doğan, *İran Siyasi Tarihi...*, s. 15.

Kaçarların son dönemlerine gelindiğinde İran coğrafyasında gerek dış müdahaleler gerekse de içerde yaşanan siyasi, sosyal ve ekonomik sorunlardan dolayı bir kaos ortamı oluşmuştur. Tam da bu dönemlerde Avrupa’da yaşanan anayasal faaliyetler, hemen İran’ın yanı başında bulunan Osmanlı Devleti’nin meşruti bir yönetime girmesi ve İran aydınlarının yurt dışı seyahatlerinden elde ettikleri fikirlerle İran da meşruti bir harekete geçmelerine neden olmuştur.

1925’te Kaçar Hanedanı’nın yıkılmasıyla İran’da 1979 tarihine kadar sürecek Pehleviler dönemi başlamıştır. Pehlevi Hanedanlığının ilk Şah’ı, Rıza Şah Pehlevi olmuştur. Şah Pehlevi Kaçar döneminden kalan hiçbir kurumu kapatmamıştır. Ancak bu kurumları amacına hizmet edecek şekilde yeniden yapılandırmış ve daha otoriter bir rejim kurmayı başarmıştır. Kabineler tamamıyla Şah yanlısı kişilerden oluşturulmuş, Şah’a körü körüne bağlı milletvekillerinin teşkil ettiği meclis de zengin toprak sahiplerinden ve itaatli memurlardan seçilmiştir. Rıza Şah dönemi İran’ı yoğun bir modernizasyon ve sekülerleşme süreci geçirmiştir. Bu yönüyle birçok araştırmacı bir Türkiye örneğinin olduğunu vurgulamaktadır. Eğitim, hukuk ve sosyal alanlarda laik/seküler adımlar atılırken, askeri alanda muazzam bir büyümeye gidilmiştir.

Rıza Şah Pehlevi’nin yaptığı en önemli faaliyetlerinden biri de ulemanın etkisini olabildiğince azaltmak olmuştur. Eğitim ve yargıçlık yetkilerini ulemanın tekeline alarak devlete bağlı laik kurumlara dönüştürmüştür. Rıza Şah’ın tahtan çekilmesiyle Muhammed Rıza Şah Pehlevi devletin başına geçmiştir. Her ne kadar Şahlık için eğitilmiş ve yetiştirilmiş olsa da Muhammed Rıza dönemi hesaplandığı gibi değil, bilakis çok sancılı geçmiştir. Muhammed Rıza Şah Dönemi İran’ı İkinci Dünya Savaşı’na denk gelmiş, İran İngiltere/ABD ve Rusya tarafından iki ayrı nüfuz bölgesine ayrılmıştır. Bu sebeple 1941’den 1979 İran Devrimi’ne kadar Muhammed Rıza Şah çalkantılı bir süreç geçirmiştir.

Abbasîlerden 1979 Devrimi’ne kadar İran bazı önemli dönüm noktalarından geçmiştir. Bunlar; İslam’ın İran’da, Abbasilerle beraber yayılma alanı bulması, Safeviler zamanında Şiiliğin İran’ın resmi dini haline getirilmesi, Kaçarlar zamanında gerçekleşen 1906 meşruti devrimi, İran’da petrolün bulunması, D’Arcy imtiyazları, 1953 devrimi ve 1979 İran Devri’ni sayılabilir.

Bu tezin ikinci bölümünde 1979 İran Devrim'i ve Devrim'de etkili kişi ve gruplar incelenmiştir. Bu bağlamda öncelikli olarak Pehleviler döneminde uygulanan politikalar Devrim'in asıl nedenleri olarak değerlendirilmiştir. Petrolün yabancı devletlerin imtiyazında olması, 1953 Darbesi ve ülkenin emperyalist güçlerin denetimi altına girmesi doğal olarak birçok parametreyi Şah'a karşı birleştirmiştir. İlk kıvılcımlar petrolün millileştirilmesi sonrasında 1953 Darbesi ile Musaddık'ın CIA destekli Ajax operasyonu ile iktidardan inmesiyle başlamıştır. Bu olay sonrasında halk kitleleri halinde sokak gösterileri düzenlemiş, bu gösteriler zamanla kanlı eylemlere de dönüşmüştür.

Muhammed Rıza Şah, 1963 Ak Devrim adıyla bazı reformlara imza atarak rejim karşıtı sesi kısımaya çalışırken durum tersine dönmüştür. Yeni reformlar görece serbestlik ortamını doğurmuş ve bu durum yeni bir muhalefetin oluşmasına neden olmuştur. Ayrıca toprak reformu ile rejim yanlısı bir taban oluşturulmaya çalışılmıştır. Ancak geniş toprakları elinde tutan din adamlarının önemli gelir kaynaklarından birine zarar vermiştir. Bu durum din adamlarının rejim karşısında daha da bilemiştir. İlâveten kadınlara oy hakkının tanınması İran'ın geleneksel yapısına ters olduğu için düzenin giderek bozulduğu ve dinin etki alanının giderek daraldığı düşüncesini doğurmuştur. Böylece her ne kadar rejim yanlısı bir kitle oluşturulmaya çalışılsa da monarşiye verilen destek azalmış ve toplumsal zemini iyice daralmıştır.

1970-1979 yılları arasında Şah rejiminin, totaliter tavırları muhalefetin daha fazla eylem yapmasına neden olmuştur. 1977'de Uluslararası Af Örgütü'nün yayınladığı bir raporla; İran'ın insan haklarına aykırı davrandığını bildirince rejim karşıtları daha da cesaretlenmiş ve eylemleri artırmıştır. Bu süre zarfında Humeyni'nin sürgüne gönderilmesi Devrim'in gerçekleşmesinde iyi bir fırsat doğurmuştu. Nitekim İran'da istediği gibi hareket edemeyen Humeyni Fransa'da daha serbest bir dille Devrim'i gerçekleştirmek için çalışmalar yürütmüştür.

Şu bir geçektir ki Ayetullah Ruhullah Humeyni, Devrim'in asıl karizmatik lideridir. Ancak İran Devrim'i tek bir parametre (din adamları) ile veya salt bir kişi üzerinden gerçekleşmiş bir Devrim değildir. Tezin asıl üzerinde durduğu konu da budur. Tezin ikinci bölümünde İran Devrimi'nde etkili olan kişi ve gruplar

incelenmiştir. Görüleceği üzere sadece din adamlarının etkili olduğu bir Devrim olmamıştır.

Bu bağlamda Devrim’de etkili olan kişiler sırasıyla Ayetullah Ruhullah Humeyni, Ali Şeriatî, Ayetullah Kaşani, Ayetullah Hüseyin Ali Muntazari ve Seyid Mahmut et-Talekani gibi kişiler etrafıca araştırılmış ve Devrim’de rolleri incelenmiştir. Bununla birlikte Tudeh Partisi’nin kuruluşundan Devrim sonrasına faaliyetleri ve Devrim’e katkısı araştırılmıştır. Bu sebeple İran Devrimi’nde sadece din adamlarının değil aynı zamanda sol-liberal kişi ve grupların da çokça etkisinin olduğu görülmektedir.

Ayetullah Humeyni, Devrim’in gerçekleşmesinde birleştirici güçtü. Sürgün yıllarında sert ve kesin eleştirilerle Şah rejimini eleştirmişti. Ayrıca rejimi eleştiren vaaz kasetlerini düzenli bir şekilde göndererek cami minarelerinden, üniversitelerde ve her türlü toplantılarda İran halkına dinlettirmişti. Kasetlerin halka ulaşmasında ulemanın çabası çok fazla olmuştur. Elbette Humeyni’nin liderliğinin etkisi fazladır. Ancak Şah rejimi ve monarşi yönetimi İran’da sağ-sol, dini-seküler olmak üzere tüm grupları bir araya getirmişti. Hepsinin tek bir ortak noktaları vardı: Şah devrilsin ve monarşi yıkılsın. İşte bu isteklerin gerçekleşmesinde liderliği üstlenen din adamları olmuştur.

Ziyauddin Serdar yarı otobiyografi niteliğindeki Cenneti Arayan Adam adlı kitabında İran’da yaptığı gezi esnasında devrim öncesi gözlemlerini şöyle aktarmaktadır: “... çok sayıda kurum ziyaret ederek birçok bilim insanı ile konuştum. Şehrin kuzeyinde ve güneyinde yaklaşan fırtınaya tanık oldum. Memurlarla, çarşıdaki esnafla, üniversitelerdeki profesörler, yazarlar ve düşünürlerle konuştum. Herkes fısıltıyla yaklaşan devrimden bahsediyordu. Konuştuğum insanların büyük çoğunluğu, devrimin mutlak adalet ve eşitlik getireceğine ve yeryüzünde bir cennet kuracağına inanmıştı...”⁷

İran’da yaşanan sokak eylemleri ve gösteriler neticesinde Şah 16 Ocak 1979’da ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır⁸. Devrim’in manevi lideri Humeyni İran’a döndü ve kısa süre içinde Cumhuriyet ilan edilerek yeni anayasa çalışmaları

⁷ Ziyauddin Serdar, *Septik Bir Müslümanın Yolculuğu: Cenneti Arayan Adam*, Mahya Yayıncılık, İstanbul 2020, s. 106

⁸ William L. Cleveleand, *Modern Ortadoğu Tarihi*, Agora Kitaplığı, İstanbul 2008, s. 475

başlatılmıştı. Devrim öncesinde hiçbir grup olası bir başarı sonucunda İran’da ‘İslam Cumhuriyeti’ ilan edileceğini tahmin etmemiştir. Ancak Devrim’in ilk yıllarında muhtemel yeni rejimi yerleştirmek için ılımlı/liberal özellikte Bazargan ve Beni Sadr gibi kişiler devlet başkanlığına ve Cumhurbaşkanlığına getirilmişti. Böylece yeni rejimin yerleşmesi için uygun zemin hazırlandı ve kısa süre sonra yeni rejim sert yumruğunu Devrim’e katkısı olan olmayan tüm muhalif kişi ve gruplara indirmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde, yeni rejimin yerleştirilmesi ve Devrim’de etkili olan kişi ve grupların tasfiyeleri konu edinilmiştir. İran İslam Cumhuriyeti ilan edildikten sonra ilk yıllarda din adamlarından devlet başkanı veya cumhurbaşkanı seçilmemiştir. Bu, bilinçli uygulanan bir politikaydı. Sebepleri ise birincisi, din adamlarının siyasete karışıp itibarsızlaşmasını engellemek, ikincisi, ilk yıllarda herkes tarafından kabul gören ılımlı ve liberal kişiler seçilerek yeni rejimin yerleşmesi için olası bir muhalefetin oluşması engellenmek istenmiştir. Nitekim tüm planlar hesaplandığı gibi uygulanmıştır

Bu bağlamda Devrim’in ilk yıllarında Şah rejimi taraftarları, SAVAK ajanları gibi kişiler tek tek yakalanarak infaz edilmiştir. Gazeteler her sabah onlarca kişinin idam haberlerini yayınlamaktaydı. Eski rejime yönelik temizlik yapıldıktan sonra Bazargan ve Beni Sadr gibi ılımlı kişiler istifa edilmeye zorlanmıştır. Devamında sol ve liberal gruplara -Tudeh Partisi ve Halkın Mücahitleri Örgütü- yönelik operasyonlar yapılarak faaliyetlerine son verilmişti. Böylece bir kısmı Avrupa’ya kaçarak faaliyetleri buradan yürütmeye çalıştılar. Bununla birlikte Devrim’de önemli katkıları olan Muntazari ve Şeriatmedari gibi önemli din adamları Devrim’den sonra yeni rejimin usulsüzlüklerini dile getirdiklerinden dolayı itibarsızlaştırılıp Devrim’in yenilen çocukları olmuşlardır. Böylece Şah rejiminin totaliter yönetimi, yerini Humeyni’nin demir yumruğuna bırakmıştı.

Humeyni, yeni kurduğu İslam Cumhuriyeti rejimine karşı gelen, az da olsa tehdit arz eden herkesin ivedilikle yakalanıp infaz edilmesini istemiştir. Bu bağlamda eski ordu görevlileri, SAVAK ajanları ve politikacılar derhal yakalanarak ivedilikle idam edilmişlerdir. İlaveten Devrimci gençler, çocuk eylemciler, Kürt isyancılar, protestocu kadınlar, dinsel azınlık liderleri, şairler ve gazeteciler... Kısaca Humeyni’nin kesin, emsalsiz ve mistik bir kararlılıkla kurduğu teokrasiye

en ufak muhalefette bulunan herkes onun acımasızlığından ve demir yumruğundan payını almıştır⁹.

Ziyouddin Serdar, Devrime giden yolda kurulan hayallerin bir ütopya ve ütopyaların ise gerçekte hep birer kâbusa dönüştüğünü ifade eder¹⁰. Bu bağlamda aynı coğrafyada gerçekleşmiş iki yeryüzü cenneti kurma hayalini ve kullanılan yöntemi açıklıkla karşılaştırma girişiminde bulunmuştur. Serdar'a göre; İran devrimcileri tıpkı Haşhaşiler gibiydi. Haşhaşiler de Tahran'dan çok uzak olmayan bir yerde ve birkaç asır önce dünyevi bir cennet hayali kuruyordu. Ziyouddin Serdar, İran Devrimi'nden bahsedildiğinde, 11. Yüzyıldan 13. Yüzyılın ortalarına kadar hüküm süren aşırılık ve şiddet yanlısı tarikatı daha çok düşünmeye başlayarak bazı paralelliklerden bahsetmiştir

Dünyevi ütopyalar daima ulvi bir hayal ile başlar. Ancak gerçekte çoğunlukla bir kabusa dönüşür. İran Devrimi de bu paralelde çeşitli hayallerle başlamıştı. Halkın devrime ve devrim sonrası kesin bir adaletin sağlanacağına inancı tamdı. Halk İmamların masum olduğuna inanırdı. Asla hata yapmazlardı. Ancak İmamların da birer insan olma özelliğini hep ıskalamışlardı. Bir insanın tamamen hatasız olmayacağı çalışmamızın üçüncü bölümünde daha detaylı işlenmeye çalışılmıştır. Buraya Ziyouddin Serdar'ın sorduğu bir soruyu sorarak noktalayalım: “*Peki ya İmam Humeyni yeni bir Hasan Sabbah'a dönüşürse*”¹¹

⁹ Hamid Dabashi, *İran: Ketlenmiş Halk*, Metis Yayınları, İstanbul 2008, s. 178-179

¹⁰ Serdar, a.g.e., s. 106.

¹¹ Serdar, a.g.e., s. 117.

BİRİNCİ BÖLÜM

SAFEVİLER'DEN DEVRİME İRAN TARİHİ

1.1. Safeviler ve Şiiliğin Yerleşmesi

Bugünkü İran'ın Dinsel ve siyasal boyutunda önemli bir etkiye sahip olan Safeviler'in Türk oldukları belirtilerek kökeninin 13. Yüzyıla dayandırılmıştır¹². Lakin Selçuklular zamanından beri Azerbaycan'da, ardından Erdebil'de yaşayan Şeyh Safiyüddin'in ailesinin Kürt kökenli olduğu da kaynaklarda aktarılmıştır. Şeyh Safiyüddin, Şeyh Zahid'in müridi olup kızıyla evlenince dini açıdan sözü dinlenen bir konuma yükselmiştir. Kayınpederinin ölümüyle Zahidiyye tarikatının lideri olmuştur. Ancak zamanla tarikat Safeviyye adıyla anılmaya başlamıştır¹³.

Bir grup aile tarafından İran Azerbaycan'ı denilen bölgede kurulan Safeviye tarikatı başlangıçta Sünni iken zamanla bir Şii tarikatına dönüşmüştür¹⁴. Bu açıdan Safevilerin etnik kökeni kadar Şii geçmişi de hayli karışıktır. Adını Sünni ve Sufi bir tarikat şeyhi olan Şeyh Safi'den alan Safeviler, daha sonra Kızılbaş¹⁵ olarak adlandırılan bir tarikat şeklinde örgütlenmiştir. Safevilerin ne zaman Şiiliği kabul ettiği de belirsizdir¹⁶. İran ve bölge coğrafyasının Şii inanç motifleriyle hangi oranda ve ne zaman tanıştığı hususu da tam anlamıyla açıklığa kavuşmuş değildir. Aynı şekilde İran'daki tarikatların Şii fikirleri yayarak Safevilere hangi ölçüde yardım ettiklerini tespit etmek güçtür. Bununla birlikte Rafizi inançlara sahip gruplar,

¹² Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu: Savaş, Siyaset ve Diplomasi* (Cilt 1), MKM Yayınları, İstanbul 2012, s. 80.

¹³ Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi: Pers İmparatorluğundan Günümüze*, (çev. Fethi Aytuna), İnkılap, İstanbul 2011, s. 147.

¹⁴ Arı, a.g.e., s. 88.

¹⁵ **Kızılbaş:** Kızılbaş adı, X. yüzyıldan itibaren İslamiyet'i yeni kabul eden göçebe Türkmen oymakları için farklı zaman ve coğrafyalarda kullanılan isimlerden biridir. Bu isim aslında giyilen bir baş giysisi olan kızıl börkle ilgili olduğu bilinmektedir. Farklı kullanımlar için örnek vermek gerekirse; Siyah başlık giyenlere Karapapak veya Karakalpak, Kıpçak Türkeri'nin bir kısmında Karabörklü, Buhara bölgesinde ise sufi geleneğin Yeşilbaş adıyla anıldıkları ifade edilmektedir. Bu bağlamda Kızılbaş isminin belirli bir dinî ve sosyal grubu nitelemek üzere ilk defa ne zaman kullanıldığına dair kesin bir kayıt olmasa da yaygın görüşe göre bu niteleme XV. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ortaya çıktığı bildirilmektedir. Safevî Devleti'nin kurucusu Şah İsmâil'in babası Şeyh Haydar (ö. 894/1488), büyük bölümünü Azerbaycan ve Doğu Anadolu Türkmen boylarının oluşturduğu taraftar kitlesine, kendilerini diğer boylardan ayırmak için her biri bir imamı temsil eden on iki dilimli kırmızı börk giydirmiştir. Böylece bu kitleler zamanla Kızılbaş diye anılmıştır. İLYAS ÜZÜM, "KIZILBAŞ", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kizilbas> (12.04.2020).

¹⁶ Doğan, *İran Siyasi Tarihi...*, s. 15.

İran'da Şiiliğe geçişte etkili olmuşlardır¹⁷. Bu doğrultuda Şah İsmail'in dedesi Şeyh Cüneyd ve babası Şeyh Haydar'ın gayretleriyle gelişen Kızılbaşlık ideolojisi Şah İsmail'inde etkisiyle zirve noktasına ulaşmıştır. Şah İsmail'in yazdığı şiirler Kızılbaşlık doktrinin en önemli yazılı malzemesi olacak, saz eşliğinde söylenen nefeslerinde Oniki İmam Şiiliğinin kültürel düzeyini oluşturmuştur. Böylelikle Türkmenlerin Heterodoks İslam'ı, Şiiliğe ait motifleri olan Hz. Ali ve Oniki İmam kültüleri, Kerbela matemi gibi temel inançlarla karışarak Kızılbaşlık haline dönüşmüştür¹⁸.

1501'de Şah İsmail liderliğinde Safaviler, başkent Tebriz'de iktidarı ele geçirmiştir. Bu olay Safevi Hanedanının başlangıcı kabul edilmiştir. Şah İsmail Safevi devletini kurduktan sonra Şiilik İran'ın resmi dini ilan edilmiştir¹⁹. Bu doğrultuda ilk iş Oniki İmam adına hutbe okutmak olmuştur. Ayrıca Safeviler, Kaçar Hanedanı da dahil olmak üzere kendileri ile halk arasındaki kopukluğu kapatmak ve dışarıdaki Sünni dünyaya (batıda Osmanlılara, kuzeyde Özbeklere ve doğuda Peştunlara) karşı kendi halklarıyla bağlarını güçlendirmek için sistematik olarak Muharremi²⁰ kullanmışlardır²¹. Bu doğrultuda Muharrem Matemi başlangıçta halk ile bütünleşme olarak kullanılsa da zamanla Şiiliğin köktenci bir ideoloji haline dönüşmesi ve siyasallaşmış bir öğretiye evrilmesiyle boyut değiştirmiştir. Muharrem'in ana mesajı 1979 devrimiyle beraber artık sosyal adalet ve siyasal devrim uğruna savaşmak olmuştur. Slogan ise: '*Her Ay Muharrem, Her Gün Aşura*,

¹⁷ Mehmet Çelenk, "*Safevilerin Dini Politikası ve İran'ın Şiileşme Seyri*", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı. 4, Çanakkale 2014, s. 12.

¹⁸ Ahmet Yaşar Ocak, *Safevi Propagandası ve Osmanlı Halk İsyanının İkiye Bölünüşü Yahut Raftizlik ve Kızılbaşlık'ın (Alevilik) Doğuşu*, Dü. Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi II*, Zaman Kitap, İstanbul 1999, s. 142-143.

¹⁹ Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, (çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2018, s. 6-7.

²⁰ **Muharrem ayı:** Muharrem Ayı'nın Şii dünyası için ulvi bir önem kazanması Hz. Hüseyin, aile fertleri ve beraberindekilerin Hicri 10 Muharrem 61 tarihinde (10 Ekim 680) Kerbela'da şehit edilmesiyle gerçekleşmiştir. Bu tarih Şia için Hz. Hüseyin'in intikamını alma yeminin tazelendiği bir matem gününe dönüşmüştür. Bu sebeple 10 Muharrem tarihide İran'da, taziye adı verilen çeşitli törenler düzenlenir. Bunlar arasında en önemlileri; yas merasimlerinde ağtaların söylenmesi ve makteli Hüseyin türü eserlerin okunmasıdır. Ayrıca Muharrem ayındaki en meşhur matem ayin-i sukravidir. Şiiler bu törende toplu olarak ağlayıp yas tutar ve çeşitli zincirlerle kendilerini döverek matemlerini tutarlar. Bu dini ayin ve gelenekler günümüze kadar varlığını sürdürerek devam etmektedir. M. KÂMİL YAŞAROĞLU, "MUHARREM", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muharrem--ay> (12.04.2020).

²¹ Çelenk, a.g.m., s. 15.

Her Yer Kerbela'' şeklinde form kazanmıştır. Bugün tüm çevre ülkelerde önemli oranda Şii nüfusun varlığında Safevilerin uyguladığı bu siyasetin etkisi çok büyük olmuştur.

Şii İslam'ı devlet dini ilan edilince İran'daki Müslümanların büyük çoğunluğu Şii Mezhebine dönüştürülmek için dini yayma faaliyetleri, güç ve dayatma kullanılmıştır²². Pek çok araştırmacı, bu katı tutumun ve Şiilik merkezli devlet kuruculuğunun gerisinde, Anadolu'daki Sünnî Osmanlı Devleti'ne bakış açısının olduğunu ifade etmişlerdir. Aynı şekilde, Osmanlı Devleti'nin, Akkoyunlu devrinde Şeyh Cüneyd'in Trabzon'a kadar erişen siyasî-askerî etki ve gücünden duyduğu endişe ve inşa ettiği karşıtlığın da etkisi olmuştur²³. Bu bağlamda Şiiliğin en önemli merkezleri ise bugünün Irak'ın da yer alan kutsal şehirler olan Necef, Kerbela ve Samarra'ydı. Bu şehirler 1501'den sonra da Şiiliğin dini eğitim ve hac merkezleri olmayı sürdürmüştür²⁴.

Safeviler'in yükselişi, İran coğrafyasında yaşamış, eski İran imparatorluklarının ulaştığı coğrafi sınırlar içinde güçlü bir merkezi otoritenin yeniden ortaya çıkmasını işaret etmiştir. Şah İsmail'in takipçileri, onu hem zamansal hem de manevi otoritesinde birleştiren mükemmel bir rehber olan *murşid-kâmil* olarak görüp saygı duymuşlardı. Yeni devlette, her iki işlevde de bir tür alter ego olarak hareket eden bir yetkili olan vekil tarafından temsil edilmiştir²⁵.

Şah İsmail, Tebriz'i aldıktan sonra Bağdat şehrinden Herat'a kadar geniş bir coğrafyayı egemenliği altına alacak ve 235 yıl sürecek bir hanedanın siyasî hayatını başlatmıştır²⁶. Ancak Safeviler batısında olan Osmanlı İmparatorluğu ile sürekli mücadele halindeydi. Osmanlının çok güçlü olması zaman zaman Safeviler'i güç duruma düşürmüştür. Bu doğrultuda Şah İsmail'in 1514'te Çaldıran'da Osmanlı Devleti'ne karşı ağır bir mağlubiyet almıştı. Elbette bunun birçok nedeni vardır: Osmanlı'nın güçlü toplara sahip olması, ordunun Safevi ordusuna oranla iki kat fazla olması, Safevi ordusunun aşiretlerden toplanan düzensiz ve disiplinsiz birliklerden

²² Glenn E. Curtis & Eric Hooglund, *Iran: a Country Study (5th ed. b.)*, Library of Congress Cataloging-in-Publication Data, Washington 2015, s. 18.

²³ Garthwaite, a.g.e., s. 147.

²⁴ Michel Axworthy, *Devrimci İran İslam Cumhuriyetinin Tarihi*, (çev. Ali Karatay), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2020, s. 30-31.

²⁵ Curtis & Hooglund, a.g.e., s. 18.

²⁶ Sarıkaya, a.g.m., s. 6.

oluşması başlıca nedenler olarak sıralanabilir. Çaldıran yenilgisi Şah İsmail'in en güvendiği birliği olan Kızılbaşların kendisine olan güveni sarsmıştı. Bu mağlubiyet İsmail'in yenilmezliğine duyulan inancı sona erdirmişti. Çaldıran savaşına kadar Şah İsmail önemli başarılar elde ederek Kızılbaş destekçileriyle birlikte Safevilerin siyasi hakimiyetini kurup sürdürmüştür. Ancak tarihçiler Çaldıran yenilgisinin İsmail'in saltanatının ilk on yıllık bölümüyle tezat oluşturduğunu söylemektedirler. Buna mukabil Şah İsmail'in son on yılda hiç sefere çıkmaması, içki alemlerine dalıp devlet işlerinden uzaklaşması ve müritlerinin İsmail'in karizmasına yönelik yaşadıkları hayal kırıklığı kanıt olarak sunulmaktadır²⁷.

Şah İsmail'in vefatından sonra oğlu Şah Tahmasb (1524-1576) tahta oturmuştur. Şah Tahmasb başa geçtiğinde henüz on yaşında olması oymak beyleri ile bir mevki mücadelesine girmiştir. Bu mücadeleler zamanla yerini iç karışıklığa bırakmıştır. Şah Tahmasb bir yandan bu karışıklıkları gidermeye çalışırken diğer yandan da Osmanlı Devleti ile mücadele emek zorunda kalmıştır²⁸. 1555'te I. Süleyman ile Şah Tahmasb Amasya Antlaşmasıyla mutabakata vararak iki imparatorluk arasında sınırlar belirlendi ve otuz yıl sürecek bir barış dönemi başlamıştır. Böylece Bağdat ve Şiiler için kutsal kabul edilen Kerbela ve Necef dahil olmak üzere Irak toprakları Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştı²⁹.

1587 yılında Şah Abbas'ın tahta geçmesiyle siyasi istikrar yeniden sağlanmış oldu. Safevi İmparatorluğunun en büyük şahlarından biri olarak anılan ve uzun süre tahtta kalan Şah Abbas, devlet yönetimi, ordu ve maliyede reformlar gerçekleştirirken İmparatorluğun başkentini de İsfahan'a taşımıştır³⁰.

Şah Abbas dönemi (1587-1629) devletin zirve dönemi olmuştur. Bu dönemde Şah Abbas, Osmanlı Devleti bir anlaşma imzalayarak Özbeklerle karşılaşmak ve onları yenmek için zaman kazanmıştır. Daha sonra İran'ın Irak, Gürcistan ve Kafkasya bölgeleri üzerindeki kontrolünü yeniden tesis etmiş ve Osmanlı'ya karşı başarılı bir politika yürütmüştür. Şah Abbas, Kızılbaş gücünü kendisine sadık Gürcü

²⁷ Garthwaite, a.g.e., s. 152-153.

²⁸ Uğur Yılmaz, *İran İslam Devrimi'ne Giden Süreç ve Devrimin Türk Basınına Yansımaları*, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ağrı 2020, s. 38.

²⁹ Doğan, *İran Siyasi Tarihi...*, s. 13.

³⁰ Gündoğan, *İran ve Ortadoğu...*, s. 63.

ve Ermeni kölelerinden oluşan birlikler topluluğu oluşturarak dengelemiştir. Devlet ve Hükümdarlık arazilerini ve devlet tarafından doğrudan yönetilen illeri, Kızılbaş şefleri pahasına genişletmiştir. Güçlerini zayıflatmak için kabileleri yeniden yerleştirmiş, bürokrasiyi güçlendirmiş ve yönetimi daha da merkezileştirmiştir³¹.

Şah Abbas'ın 1679'da ölümünün ardından Safeviler kargaşa ve dağılma sürecine girmiştir. Bu süreçte yaşanan kargaşalarda Afganların çıkarmış olduğu isyan önemli bir paya sahiptir. Afgan İsyanı başlangıçta bir başarı sağlamasa da daha sonra Mahmud Afgan, Safevilerin mukavemet edemez halini iyi değerlendirmiş ve daha hızlı hareket etmeye başlamıştır. Bu süreçte Kirman, Yezd ve Meşhed gibi önemli merkezleri ele geçirmiştir. Sonrasında da Safevilerin başkenti olan İsfahan'ı kuşatmıştır³².

Bu isyanlar ve kargaşalar Safevileri yıkılış sürecine götürmüştür. Bu sebeple Şah Abbas'tan sonra gelen hükümdarlar istikrarı sağlayamamış ve Safevi Devleti 1722'de yıkılmıştır. Safevi Devleti'nin yıkılmasından Kaçarların 1794'te yönetimi ele geçirincede kadar İran topraklarında karışıklılar hâkim olmuştur. Bu süre zarfında Nadir Şah liderliğinde Avşar Hanedanı İran'ı ele geçirmiştir. Nadir Şah; Kandahar, Gazne, Kabil ve Lahor'u alarak ülke topraklarını genişletmiş, aynı zamanda hem Şii radikalizmini sindirmek hem de 6. İmam Cafer'in Şii-Sünni uzlaşımı Caferilik³³ adı altında güçlendirip yaymaya çalışmıştır. Nadir Şah'ın 1747'de ölümü ile İmparatorlukta tekrar taht kavgaları baş göstermiş ve İran topraklarının kontrolü Kaçarların denetimine geçmiştir³⁴.

1.2. Kaçarlar

Kaçar Aşireti'nin adı her ne kadar 19. yüzyıl İran'ıyla özdeşleşmiş olsa da geçmişi çok eskidir. Kaçarlar, İran, Azerbaycan ve Doğu Anadolu bölgesinde aktif rol oynayan Akkoyunlu Devleti'nin kurucusu Tur Ali Bey'in yanında yer almışlardır,

³¹ Curtis & Hooglund, a.g.e., s. 20.

³² Sıtkı Uluerler, *Safevi Devleti'nin Yıkılışa Gidiş Sürecinde Osmanlı'nın Tutumu ve Rusya İle İttifak Kurmasının Anlamı (1722-1724)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Sayı 210, İstanbul 2014, s. 4-5.

³³**Caferilik:** Ca'fer es-Sâdık'ın (ö. 148/765) imâmetinde ittifak edilen Şii mezheplerden biridir. İmamet anlayışından Zeydiyye mezhebinden ayrılan Şia'nın bütün kolları bu mezhepte ittifak etmişlerdir. Ca'fer es-Sadık, yaşadığı dönemin kısmi hürriyetinden faydalanarak bilgisini çok geniş kitlelere yayma imkânı elde etmiştir. Bu sebeptendir ki İsnâaşeriyye Şiası'nın fıkıhta imamı olmuştur (KARAMAN, 1993, s. 4-10).

³⁴ Doğan, *İran Siyasi Tarihi...*, s. 13-14.

Safevî Devleti'nin kurulmasına da yardımcı olan yedi Türkmen boyundan biriydi³⁵. Safevilerin yıkılmasıyla boşluğu dolduran Avşarlar'a karşı Kaçarlar ciddi bir tehdit oluşturmuştur. Bundan mütevellit Avşar Hükümdarı Adil Şah, potansiyel Kaçar lideri olan Ağa Muhammed Şahı küçükken hadım ettirmiştir³⁶. Buna rağmen Ağa Muhammed kısa sürede Zendleri yenip Horasan'daki Avşar egemenliğine son vermiştir. Türkçe konuşan bu aşiretler topluluğu olan Kaçarlar, 1780-1790 yılları arasında ülkeyi parça parça ele geçirmeyi başardılar ve başkenti Tahran'a taşımışlardır³⁷.

1779 tarihinde İran'da Kaçar devletinin temelini atarak ve bir müddet hükümdarlık yapan Ağa Muhammed Han geride hiç de sakin bir devlet bırakmamıştır. Bu tarihten itibaren İran'ın siyasi çehresi değişmiş ve İran dünya siyasi rekabetin içine sürüklenmiştir. Nitekim 1797'te tahta geçen Feth Ali Şah döneminde İran uluslararası bir mücadele alanına dönüşmüştür. İngiltere ve Fransa'nın Hindistan çekişmesi İran topraklarının kullanılmasına sebep olmuştur. Özellikle İngiltere'nin bölgeye başka devletleri yanaştırmaması ve ikili siyaseti şahların duruma alet olmalarına neden olmuştur³⁸.

İran'da Kaçarların hüküm sürdüğü dönemlerde, Avrupa'da sömürgecilik doruk noktasındaydı. Ve sömürge imparatorlarının yayılmasıyla İran'ın Batı'yla yoğun bir şekilde teması girmesi de kaçınılmaz olmuştur. İran 19. yüzyılın ortalarından itibaren ekonomik alanda yaşanan sıkıntılar nedeniyle başta İngiltere ve Rusya olmak üzere birçok ülkeye ayrıcalık tanımaya başladı öte yandan Batı ile teması sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi öncelikli olarak askeri alanda olmak üzere eğitim ve ticaret gibi bazı diğer alanlarda da modernleşme sürecine girmiştir³⁹. Ayrıca İran hem Rusya hem de İngiltere tarafından stratejik tampon bir ülke olarak görülmüştür. Bu iki devlet arasında sanki Osmanlılara ilişkin politikaya benzer şekilde İran'ı işgal etmeme konusunda kapalı bir anlaşma söz konusu olduğu halde aralarındaki rekabet de eksik olmamıştır. Aslında Şah da bu iki

³⁵ Afik Aliyev, *Kaçar Devleti'nin Kurucusu Ağa Muhammed Şah ve Dönemi*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2019, s. 41.

³⁶ Garthwaite, a.g.e., s. 176.

³⁷ Abrahamian, a.g.e., s. 12.

³⁸ Yılmaz Karadeniz, *İranda Sömürgecilik ve Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı*, Bakış Yayınları, İstanbul 2006, s. 73.

³⁹ Doğan, *İran Siyasi Tarihi...*, s. 15.

ülke arasındaki rekabetten yararlanma olanağı elde etmişti. Bu olanaklarla sağladığı ekonomik kazanç ile devletin ithalatlarını gerçekleştirmeye, Rusya ve Avrupa'ya yaptığı gezileri finanse etmeye çalışmaktaydı⁴⁰. Ne var ki, İngiltere ve Rusya da İran'ın ticaretine ve İran'ın işlerine karışmıştır. İki büyük güç, askeri ve teknolojik üstünlüğün tadını çıkardı ve İran'ın iç sorunlarından yararlanmışlardır. İran'ın merkezi otoritesi zayıftı; gelirler genellikle mahkemeyi, bürokrasiyi ve orduyu korumakta yetersizdi. Yönetici sınıf bölünmüş, yozlaşmış ve insanlar sömürüye maruz kalmıştı⁴¹.

İran'ın bu dönemde batılı Emperyalist devletlere yakınlaşması ve bu devletlere de bazı imtiyazlar tanınması halk nezdinde pek hoş karşılanmamaktaydı. Ayrıca ulemanın Feth Ali Şah'la kurduğu sağlam ilişkiler Oğlu Muhammed Mirza zamanında büyük darbe almıştır. Mollalar halkın da desteğini alarak yabancı devletlerin güdümüne giren yeni Şah'a karşı cephe almıştır. Bu durum aynı zamanda ileride devrimle sona erecek Ulema-Şah çatışmasının da ilk kıvılcımları olduğu vurgulanmaktadır⁴².

Kaçar hanedanlığı dönemini önceki dönemlerle karşılaştırıldığında daha zayıf bir süreç geçirdiği açıktır. İran bu dönemde hem askeri hem de idari bürokrasi açısından merkezi bir görünüme sahip olmadığı görülmüştür⁴³. Ayrıca Kaçarların dine bakış da Safevilerden farklıydı. Safevi hükümdarları aynı zamanda dini bir misyon da yüklenmiş ve imamın temsilcileri olarak kabul edilmişlerdir. Bu durum Safevi hükümdarlarında dini otoriteleri, kendilerine dünyevi güçlerini meşrulaştırmada yardımcı olmuştur. Ancak kutsallık iddialarında bulunmayan Kaçar Şahları döneminde Şii uleması Kaçarların sadece dünyevi hükümdarlar olmaları nedeniyle, hukuk ve dini konularda yorum yapma hakkının kendilerine ait olduğunu ileri sürmüşlerdir. Feth Ali Şah, desteğini aldığı ulemaya Cuma vaazlarını verme hakkı ve bazı ekonomik imtiyazlar tanımıştır. Bu, ulemanın hem halk nezdindeki itibarını artırdı hem de bağımsız bir örgütlenmeye gitmesini sağlamıştır. İşte Şii

⁴⁰ Arı, a.g.e., 86.

⁴¹ Curtis & Hooglund, a.g.e., s. 22.

⁴² Ömer Turan, *Medeniyetlerin Çatıştığı Nokta Ortadoğu*, Acar Matbaacılık, İstanbul 2003, s. 121

⁴³ Arı, a.g.e., s. 83.

ulemasının güçlendiği bu dönemde sömürgeci karşıtı karaktere bürünmesi de bu yıllara dayanmıştır⁴⁴.

Şii uleması özellikle eğitim ve hukuk alanında önemli yerlere gelirken içtihat yapma konumuna da sahip olmaları, yani ‘müçtehit’ olmaları, ulemanın özellikle hukuk alanında güçlü bir pozisyonda olmasını sağlamıştır. 19. yüzyıla doğru müçtehitlerin sayıları oldukça fazlalaşmış ve bu durum aralarında bir hiyerarşinin doğmasına neden olmuştur. Bu hiyerarşide daha yetkili olanlar 'Ayetullah'⁴⁵ olarak anılmıştır. Dinin devletten bağımsız bir konuma gelmesi ile saygınlıkları artan bu grubun kararları, halk tarafından Şahın kararlarına tercih edilmeye başlanması bu grubun ne kadar güçlü olduğunun bir göstergesi olmuştur⁴⁶.

Nasırüddin Şah’ın 1848’de tahta çıkmasıyla fikir ayrılıkları doruğa çıkmıştır. Şah’ın İngiltere ve Rusya’ya bazı alanlarda imtiyazlar tanınması ve sömürgeci karşıtı fikirleri ile bilinen Cemaleddin Afgani'nin sürgün edilmesi ülke genelinde tek örgütlü muhalif güç olan ulemanın tekrar sokaklara dökülmesine neden olmuştur. Oliver Roy’un dediği gibi; ‘*Kaçar Hanedanı'nın İngilizleri Rusların tecavüzleri karşısındaki güçsüzlüğü ruhbanı karşı çıkan tek güç haline getirince Şii Ruhban 19. yüzyılın sonundan itibaren siyasallaştı. Bu tarihten itibaren İran ulusunun savunulması İslam'ın ve Şiiliğin savunulması ile iç içe geçmiştir*’⁴⁷.

1858'de Mirza Melkum Han⁴⁸ gibi yetkililer, hükümetin zayıflığının ve dış müdahaleyi önleyememesinin hükümet, sanayi, bilim ve yönetim sanatlarını Avrupa'nın ileri düzey devletlerinden öğrenemediğini öne sürmeye başlamıştır. 1871'de, yeni başbakanı Mirza Hosain Sapahsalar’ın cesaretiyle, şah, idari

⁴⁴ Cleveland, a.g.e., s. 125.

⁴⁵ Ayetullah ‘‘Allah’ın işareti’’ anlamına gelmektedir.

⁴⁶ Nasır Niray & Didem Deniz, *İran İslam Cumhuriyeti: Tarihi, Siyaseti ve Demokrasisi*, (Dü. Enver Çakır ve Mustafa Öztürk), Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi, Cilt VI, Sayı 2, Elazığ 2010, s. 4.

⁴⁷ Turan, a.g.e., s. 121-122.

⁴⁸ **Mirza Melkum Han:** İsfahan’a bağlı Culfa’da doğdu. Şah Abbas döneminde Karabağ’dan İsfahan’a göç eden bir Ermeni ailesine mensuptur. Babası Mirza Ya’kub, Melkum’un doğuşundan kısa bir zaman sonra Müslüman olmuştu. Melkum, Culfa’da başladığı öğrenimini Paris’te bir Ermeni eğitim kurumu olan Samuel Moorat College’da tamamladı. 1850’de İran’a döndü; bir yandan İran’ın yeni kurulan ilk modern eğitim kurumu olan darülfünundaki Avrupalı hocaların çevirmenliğini, bir yandan da Nasırüddin Şah’ın özel mütercimliğini yaptı. 13 Temmuz 1908’de İsviçre’yi ziyareti sırasında ölen Mirza Melkum Han’ın cesedi vasiyeti uyarınca yakılmıştır (ALGAR, Mirza Melkum Han, 2020).

sorumlulukları olan Avrupa tarzı bir kabineyi ve üst düzey prens ve yetkililer danışma konseyi kurmuştur⁴⁹

1872'de bir İngiliz, Baron Julius de Reuter'a demiryolu inşaatı ve diğer ekonomik projeler için bir imtiyaz verdi ve Rusya ile İngiltere'yi ziyaret etmiştir. Ancak, bürokratik grupların başbakana düşmanca karşı çıkması ve yabancı etkiden korkan büro liderlerinin muhalefeti şahı başbakanını görevden almaya ve imtiyazı iptal etmeye zorlamıştı. Bununla birlikte, reform için iç talep yavaş yavaş büyüyordu. Ayrıca, şahın Rus tecavüzüne karşı koruma için döndüğü İngiltere, reformları gerçekleştirmeye ve ülkeyi güçlendirmek için ülkeyi dış ticarete ve girişime açmaya teşvik etmiştir.

1888'de bu tavsiyeye kulak veren Şah, Huzistan Eyaletindeki Karun Nehri'ni yabancı gemilere açtı ve Reuters Şirketine İran'ın ilk bankası olan Pers İmparatorluk Bankası'nı açma izni vermiştir. 1890'da Şah, başka bir İngiliz şirketine ülkenin tütün ticareti üzerinde tekel vermiştir. Tütün imtiyazı, önde gelen yetkililere rüşvet verilerek elde edildi ve büro sınıfları, tüccarlar ve insanlar arasında önemli bir muhalefet uyandırmıştır. Önde gelen bir din adamı olan Mirza Hasan Şirazi, tütün kullanımını yasaklayan bir fetva (dini karar) yayınladığında, yasak evrensel olarak görülmüştür⁵⁰.

Tütün satışı ve ihracatı imtiyazı ülke içinde çıkarları zedelenen tüccarlar ve dini liderlerin muhalefeti ile karşılaşarak Tütün İsyanı olarak bilinen ayaklanmaya yol açmıştır⁵¹. Ervand Abrahamian'ın Çarşı⁵²-ulema ittifakı nedeni ile Anayasa Devrimini '*kostümlü provası*' olarak adlandırdığı Tütün İsyanına Rus baskısının eklenmesi ile imtiyazlar iptal edilmiştir⁵³. Öte yandan Kaçarlar İran'daki Rus ve

⁴⁹ Curtis & Hooglund, a.g.e., s. 23.

⁵⁰ Curtis & Hooglund, a.g.e., s. 23.

⁵¹ Michel Axworthy, *A History of Iran: Empire of the Mind*, Basic Books, New York 2008, s. 196-197

⁵² İran'da şehirlerde "**Çarşı**" olarak adlandırılan belli bir yerde toplu olarak bulunan ve geleneksel üretimle uğraşan küçük ve orta ölçekli esnaf ve zanaatkarlardan oluşan toplumsal kesime verilen addır. Sosyo ekonomik koşullar açısından kendi içinde özdeş olmamasına ve üretim araçları ile ilişkiler bakımından Marksist sınıf kavramına uymamasına rağmen bir toplumsal grup olarak kabul edilegelmiştir (DOĞAN, İran Siyasi Tarihi, 2014, s. 16)

⁵³ Abrahamian, a.g.e., s. 53.

İngiliz etkisini Fransa Belçika ve Almanya gibi devletlerle dengelemeye çalışmış, özellikle modernleşme sürecinde bu devletlerin desteğini almaya yönelmiştir⁵⁴.

Tütün isyanı İran siyasi tarihinde iki açıdan önemli yere sahiptir. 19. yüzyılda İran üzerinde artan yabancı etkisine tepki olarak, İran toplumunun yeni tanıştığı milliyetçi fikirlerin yükseldiğini göstermesi ve Çarşı-ulema ittifakının kaçarlar döneminde dinin popülerleştirilmesi sonucu artan siyasal gücüne işaret etmesi açısından 19. yüzyılın siyasi ortamını ipuçlarını tütün isyanı vermiştir. Dinin popülerleşmesi, toplumsal ve siyasal alanda geniş bir nüfusu olan ve sahip oldukları geniş topraklar ve doğrudan almaya giden vergi ve bağışlar sayesinde kendi gelir kaynakları bulunan Ulemanın etkisini kırmak isteyen Kaçarların politikalarının sonucuydu⁵⁵.

Nasırüddin Şah saltanatının son yılları, artan kraliyet ve bürokratik yolsuzluk, kırsal nüfusun baskısı ve Şah'ın ilgisizliği ile karakterize edilmiştir. Vergi mekanizması bozulmuş ve taşrada düzensizlik bulaşıcı bir hastalık boyutuna gelmişti. Yeni fikirler ve reform talepleri de giderek yaygınlaşmıştı. Yaşanan bu gelişmeler Şah yönetimine karşı muhalif grubun oluşmasına neden olmuştu. Nitekim Nasırüddin Şah'ın, Şah Abdul Azim Türbesi'ni ziyareti esnasında, 1896'da Mirza Reza Kirmani tarafından öldürülmüştür⁵⁶.

Ervand Abrahamian'a göre; *Kaçarların devlet yönetiminde Tahran'ı 1786 da Başkent yapmaktan başka önemli bir değişiklik getirmemiştir. Ayrıca İran mutlak monarşi ile yönetilmeyen devam ederken Yeni fikirlerin yayıldığı Avrupa, Kaçarları Doğu despotları olarak tanımlıyordu*⁵⁷. İlaveten Şah, devlet bürokrasisi ve düzenli ordudan yoksun olması nedeniyle, yerel aşiret liderleri olan ayanlara fazlasıyla bağımlıydı. Merkezi yönetimin güçlendirilmesi için girişimler olduysa da ciddi bir ilerleme kaydedilememiştir⁵⁸

İran'da I. Dünya Savaşı sırasında yaşanan gelişmeler merkezi otoriteyi daha da zayıflatmıştır. Bir taraftan ekonomideki bozulmalar diğer taraftan ülkenin fiili denetiminin sömürgeci devletlerin elinde bulunması Kaçar hanedanının son üyesi

⁵⁴ Doğan, *İran Siyasi Tarihi*..., s. 16.

⁵⁵ Doğan, *İran Siyasi Tarihi*..., s. 17.

⁵⁶ Curtis & Hooglund, a.g.e., s. 24.

⁵⁷ Abrahamian, a.g.e., s. 12.

⁵⁸ Doğan, *İran Siyasi Tarihi*..., s. 17.

Ahmet Şah'ın otoritesinin neredeyse ortadan kaldırmıştı. Nitekim halen iş başında Kaçar hanedanı gözükse de ülkeyi bir anlamda İngilizler ve Ruslar yönetmekteydi.

1917 Ekim devrimi ile Rus tehlikesi her ne kadar ortadan kalkmışsa da İngiltere'nin kendi çıkarları için İran'daki denetimi halen devam ettirmekteydi⁵⁹. 1919'da İngiltere ve İran arasında imzalanan antlaşmaya göre İran'ın askeri ve idari teşkilatını düzenleme görevini İngiltere üstlenmiş, teknik ve mali alanlarda yardım etmeyi vaat etmişti. Böylece fiiliyatta İngiltere'nin bölgedeki valisi haline gelen Ahmed Şah 1923'e kadar tahtta kalmayı başarmıştır⁶⁰

1.3. Pehleviler⁶¹'den İslam Cumhuriyeti'ne

21 Şubat 1921 tarihinde Kazvin'deki Kazak garnizonu komutanı General Rıza Han üç bin asker ve on sekiz makineli tüfekle Tahran denetimini ele geçirmiştir. Rıza Han darbeyi yaptıktan sonra ilk önce sıkı yönetim ilan etmiştir. Daha sonra yerel jandarmaları yanına çekerek şehir polisiyle çatıştı. Tüm bu olaylar gerçekleşirken Rıza Han, Ahmed Şah'a da kendisini Bolşeviklerden kurtarmak için geldiğini söyleyerek Şah'a güvence vermiştir⁶². Böylece karşı bir saldırı veya tepkiyi de en aza indirmişti.

Kaçar hanedanlığının sona ermesinden sonra 25 Nisan 1926'da Rıza Han, "Rıza Şah Pehlevi" unvanı ile tahta oturmuştur. Gerçi Rıza Han, şah oluncaya kadar zaten kişisel bir askeri diktatörlük kurmuştu. Devrim veya darbeler sonucunda başa geçen liderler normalde yeni anayasa ilan eder ve kurumları ortadan kaldırmıştır. Ancak Rıza Şah ne anayasayı kaldırmış ne de onun getirdiği kurumları yıkmıştır. Bu kurumlar sadece O'nun maksatlarına hizmete yönlendirilmiştir. Kabineler tamamen

⁵⁹ Arı, a.g.e., s. 191.

⁶⁰ Doğan, *İran Siyasi Tarihi...*, s. 19.

⁶¹ **Pehleviler:** Pehlevi Hanedanı İran'da 1925 tarihinden 1979 İran Devrimine kadar yarım asırdan fazla hüküm sürmüş bir hanedandır. 1921'de Kazak birliği komutanı Rıza Han, Kaçar Hanedanı içinde iktidarı ele geçirmeyi başarmış ve 1925'te kendini şah ilan ederek Rıza Şah Pehlevi olarak tahta çıkmıştır. Böylece İran'da Pehleviler dönemi başlamış oldu. Rıza Şah Pehlevi'den sonra oğlu Muhammed Rıza Pehlevi tahta geçmiştir. Ocak 1979 tarihinde Ayetullah Humeyni tarafından gerçekleştirilen Devrim sonucunda Muhammed Rıza Şah İran'dan kaçmış ve Pehleviler devri böylece on bulmuştur.

⁶² Abrahamian, a.g.e., s. 85-86.

Şah'ın adamlarından kurulmuş, milletvekillerinin teşkil ettiği meclis de zengin toprak sahiplerinden ve itaatli memurlardan seçilmiştir⁶³.

Rıza Şah bir yandan kabineyi kendine itaat eden memurlarla doldururken diğer yandan ise muhalefet oluşturabilecek veya tehlike arz edebilecek şahısları manipüle etmiş ve sesleri de olabildiğinde kısmıştır. Bu doğrultuda kabilelere yönelik şu politikaları izlemiştir: Birincisi; “Merkezi hükümete karşı siyasal ve askeri bakımdan direnme imkanlarını yok etmek” İkincisi ise; “Eyaletlerde kaybolan düzeni geri getirmek” olmuştur. Rıza Şah kabilelere merkezi hükümetin otoritesini zorla kabul ettirdikçe, o oranda kabile fertlerini silahtan arındırmayı başarmıştır. Kabile liderlerinin bazıları hapse atılmış, bazıları da Tahran'da mecburi ikamete yollanmıştır. Tahran'a yollananların bir kısmı daha sonra mahkemelerce yargılanmış ve çoğu ölümlü cezalandırılmışlardır⁶⁴.

Rıza Şah İran'ın modern bir devlet, İranlıları da modern bir toplum haline getirmek üzere çeşitli reformlar gerçekleştirmiştir. Din adamlarının nüfuzunu kırmamakla beraber, özellikle eğitim alanında vatanseverlik, milliyetçilik ve batılı düşüncenin yerleşmesine önem verdi, orduyu düzenleyerek disipline sokmuştur⁶⁵. Bu doğrultuda Rıza Şah, 1925-1941 yılları arasında iktidarını, ordu ve bürokrasiden oluşan iki unsur üzerine kurmuştur. Rıza Şah döneminde ordu on kat, bürokrasi ise on yedi kat büyümüştür⁶⁶.

Rıza Şah, reformları gerçekleştirirken özgürlük ve demokratik yollarla değil adeta dönemin de ruhuna uygun olarak, otoriter bir tarzda ekonomik ve toplumsal hayatı topyekûn dönüştürerek İran'ı modern bir ulus-devlet haline getirmeyi amaçlamıştır. Dolayısıyla Rıza Şah'ın kurduğu bir tür askeri-monarşi istibdat rejimi, modernleşme projesini hızlı ve radikal bir biçimde uygulamasını sağlamıştır⁶⁷. Bu doğrultuda Şah, hükümetin kontrolünü genişletmek ve Batılılaşmayı teşvik etmek için idari mekanizmayı elden geçirdi ve bürokrasiyi büyük ölçüde genişletmiştir. Kapsamlı bir laik ilk ve orta okul sistemi kurdu. Ayrıca 1935'te Tahran'da ülkenin ilk

⁶³ Topaloğlu, a.g.e., s. 18.

⁶⁴ Topaloğlu, a.g.e., s. 25.

⁶⁵ Doğan, *İran Siyasi Tarihi*..., s. 21.

⁶⁶ Abrahamian, a.g.e., s. 90.

⁶⁷ Ender Akyol & Azam Ahmadi, *İran'da Rıza Şah Dönemi Modernleşme Sürecinin Şia Ulemasına Etkisi*, (ed. Ahmet Kara), Tarih Okulu Dergisi (TOD)/Journal of History School (JOHS), Cilt. 12, Sayı. 40, Malatya 2019, s. 152.

Avrupa tarzı üniversitesini kurmuştur. Bu okullar ve yüksek öğrenim kurumları, yeni bürokrasi için eğitim alanları haline geldi ve ekonomik genişlemeyle birlikte yeni bir orta sınıfın oluşturulmasına yardımcı olmuştur⁶⁸. Nitekim Rıza Şah'ın iktidarı bürokrasi ve askeri olmak üzere iki parametre üzerine kurulmuştu. Bu parametreleri sistemli hale getirmek için devlet tekelinde kurulan okullar hayati önem taşımaktaydı.

Bu bağlamda İran'da merkezi bir eğitim sistemi oluşturulmak için harekete geçildi. Kamu ve özel okul, dini medreseler, okul evleri, misyoner okulları ve dini azınlık okullarının toplam öğrenci sayısı bu dönemde 91.000'den azdı, ancak bunların çok azı devlet okullarının öğrencisi durumundaydı. Hemen hepsi misyoner okullarında bulunan kız öğrenci sayısı ise 1800 civarındaydı. Rıza Şah, okulların tamamını millileştirerek, eğitimi birleştirmiş, ülke çapında aynı müfredat ve ders kitapları benimsenerek, tek dil yani Farsça eğitim dili haline getirilmiştir. Azınlık okullarında izin verilen diğer dillerde eğitim verilmesi ise yasaklanmıştır. Devlet, eğitim sistemini Fransız modelini benimseyerek yeniden kurmaya girişmiştir⁶⁹.

Şah'ın önlemlerinin çoğu bilinçli olarak dini hiyerarşinin gücünü kırmak için tasarlanmıştı. Eğitim reformları, din adamlarının eğitim üzerindeki tekeline neredeyse son vermişti. Laik bir eğitim düzenini oluşturmakla beraber hukuku da seküler bir forma indirgemeye çalışmıştır. Bu bağlamda din adamlarının gücünü daha da sınırlandırmak için, dini kurumların kontrolü dışında seküler bir yargı tarafından uygulanan ve yorumlanan bir seküler hukuk yapısı oluşturan yasaların bir kodifikasyonunu üstlendi. Din adamlarını yargıçlıklardan dışlamıştı. Laik mahkemeler sistemi oluşturdu ve önemli ve kazançları olan noter tasdik görevini de din adamlarından alarak devlete ait noterlere devretmişti⁷⁰. Ayrıca 1936'da çıkarılan bir yasayla yeni devlet mahkemelerinde görev alacak yargıçların, yeni kurulan Tahran Üniversitesi hukuk fakültesinden ya da en az üç yıl okuduklarını belgeleyen bir yabancı üniversiteden diploma almış olmaları gerektiğinden dolayı, ulema tamamen yeni adli sistemin dışına itilmişti⁷¹.

⁶⁸ Curtis & Hooglund, a.g.e., s. 28.

⁶⁹ Abrahamian, a.g.e., s. 85.

⁷⁰ Curtis & Hooglund, a.g.e., s. 28.

⁷¹ Cleveland, a.g.e., s. 211.

Şah aynı zamanda karayolu ağını genişletti, bir trans-İran demiryolunu başarıyla tamamlamıştır. Rıza Şah'a göre büyümek isteyen bir ülkede en önemli şey ve ihtiyaçların en önemlisi ulaşım sisteminin pratik ve faydalı şekilde kurulması olmuştur. Ülkenin iktisadi yönden kalkınması için kusursuz bir karayolu ve demiryolu şebekesinin inşası en başta gelmiştir. Zaten doğru dürüst yol şebekesi olmadan emniyeti sağlamak da mümkün değildi⁷². İlk olarak var olan ama kullanılmayan yolların düzenlenmesi gerçekleştirilmiştir. Hazar Denizi'nin İran körfezine bağlayan "Transperson" demiryolu Şah Rıza Pehlevi'nin en büyük eseri olmuştur. Rıza Şah dönemine kadar sadece Nasrüddin Şah zamanında yapılmış Tahran'ı Şah Abdulazem'e bağlayan küçük bir hat ve Rusların I. Dünya Savaşı içinde Tebriz'i Tiflis'e bağlayan "Culfa" demiryolunun İran'ın içinden geçen kısmı bulunuyordu⁷³.

Rıza Şah programlarını uygulamak için güçlü bir ekonomiye ihtiyaç duymuştur. Bu sebeple bazı tedbir ve girişimlerde bulunmuştur. Bu konuda Kaçarlardan daha etkili bir şekilde vergi toplama sistemini başlatmıştır. Bu bağlamda ithalat vergilerini artırarak çay ve şeker gibi tüketici ürünlerine dolaylı vergi koymuştur. Ayrıca İran devletini sanayileşme projelerine yöneltmiştir. Fabrika inşaatları finanse edilmiş, yerel sanayiye düşük faizli krediler verildi ve devlet tekelleri oluşturulmuştur. İran tekelsizliği ile tekstil fabrikaları, şeker fabrikaları ve çay işletme gibi birçok büyük sanayi işletmeleri kurulmuştur⁷⁴. Yapılan sanayi hamleleriyle yeni bir iş gücü oluşturularak büyük şehirlerin karakterini de değiştirmiştir. Özellikle Tahran'ın nüfusu 1922'de 196 bin iken 1941'de 700 bine yükselmiştir⁷⁵.

Rıza Şah'ın ekonomik politikaları, sosyal ve kültürel reformlardaki kararlılığı, yeni meslek grubu orta sınıfı ve işçi sınıfını ortaya çıkarmıştır. Bu sınıflara milliyetçi değerler benimsetilmiş, kendisine ve laik devlete bağlı kalınması aşılammıştı. Ancak bu reformların hesaplanamayan bir sonucu, öğrencilerle işçilerin liberal, hatta radikal siyasi değişimi savunmaları olmuştur. İşçiler sendika kurmaya yeltenince, 1937'de işçi liderleri ve onları destekleyen aydınlardan 53'ü tutuklanarak

⁷² Topaloğlu, a.g.e., s. 19.

⁷³ Hüsrev Gerece, *İran*, Vakıf Basımevi, İstanbul 1952, s. 230-231.

⁷⁴ Curtis & Hooglund, a.g.e., s. 28.

⁷⁵ Cleveland, a.g.e., s. 213.

grevler bastırılmıştır. Sol ideolojilerin Avrupa'dan beslenmeleri nedeniyle, kominizm ve sosyalizm sadece Rıza Şah'ın iktidarında değil, İran'ın hükümrânlığına karşı tehdit olarak görülmüştür. Komünist Parti 1927'de yasaklanınca, 1937'de tutuklananlar daha sonra Tudeh (Kitleler) Partisi'ni kurmuşlardır⁷⁶. Öyle ki aşağıda da değineceğimiz üzere Tudeh Partisi ileride devrimin gerçekleşmesinde önemli unsurlardan biri olmuştur.

Rıza Şah'ın ekonomik politika ve uygulamalarına bakıldığında genel olarak başarılı olduğu görülmüştür. Ancak W.Cleveland'ın da ifade ettiği gibi '*kontrol altına alamadığı tek yabancı kurum, Basra Körfezi'nde Huzistan bölgesinde devlet içinde devlet gibi çalışan Anglo-İraian Oil Company*⁷⁷ idi (AIOC). Ülkenin en büyük sanayi şirketi olması ve 30 bin İranlı işçi çalıştırması nedeniyle şirketin gücü daha da artıyordu. Şah, her ne kadar D'Arcy⁷⁸ imtiyazını⁷⁹ tekrar imtiyazını tekrar gözden geçirmek istese de pek başarılı olamadı. 1933'te imzalanan antlaşma ile İran'ın yıllık hak ödemelerinde kısmi bir artış yapıldı. Buna karşılık imtiyazın süresi 1961'den 1993'e uzatıldı'⁸⁰. Bundan mütevellit İran'ın petrol kaynaklarından hem ekonomik olarak yeteri kadar yararlanmıyordu hem de egemenlik haklarını zedelemekteydi. Bu yüzden petrol

⁷⁶ Garthwaite, a.g.e., s. 214.

⁷⁷ **Anglo-İraian Oil Company:** İngilizlerin İran'da 1908 yılında açtıkları büyük bir petrol şirkettir. İngiliz Hükümeti 1914'te şirketin %51'ini satın alarak kontrol edilebilir sayıda hisse sahibi oldu ve şirketi fiilen kamulaştırdı.

⁷⁸ **D'Arcy:** İrlandalı bir ailenin çocuğudur. 1849 İngiltere'de doğmuş ve daha sonra ailesi ile birlikte Avustralya'ya göç etmiştir. Aslında hukukçu olan D'Arcy, Avustralya'da kardeşleriyle birlikte bir altın madeni satın aldılar. Kısa süre içerisinde The Mount Morgan Gold Mining Company adında bir altın şirketi kumuş ve zengin bir iş adamı haline gelmişti. Daha sonra tekrar İngiltere'ye dönerek Londra'da bir emlak şirketti kurmuş ve birçok yatırım yapmıştır. D'Arcy; kurnaz, zeki ve profesyonel bir kişiliğe sahipti. Hem öngörüye hem de öngörüye sahip uzmanlara danışmayı da imal etmeyen biriydi. Bu bağlamda İran'da petrol arama fikrini de H.T Burls'un, Kirmnşah ve Huzistan'da yaptığı araştırmalar sonucunda petrol olduğuna dair sunduğu raporlara dayanarak ortaya çıkmıştır (BOLAT, 2013, s. 59).

⁷⁹ **D'Arcy İmtiyazı:** İngiltere, İran'da 1855 tarihinden 1900 yılına kadar farklı zamanlarda çeşitli imtiyazlar elde etmişti. Bu sebeple İngiltere'nin İran'daki petrol macerası çok eski zamanlara dayanmaktadır. 1901 tarihinde ise William Knox D'Arcy, İran'da petrol arama ve çıkarma imtiyazı elde etmeyi başardı. Bu imtiyaz ile ilgili anlaşma D'Arcy'yi temsilen Alfred Marriot ile İran temsilcileri Muzaffereddin Şah, Atabeg Mirza Nasrallah Han Müşirüddeve, Nizamuddin Gaffari Mühendis'ül-Memalik arasında imzalanmıştır. Bu göre antlaşma şu maddeleri içermekteydi:

- *İran'ın kuzeyinde yer alan 5 eyalet hariç olmak üzere İran topraklarındaki petrolerin kullanım hakkı 60 yıldır.*
- *Şirketin ilk tesisi sırasında İran hükümetine 20.000 sterlin nakit ve 20.000 sterlinlik hisse ve yıllık şirket kârının yüzde 16'sına eşdeğer ödeme yapılacaktır.*
- *İmtiyazlar bittiğinde şirkete ait bütün materyal, bina ve makineler İran hükümetinin mülkiyetine geçecektir (BOLAT, 2013, s. 58-59).*

⁸⁰ Cleveland, a.g.e., s. 213-213.

konusu II. Dünya Savaşı'ndan sonra İran ile İngiltere arasında çok sert tartışmalara sebep olmuştur.

II. Dünya Savaşı öncesinde Rıza Şah Almanya ile yakınlaşmıştı. Şah gerek Hitler ile yakın ilişkilerinden gerekse de Avrupa'daki faşizan hareketlerden dolayı bir hayli baskıcı bir siyaset izlemeye başlamıştı. Bilhassa sol aydınlara karşı çok sertti. Çoğunu hapse attırıp veya sürgüne göndermiştir⁸¹. 1941'de Almanya'nın SSCB'ye saldırdığında, İngiltere ile SSCB, aralarında doğrudan bağlantı sağlamak için İran'ı işgal etmişlerdir. Bu esnada Rıza Şah işgal altındaki İran yönetimini oğlu Şah Muhammed Rıza'ya feragat edip tahttan çekilmiştir⁸².

Muhammed Rıza babasının yerine geçmek için yetiştirilmişti. Lakin yetiştirilme tarzı kendisini İran halkından oldukça uzaklaştırmıştı. Gençlik yıllarını İsviçre'de özel Le Rosey Okulu'nda geçirdikten sonra saraya döndüğünde bu sefer babasının gözetiminde siyasal ve askeri eğitimler almıştı. 1941'de babasının tahtı kendisine terk ettiğinde ülke İngiliz ve Sovyet işgali altındaydı. Bu yüzden Muhammed Rıza'nın pek bir şey yapabilme imkânı olmamıştı. İlk yıllarda daha çok iç huzursuzluklar ve dış baskılarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu durum Muhammed Rıza'yı iyice bunaltmıştı⁸³. Bununla birlikte Rıza Şah zamanında susturulmuş ve bastırılmış kabile reisleri, ulema sınıfı ve büyük toprak sahiplerinin aralarında ulunduğu elit takımlar yönetim boşluğundan faydalanarak 1925 tarihinden önce sahip oldukları konumlarını tekrar kazanmaya çalışmışlardır. Bu elit takıma karşı olarak da daha önce konumlarını sağlamlaştıran ordu ve çıkarlarını korumak isteyen kesimler ise monarşinin devamı ve kendi çıkarları için karşı gelmişlerdir⁸⁴. Bu iki tarafın dışında olan bir grup ise reform yapılması konusunda sistemi zorlayan diğer bir grup olarak ortaya çıkmıştır. İşte Şah Muhammed Rıza Pehlevi bu iktidar boşluklarının ve bu güç mücadelelerinin içinde iktidar koltuğuna oturmuştur. Geldikten bir süre sonra mutlak iktidarı ele geçirse de Muhammed Rıza Şah'ın ilk on yılı oldukça karışık geçmiştir⁸⁵.

⁸¹ Stephan Kinzer, *Şah'ın Bütün Adamları: Bir Amerika Darbesi ve Ortadoğu'daki Terörün Kökenleri*, (çev. Selim Önal) İletişim, İstanbul 2004, s. 88.

⁸² Doğan, *İran Siyasi Tarihi...*, s. 23-24.

⁸³ Arı, a.g.e., s. 320-321.

⁸⁴ Arı, a.g.e., s. 243.

⁸⁵ Niray & Deniz, a.g.m., s. 10.

Muhammed Rıza Şah iktidara geldiği dönemde içeride yukarıda anlatılan sıkıntılar baş gösterirken 1940'lı yıllar boyunca İran aynı zamanda dış devletlerin çıkar çatışması haline de gelmiştir. İngiltere, SSCB ve ABD İran topraklarında çıkarları doğrultusunda politika izlemişlerdir. Her birinin amacı ve politikası ise farklıydı. Kısaca özetlemek gerekirse; İngiltere, daha önce olduğu gibi monarşi taraftarları, büyük toprak sahipleri ve kabile liderleri arasında iş birliği teşvik etmişti. Çünkü bunlar daha çok statüko taraftarları olduğu için İngiliz çıkarlarına uygun olunacağı düşünülmüştü. SSCB, Tudeh'in sosyalist eylemlerine destek vermiştir. ABD ise hangi taraftan olursa olsun SSCB'nin çıkarlarına ve amaçlarına karşı olan tüm antikomünist grupları desteklemekteydi. ABD bu tür amaçlarını gerçekleştirmek için en uygun gördüğü orduyu kullanmıştır. Bu sebeple İran'daki Amerikalı danışmanların asıl görevi, ordu mensupları ile yakın ilişkiler kurmak olmuştur⁸⁶

Gerek çıkar ilişkileri gerekse de Almanya'ya karşı müttefik davası için İran'ın işgali hayati önem taşımaktaydı. II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle İran her ne kadar tarafsızlığını ilan etse de ülke kısa süre sonra hem İngiltere hem de Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmiştir⁸⁷. Alman kuvvetleri 1941'de Sovyetler Birliği'ni işgal ettiğinde, Müttefiklerin acilen İran üzerinden Sovyetler Birliği'ne savaş malzemesini nakletmeleri gerekiyordu. Sonuç olarak İngiltere ve Sovyetler Birliği, 26 Ağustos 1941'de İran'ı, işgal etmişlerdir.

İngiltere, Sovyetler Birliği ve Amerika Birleşik Devletleri birlikte 5 milyon tondan fazla mühimmat ve diğer savaş malzemelerini İran üzerinden Sovyetler Birliği'ne taşımayı başarmışlardır. Buna ek olarak, Ocak 1942'de İran, İngiltere ve Sovyetler Birliği ile savaş çabalarına askeri olmayan yardımı genişletmeyi kabul ettiği üçlü bir ittifak antlaşması imzalamıştır. Buna karşılık iki Müttefik güç, İran'ın bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne saygı göstermeyi ve düşmanlıkların sona ermesinden sonraki altı ay içinde birliklerini İran'dan çekmeyi kabul etmiştir.

Eylül 1943'te İran, Almanya'ya savaş ilan etti ve böylece Birleşmiş Milletler (BM) üyeliğine hak kazanmıştır. Aynı yılın kasım ayında Tahran Konferansı'nda Başkan Franklin D. Roosevelt, Başbakan Winston Churchill ve Başbakan Josef Stalin, İran'ın bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne olan bağlılığını ve İran'a

⁸⁶ Arı, a.g.e., s. 244-245.

⁸⁷ Curtis & Hooglund, a.g.e., s. 30.

ekonomik yardım sağlama isteğini yeniden teyit etmişlerdir⁸⁸. Üçlü Pakt'ın kararlarından biri de İngiliz ve Sovyet birliklerinin İran'dan çekilmesiydi. Ancak Sovyet Rusya ve bir ölçüde de İngiltere, çekilmekte isteksiz davranmakta ve İran'daki geleneksel nüfuz alanlarını korumaya gayret etmişlerdir. İki devlet, ABD'nin artan nüfuzundan da rahatsızlık duyuyorlardı. Bu durum Soğuk Savaş olarak bilinen tarihî dönemin tam da İran'da, hem de ülkenin Azerbaycan bölgesinde başlamasının nedeni olmuştur. ABD ve SSCB'nin İran üzerinde giriştiği nüfuz mücadelesi, Soğuk Savaş'ın ilk mücadele örneği olarak tarihe geçmiştir⁸⁹

Sonunda, Tudeh ve Sovyetler Birliği arasındaki gizli anlaşma İran'ı daha da parçalamıştır. Eylül 1944'te Amerikan şirketleri İran'da petrol tavizleri için müzakere ederken, Sovyetler beş kuzey vilayetinde petrol imtiyazı talep etmiştir. Ancak aralık ayında Meclis, hükümetin savaşın bitiminden önce petrol tavizlerini tartışmasını yasaklayan bir yasayı kabul etmişti. Bu, hükümete yönelik şiddetli Sovyet propagandalarına ve Tudeh tarafından bir Sovyet petrol imtiyazı elde etmesine yol açmıştır.

Aralık 1945'te, Tudeh ile yakın bağları olan ve Seyid Cafer Pişevari⁹⁰ liderliğindeki Azerbaycan Demokratik Partisi, özerk bir cumhuriyetin kurulduğunu duyurmuştur. Benzer bir hareketle, komşu bölgelerdeki aktivistler, Mahabad Kürt Cumhuriyeti'ni⁹¹ kurmuştur. Sovyetler, her iki özerk cumhuriyetin de özerkliğini

⁸⁸ Curtis & Hooglund, a.g.e., s. 30-31.

⁸⁹ Sarıkaya, a.g.m., s. 14.

⁹⁰**Seyid Cafer Pişevari:** 1892'de zeyva kentinde doğan Cafer Pişevari, ilk öğrenimini orada tamamlayarak daha sonra Bakü'ye gitti. Öğrenimini tamamladıktan sonra 1903-1917 tarihleri arasında Kırдалan bucağında öğretmenlik yaptı. Siyasetle uğraşmaya karar verdikten sonra Bakü'de yayımlana Açık Söz gazetesine yazı yazmaya başladı. 1918 tarihinden sonra Azerbaycan Cüzilayenfeki gazetesinde çalışmaya başladı. Bu çalışma hayatında sürekli İran halklarının durumunu dile getiren, çözümler sunan ve üreten makaleler kaleme aldı. 1924 Rıza Han'ın Kaçar Hanedanına son vererek başa geçtiği dönemde Rıza Han tarafından bir İran ulusu yaratılmaya çalışılıyordu. Bu sebeple cezaevine atılan 50 kişilik sosyalist aydın grubun içinde Cafer Pişevari de bulunmaktaydı. Cafer Pişevari sosyalizmi savunuyordu. Tebriz'de Azerbaycan Milli Hükümeti'ni kurdu. Pişevari, İran'ın ilk Marksistlerinden, yenilikçi, gazeteci, yazar ve Sovyetler Birliği tarafından desteklenen Azerbaycan Demokrat Fırkasının başkanı olarak 1945-46 arasında Tebriz başkentli Marksist Azerbaycan Milli Hükümeti'ni kurdu.

⁹¹ **Mahabat Kürt Cumhuriyeti:** Tarihte ilk bağımsız Kürt Devleti denemesi olan Mahabad Kürt Cumhuriyeti 1946 tarihinde Sovyetler Birliği'nin desteğiyle İran'ın kuzeyinde kuruldu. BM tarafından tanınan bu devletin başkanı Kadı Muhammed idi. Devletin başkenti ise Mahabad'tı. Mesut Barzani'nin babası Molla Mustafa Barzani de genelkurmay başkanıydı. Sovyetlerin çekilmesiyle Mahabad Kürt Cumhuriyeti de yıkıldı. Devletin çökmesiyle birlikte Barzani de 1946 yılında Rusya'ya sığındı ve Irak'a döndüğü 1958'e kadar Moskova'da kaldı (HUT, 2013, s. 188).

destekledi, ancak Sovyet birlikleri Horasan, Gorgan, Mazandaran ve Gilan'da kalmıştır. Diğer Sovyet birlikleri ise hükümet güçlerinin Azerbaycan ve çevresine girmesini engellemiştir. İran üzerindeki Sovyet baskısı devam ederken İngiliz ve Amerikan birlikleri antlaşma taahhütlerine uygun olarak tahliyeleri devam etmiştir. Başbakan Ahmed Qavam⁹², Meclis'e Sovyet petrol imtiyazı vermeyi ve Pişevari hükümetiyle Azerbaycan krizine barışçıl bir çözüm için müzakere etmeyi kabul ederek Stalin'i, askeri güçlerini geri çekmeye ikna etmeye çalışmıştır⁹³.

Nisan 1946'da hükümet Sovyetler Birliği ile bir petrol anlaşması imzaladı; Mayıs ayında, kısmen ABD, İngiliz ve BM baskısının bir sonucu olarak, Sovyet birlikleri İran topraklarından çekilmiştir. Qavam, üç Tudeh üyesini kabinesine almıştır. Ancak güneydeki antikomünist bir kabile isyanı, Tudeh kabine görevlilerini görevden alma fırsatı sununca Qavam, Sovyetler Birliği'ne verdiği tavizleri geri almayı başarmıştır. Aralık ayında, görünüşte yeni Meclis seçimlerine hazırlanırken Qavam, İran ordusunu Azerbaycan'a göndermiştir. Sovyet desteği olmadan Pişevari hükümeti çöktü ve Pişevari Sovyetler Birliği'ne kaçmıştır. Benzer bir kader, Mahabad Kürt Cumhuriyeti'nin başına gelmiştir. Yeni Meclis'te, Ulusal Cephe olarak örgütlenen ve Muhammed Musaddık liderliğindeki güçlü bir milletvekilleri bloğu, Sovyet petrol imtiyaz anlaşmasının ikiye karşı 102 oyla mağlup edilmesine yardımcı olmuştur. Meclis, başka yabancı petrol imtiyazlarını yasaklayan ve hükümetin petrol kaynaklarından doğrudan yararlanmasını gerektiren bir yasa tasarısını da kabul etmiştir⁹⁴.

Büyük güçlerin İran üzerindeki mücadelesi İran'ın iç ve dış siyasetini etkilemekle beraber, İran halkını da derinden etkilemiştir. Bununla birlikte bu dönemde İran'daki hükümetlerin kısa süreli olması halk arasında hoşnutsuzluğu arttırmıştır. 1941-1951 arası İran'daki hükümetlerin ayakta kalma ortalaması yalnızca yedi ay idi. Zayıf parlamento desteği ve hükümeti kuran meclis grupları

⁹²**Ahmed Qavam:** (1873-1955) Qavam İranlı önde gelen bir aileye mensuptur. Kariyerinin ilk yıllarında Nasreddin Şah'ın kraliyet sarayında görev yaptı. Yavaş yavaş tırmanan Qavam İran Anayasa Devrimi sırasında Ghavam al-Saltaneh unvanını aldı. Hem Kaçar hem de Pehlevi hanedanları sırasında birkaç kez Başbakan oldu. Ülkenin ona ne zaman ihtiyacı olsa, meydan okumayı kabul etti. İki kez SSCB'nin İran'ın kuzey eyaletlerini ayırmasını önlemede önemli bir rol oynayan bir kişidir. Qavam, 1955'te Tahran'da 82 yaşında öldü.

⁹³ Sarıkaya, a.g.m., s. 15.

⁹⁴ Curtis & Hooglund, a.g.e., s. 32.

arasındaki ittifakların kaygan bir zemine sahip olması böyle bir sonucu beraberinde getirmiştir. Bundan dolayı ülkede herhangi bir kriz ortaya çıktığında hükümetin dağılması gündeme gelmiştir⁹⁵. İran'da hoşnutsuzluğun, zayıf parlamentonun ve Şah'ın her türlü usulsüzlüğe başvurması hem muhalefeti hem de halkın tepkisine neden olmuştur. Böyle bir ortamda Muhammed Rıza Şah'ın ABD'ye gitmesi ülkede siyasi partiler, işçi sendikaları ve sivil örgütler geniş protesto gösterilerine başlamıştır. Bu gösterilerin önemli bir kısmı Muhammed Musaddık önderliğinde gerçekleştirilmiştir⁹⁶.

Muhammed Musaddık önderliğinde gerçekleştirilen gösterilerin asıl hedefi seçimlerin yenilenmesini sağlamaktı. Ayrıca İran'da demokrasiyi sağlamlaştırıp yabancı gücünü de sınırlandırmak istemiştir. Gösterilere baskılara dayanamayan Şah seçimlerin yenilenmesini kabul etmek zorunda kalmıştır. 1949'da pek çok siyasi parti ve çıkar grupları (işçi sendikaları, sivil toplum kuruluşları vb.) Muhammed Musaddık liderliğinde birleşerek Milli Cephe'yi kurmuşlardır⁹⁷. Milli Cephe bir siyasi partiden çok daha öteydi. Geniş tabanlı bir koalisyona sahipti. Milli cephe içerisinde hem geleneksel hem de orta sınıf mensupları bulunmaktaydı. Bu yönüyle Milli Cephe resmi bir partiden ziyade, İran'ın kaynaklarının sömürülmesine karşı tepki olarak ortaya çıkmış, milliyetçi bir kıvılcımla ateşlenmiş toplumsal bir muhalefeti ifade etmiştir⁹⁸. Bu dönemlerde özellikle Abadan'da petrol kuyularında çalışan İran halkı sefalet içerisinde yaşarken, petrol gelirlerinin büyük bir bölümünü elinde tutan İngilizler ise lüks içerisinde yaşamaktaydı. Bundan mütevellit İran kaynaklarının sömürülmesine göz yummayan Milli Cephe'ye halk desteği üst seviyede olmuştur.

Milli Cephe tabanı çoğunlukla kentli orta ve alt sınıflara dayanan bir hareketti. Bu anlamda Şah ve Britanya İmparatorluğu'na karşı kurulmuş geniş tabanlı gevşek bir koalisyon olduğu da söylenebilir. İran Partisi, Ulusal Parti, Emekçiler Partisi, Tahran Pazar Ticareti Derneği cephe içerisinde yer alan en önemli örgütler⁹⁹

⁹⁵ Alptuğ Kuduoğlu, *İran'da Musaddık Dönemi: 1951-1953*, İran Çalışmaları Dergisi, Cilt. 2, Sayı. 2 Sakarya 2019, s. 40.

⁹⁶ Doğan, *İran Siyasi Tarihi...*, s. 25.

⁹⁷ Mehmet Kaya, "Ortadoğu'da Petrol Savaşının Başlama Noktası ve İngiltere'nin İran Petrollerini Kontrolü Altında Tutma Çabaları", *Demokrasi Platformu Dergisi*, Yıl 4, Sayı 14, Bahar 2008, s. 241.

⁹⁸ Doğan, *İran Siyasi Tarihi...*, s. 25.

⁹⁹ Milli Cephe Hareketi içerisinde yer alan çeşitli gruplar ve örgütler için ayrıca Bkz.:

olarak öne çıkmışlardır¹⁰⁰. Musaddık ve hareketi geleneksel “Pazar” ile bağlantısı olan ulemeden da önemli bir destek sağlamıştır. Ulema içerisinde dönemin en önemli siyasi figürlerinden Ayetullah Ebul Kasım Kaşani bu desteğin başını çekmiştir¹⁰¹. Kaşani dışında mecliste de yer alan Şemsettin Qanatabadi, Ahmed Safai, Bekir Celil Musavi bu hareketi destekleyen isimlerdi. Ayrıca Ebu Fazıl Zencani ve kardeşi Rıza Zencani de meclis dışında hareketi destekleyen din adamları arasında yer almışlardır¹⁰².

1950 itibariyle Anglo-Iranian Oil Company'nin İran petrollerinden 170 milyon Pound kâr elde ettiği ve İran ise 1933 imtiyaz antlaşmasına göre sadece %15-20 oranında bir telif hakkına sahip olduğu belirtilmiştir. Ayrıca İran petrol sahaları 32,1 milyon ton ham petrol üretirken, ABD hakimiyetindeki Suudi Arabistan petrol yataklarında 26,2 milyon ton petrol üretilmiştir. Buna rağmen Suudiler ile İranlılar arasında doğrudan ödeme alma konusunda büyük bir orantısızlık bulunmuştur. Suudiler doğrudan 112 milyon Dolar alırken, İran 44,9 milyon Dolar almışlardır. Bu dengesizlik İran tarafından rahatsız edici bulunarak antlaşmanın yeniden değerlendirilmesini gündeme getirmişti. Nihayetinde 1949'da AIOC ile İran Hükümeti arasında Tamamlayıcı Petrol Antlaşması imzalanmıştı. Buna göre; İran'ın payı %30'a çıkartılmıştı. Ne var ki bu antlaşma henüz meclisten geçmemişken Suudi Arabistan ile Arabian-American Oil Company arsında yapılan antlaşmaya göre petrol gelirlerinde elde edilen kâr %50-%50 olarak paylaşılmıştı. Bu gelişmeden sonra İran tarafı da petrol gelirlerinden elde edilen karın yarı yarıya paylaşımı dışında hiçbir teklifin kabul edilemeyeceği açıklamıştır. Böylece petrolün millileştirilmesi mevzusu gündeme gelmiş oldu¹⁰³

Yukarıda belirtilen anlaşmazlıklardan dolayı 1949-53 tarihleri arasındaki İran tam bir siyasi belirsizlik, kaos, kargaşa, büyük protesto gösterileri ve grev dönemi olmuştur. General Razmara İngiliz yanlısı olup askeri bir diktatörlük kurmakla suçlanıp Mart 1951'de öldürülmüştür. Bu olayı batı karşıtı özelliğiyle bilinen Şii

Gasiorowski, “The 1953 Coup D’etat in Iran”, 262.

¹⁰⁰ Kudoğlu, a.g.m., s. 42.

¹⁰¹ Abrahamian, a.g.e., s. 152-153.

¹⁰² Kudoğlu, a.g.m., s. 42.

¹⁰³ Sarıkaya, a.g.m., s. 15.

örgütü Fedayan-ı İslam üstlenmişti¹⁰⁴. Suikastı takiben Ayetullah Seyyid Ebul Kasım Kaşni de Şah'a karşı gelerek mevcut sorunlara karşılık radikal çözümler yerine geleneksel dini çözümler sunmuştu. Ayetullah'ın karşı çıkışları ve Razmana suikastı halkta büyük sevinç gösterilerine sebep olmuş ve bir kaos ortamı doğmuştu. Tabii olarak bu kaos ortamı mevcut meclisi oldukça endişelendirmişti. Bu sorunlar devam ederken Tudeh Partisi yanlıları büyük kentlerde çeşitli gösteriler düzenlemişti. Bu gösteriler esnasında Abadan'da polis 6 kişiyi öldürmüştü. Tüm bu kargaşa ortamı hükümeti çaresiz bırakmış, meclis ise çareyi Muhammed Musaddık'ı başbakanlığa getirmekte görmüştür¹⁰⁵

Ulusalıcı, seçimle göreve gelmiş Muhammed Musaddık, ülkenin petrol zenginliklerini İngilizlerden kurtarıp kamulaştırmayı kendine görev edinmişti. Muhammed Musaddık Başbakan olduktan hemen sonra ilk işi AIOC'nin imtiyazlarını kaldırarak petrolün millileştirilmesi konusunda adımlar atmıştır. Bu anlamda Musaddık'ın temel amaçlarından birinin her ne kadar İran'da demokratik yönetimi güçlendirip bağımsızlığı sağlamak olsa da başbakanlık döneminin ilk yıllarında daha çok petrolün millileştirilmesi konusunda çıkan sorunlarla ilgilenmek zorunda kalmıştır. Bun sorunlardan biri ise İngiltere'nin petrol anlaşmazlığını BM'e taşınmasıydı. Ancak BM'den çıkan karar İngiltere'nin aleyhine çıkmış ve Musaddık ise '*anti-emperyalizmin ve zayıf ve baskı altındaki milletlerin sesi*' olarak görülmeye başlanmıştı¹⁰⁶. Millileştirme meselesinin yarattığı heyecan, İngiliz karşıtı duygu, radikal unsurların ajitasyonu ve Musaddık'ın danışmanları arasında İran'ın azami taleplerinin eninde sonunda karşılanacağı inancı, hükümetin tüm teklifleri reddetmesine yol açmıştır.

BM toplantısından sonra ABD'nin arabuluculuk girişimi de sonuçsuz kalınca İngiltere petrolün millileştirilmesinden hemen sonra Abadan'da çalışan mühendis ve teknisyenlerini geri çekmiş ve gemilerini de Abadan yakınlarına göndermişti. Böylece İngiltere'nin İran'a uygulayacağı ambargo da başlamış oldu. İngiliz teknisyenlerin ülkeyi terk etmesiyle petrol üretimi neredeyse durma noktasına geldi ve İngiltere, İran petrolünün satın alınmasına dünya çapında bir ambargo

¹⁰⁴ Curtis & Hooglund, a.g.e., s. 33.

¹⁰⁵ Garthwaite, a.g.e., s. 210.

¹⁰⁶ Doğan, *İran Siyasi Tarihi...*, s. 26.

uygulamıştır. Eylül 1951'de İngiltere, İran'ın sterlin varlıklarını dondurdu ve İran'a mal ihracatını yasaklamıştır¹⁰⁷.

Musaddık İngiltere'nin ambargosuna karşılık yeni adımlar atmak zorunda kalmıştır. Bu yüzden petrol dışındaki ürünlere, özellikle de tekstil ve gıda ürünlerini ihraç ederek ülkenin girdiği bu zor durumdan kurtulmayı amaçlamıştır. Bu anlamda çeşitli ülkelerle bazı antlaşmalar yapmış bazı olumlu sonuçlar da almıştır. Ancak 10 yıllığına İran Petrollerini satın almak isteyen İtalyan şirketi Rose Mary adlı tankerin İngilizler tarafından durdurulması ambargoyu delme çabalarını da sonuçsuz bırakmıştır¹⁰⁸

Musaddık dönemi İran-İngiltere ilişkileri petrol imtiyazı ve millileştirilmesi mevzularından dolayı çok sancılı geçmiştir. Ancak Musaddık dönemi İran-ABD ilişkilerine ve ABD'nin tutumuna ayna tutmak da dönemin daha iyi anlaşılmasında faydalı olmuştur. ABD her ne kadar Musaddık'ın indirilmesi konusunda İngiltere ile aynı görüşte olsa da İngiltere'den farklı bir siyaset izlemiştir. Truman yönetimindeki ABD, İngiltere'nin İran'a yönelik askeri bir operasyon yapmasını uygun bulmamıştır. Çünkü Truman yönetimi İran'ın Sovyet Rusya'ya yaklaşması konusunda endişelenmiştir. Bundan mütevellit ABD, şimdilik Musaddık meselesini Soğuk Savaş atmosferi çerçevesinde değerlendirerek İran'a karşı yapılacak agresif bir harekettten kaçınmıştır. Nihayetinde İran'ın "İkinci Çin" olabileceği endişesini taşıyan ABD'nin İran politikası Musaddık hükümetine destek vermek ve petrol sorununu diplomasiyle çözüme kavuşturmak olmuştur. Amerikalı diplomatlar bu politikalarından dolayı yer yer İngilizlerle tartışmalar da yaşamışlardır¹⁰⁹. Buradan anlaşılıyor ki ABD siyaseti büyük oranda çıkar üzerine inşa edilmiştir. İran'ın Sovyet Rusya'ya yaklaşması endişesi Musaddık yanlısı bir politika sergilemesine sebep olurken bir yıl sonra Musaddık'ın devrilmesi için İngiltere ile birlikte Şah'la ittifak kurmaktan çekinmemiştir¹¹⁰.

Musaddık ile Şah arasında sorunlar 1952 yılı ortalarında gün yüzüne çıkmıştır. Musaddık, İran monarşisini ve zengin toprak sahiplerinin gücünü zayıflatmaya yönelik çeşitli reformlar hayata geçirmeye çalışmıştır. Lakin seçim

¹⁰⁷ Curtis & Hooglund, a.g.e., s. 33.

¹⁰⁸ Doğan, *İran Siyasi Tarihi...*, s. 26-27.

¹⁰⁹ Kuduoglu, a.g.m., s. 46-47.

¹¹⁰ Niray & Deniz, a.g.m., s. 11.

öncesi reformları hayata geçirmeyi başaramamıştır. Şehir merkezlerindeki sayım tamamlanıp meclis seçimlerinde yeterli milletvekili çoğunluğuna ulaştığı anda Musaddık seçimleri durdurdu ve kabinesini oluşturmaya başlamıştır¹¹¹. Hemen akabinde Muhammed Musaddık Başbakan olarak kabinenin diğer üyelerini atadığı gibi, Savaş Bakanı'nı da atama yetkisinin anayasa kapsamında kendisine verilmesini talep etmiştir. O tarihe kadar Şah tarafından atanan savaş bakanının atama yetkisinin kendisinde olduğu ilan etmesiyle şaha meydan okumuştur¹¹².

Muhammed Musaddık'ın savaş bakanını atama talebinin Şah tarafından kabul edilmemesi üzerine Musaddık istifa etmiştir. Yerine ise Ahmed Kavam başbakanlığa getirilmiştir. Ancak hiç kimsenin öngöremediği bir şekilde aniden sokaklar isyan gösterileriyle dolmaya başlamıştır. Göstericiler tek bir şey istemekteydi: Muhammed Musaddık'ın geri getirilmesi olmuştur. Milli cephe genel grev ilan etti ve İran'da hayat durma noktasına gelmişti. Asker ile göstericiler arasında arbede çıktı ve onlarca gösterici hayatını kaybetmişti¹¹³. Bütün bu yaşananlar 30 Tir¹¹⁴ (21 Temmuz) krizi olarak tarihe geçmiştir¹¹⁵.

Yaşanan kargaşalara şah daha fazla dayanamayarak geri adım attı ve Musaddık tekrar başbakanlığa getirildi. Artık Musaddık daha güçlü ve ezici bir yöntemle faaliyetlerine devam etmiştir. Ervand Abrahamian'ın aktardığına göre: *“Tekrar başbakanlığa gelen Musaddık, Savaş Bakanlığı'nın görevlerini devralarak adını Savunma Bakanlığı olarak değiştirdi, savunma silahları satın alacağına dair ant içti, genelkurmay başkanını tayin etti, 136 subayı ordudan uzaklaştırdı, 15.000 kişiyi j andarmaya aktararak askeri bütçede yüzde 15 oranında kesinti yaptı ve geçmişte yapılmış silah alımlarını soruşturmak üzere parlamentoda bir komisyon kurdu. Bundan başka hükümdarlık arazilerini devlete aktardı, sarayın bütçesini azalttı, Saray Bakanlığı'na şah karşıtı bir arkadaşını getirdi, saraydaki yardım kuruluşlarını hükümetin denetimine bağladı, şahın yabancı büyükelçilerle görüşmesini yasakladı, yine şahın siyasal açıdan*

¹¹¹ Kudoğlu, a.g.m., s. 47.

¹¹² Abrahamian, a.g.e., s. 155.

¹¹³ Doğan, *İran Siyasi Tarihi...*, s. 27.

¹¹⁴ **30 Tir Krizi:** Muhammed Musaddık 1952 tarihinde çok geniş yetkiler elde ederek ayrıca savaş bakanını atama yetkisini de isteyince Şah bu duruma karşı çıktı. Bunun üzerine Musaddık davasını doğrudan halka götürdü. Bir radyo yayınında menfur güçlerin petrolün devletleştirilmesini engellemesini önlemek adına silahlı kuvvetleri denetimi altında tutması gerektiğini savundu. Bunun üzerine halk sokaklara döküldü. Gösteriler ve genel grevler üç gün sürdü. Bu süre zarfında birçok gösterici hayatını kaybetmişti. Dökülen onca kanın ardından Şah geri adım atmak zorunda kaldı. İşte bütün bu olaylar 30 Tir (21 Temmuz) krizi olarak bilinmektedir. Musaddık 30 Tir gününü *Milli Şehitler* verilen *Milli Ayaklanma* günü ilan etmişti.

¹¹⁵ Abrahamian, a.g.e., s. 156.

etkin kız kardeşi Prenses Eşrefi sürgüne gitmeye zorladı, sarayı "rüşvet, ihanet ve casusluk batağı" olarak kınayan gazetelerin kapatılmasına karşı çıktı. Musaddık hem Senato hem de Meclis'te direnişle karşılaşınca Senato'yu lağvederek yandaşlarından Meclis'ten istifa etmelerini istedi. Böylelikle üye yeter sayısı düşmüş olacaktı''¹¹⁶.

Musaddık'ın yaptığı tüm bu faaliyetler hem gücünü zirve noktasına ulaştırmıştı hem de sonunu getirmişti. Çünkü hem şah hem de petrol kartelleri Musaddık'ın derhal indirilmesi gerektiği konusunda hemfikirlerdi. İlâveten Truman yönetimindeki ABD her ne kadar İran'ın Sovyet Rusya'ya yakınlaşması endişe ile yumuşak bir politik izlemiş olsa da yeni başa geçen ateşli bir anti-komünist olan Eisenhower yönetimindeki ABD ve İngiltere aynı endişeyi taşıyarak Musaddık'ın indirilmesi için ortak noktada birleşmişlerdi.

ABD düşüncesini şekillendirenin Musaddık'ın uzlaşmazlığı ve Tudeh desteğini kabul etme eğilimi, Soğuk Savaş ortamı ve İran'daki Sovyet etkisinin korkusu olduğu söylenmektedir. Ancak Abrahamian'a göre bu durum sadece göstermelik bir bahanedir. Her ne kadar İran'ın uluslararası bir komünizmden kurtarılması çabası olduğu dünya basınına lanse edilmeye çalışılsa da gerçek uluslararası petrol kartelini kurtarmak için İngiltere ile ABD'nin ortak mücadelesi olmuştur¹¹⁷. Bu doğrultuda Haziran 1953'te Eisenhower yönetimi, Musaddık'i devirmek için Ajax Operasyonu kod adlı ortak bir Anglo-Amerikan operasyonu için İngiliz önerisini onaylanmıştır. ABD Merkezi İstihbarat Teşkilatı'ndan (CIA) Kermit Roosevelt, Şah ve General Fazlullah Zahidi liderliğindeki İran ordusuyla planları koordine etmek için gizlice İran'a gitmişti¹¹⁸.

General Zahidi'nin ordudan bazı subaylarla birlikte Tahran'da 200-300 bin dolarlık bir bütçeyle satın aldıkları kitlelerle bir isyan başlattı. Bu isyan kısa sürede genişleyerek Şah lehine düzenlenen gösterilere dönüştü. Gösterilerle eş zamanlı olarak Şah'ın 15 Ağustos 1953'te Musaddık'ı görevden alması sağlandı¹¹⁹. Musaddık, monarşiyi devirmeye çalışmak, Şah'ın emrine uymamak ve vatana ihanetten üç yıl hapis cezasına çarptırıldı, ancak daha sonra 1967'de ölene kadar Tahran dışındaki köyünde ev hapsinde kalmasına izin verilmişti. Dışişleri bakanı

¹¹⁶ Abrahamian, a.g.e., s. 157.

¹¹⁷ Abrahamian, a.g.e., s. 157.

¹¹⁸ Curtis & Hooglund, a.g.e., s. 34.

¹¹⁹ Doğan, *İran Siyasi Tarihi...*, s. 27.

Hüseyin Fatımi idam edilmişti. Yüzlerce Ulusal Cephe lideri, Tudeh Partisi görevlileri ve siyasi eylemciler tutuklandı ve onlarcası kurşuna dizildi. Tudeh üyesi olan birkaç subay da ölüm cezasına çarptırılmıştı¹²⁰. General Zahidi kahraman ilan edilerek başbakanlığa getirilmişti. Bununla birlikte Şah, CIA yardımıyla kurduğu istihbarat teşkilatı SAVAK'ın da yardımıyla totaliter bir rejim kurmuştur¹²¹.

1955 yılında Şah, kontrolü daha iyi bir şekilde eline almak için Zahidi'yi görevden almıştır. Bununla birlikte Ulusal cephe tasfiye edilir ve Tudeh sempatanları da SAVAK tarafından izlenmeye alınmıştır. Şah kontrolünün pekişmesiyle Şah yandaşları tarafından idare edilen “Evet” partisi ile “Evet Efendim” partisi olarak eleştirilen *Mellium* (Ulusal Parti) ve *Merdom* (Halkın Partisi) iki kukla parti kurulmuştur¹²². Bu süreç aynı zamanda Şah ve ulema ilişkisini de şekillendirmişti. Özellikle Kaşani ve Ayetullah Burucerdî gibi kişiler Musaddık'ın sekülerleştirme politikalarından ve Tudeh'ten hoşlanmadıklarından dolayı 1953 darbesini desteklemişlerdir. Süreçten sonra Şah ile ilişkiler iyi seyredince ulemanın önü büyük oranda açılmıştı. Ancak bu durum Şah'ın en hatalarından bir olmuştur. Şah Komünizme karşı din adamlarını güçlendirdi. Daha sonraki süreçlerde de din adamlarının halen desteğini aldığını düşünüyordu. Ancak Şah bu şekilde düşünerek korkunç bir hata yapmıştı. Çünkü güçlenen din adamları Şah'a karşı birleşmişlerdi. Özellikle Humeyni Şah'a karşı muhalefetin oluşmasında en önemli rolü üstlenmişti.

1.4. Şah'ın Beyaz Devrimi:

Muhammed Şah Rıza, 1961-1963 yılları arasında “Beyaz Devrim” (inkılâb-ı sefid) adıyla altı maddelik bir sosyoekonomik reform programı başlatmıştır¹²³. Bu programın maddeleri özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nin baskı yaptığı toprak reformu, kadınlara oy hakkının tanınması, okuma yazma seferberliği, devlete ait fabrikaların özelleştirilmesi, ormanların millileştirilmesi, işçilere kâr payı verilmesi olmuştur. Ancak reformlar, başta tüccar destekli dinî gruplar ve ulusal cephe olmak üzere çeşitli kesimlerin tepkisine yol açmıştır. Bu sıralarda muhalefetin başını çeken

¹²⁰ Curtis & Hooglund, a.g.e., s. 34.

¹²¹ Doğan, *İran Siyasi Tarihi...*, s. 28.

¹²² Michel Axworthy, *İran Aklın İmparatorluğu: Zerdüşt'ten Günümüze İran Tarihi*, (çev. Özlem Gitmez), Say Yayınları, İstanbul 2016, s. 299-300 .

¹²³ Axworthy, 2020, a.g.e., s. 82 Ayrıca Bkz. Rıza Kurtuluş, (2020) "*Muhammed Rızâ Şah Pehlevî*", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt. 30, Erişim Tarihi: 28 Mayıs 2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-riza-sah-pehlevi>

dinî lider Âyetullah Humeynî ile yaşanan ihtilâf doruğa ulaşmıştı. Bu doğrultuda Humeyni hükümeti eleştirecek bir dizi telgraf çekmiştir. Ülke çapında başlayan ve “Onbeş Hurdâd” denilen ayaklanma hükümet kuvvetleri (SAVAK ajanları) tarafından kanlı bir şekilde bastırıldı ve Kum’da bazı medrese öğrencileri ile yüzlerce insan öldürüldü (1963) ve Humeyni ise tutuklanmıştı¹²⁴.

Humeyni bir süre sonra serbest bırakıldıktan sonra hükümet eleştirilerine daha sert bir şekilde devam etmiştir. Genel olarak eleştirdiği konular; yolsuzluklar, seçimlere hile karıştırılması, anayasayı delen uygulamalar, yoksulların hakları ve İsrail’e petrol satışlarıydı. Özellikle O yıl Aşure gününe denk gelen konuşması çok sertti. Michael Axworthy’nin Baqer Moin’den yaptığı alıntıya göre Humeyni doğrudan Şah’a seslenerek 1941 yılında yaşanan olaylara şöyle atıfta bulunmuştur:

*“Baban gibi biri haline gelmeni istemiyorum. Amerika, Sovyetler Birliği ve İngiltere bize saldırmıştı. Ama Pehlevi (Rıza Şah) gittiği için umutluydu... Biraz düşünmenin, nereye doğru yol almakta olduğunu ölçüp tartmanın, babanın başına gelenlerden ders çıkarmanın zamanı gelmedi mi”?*¹²⁵

Humeyni’nin sert eleştirileri, Muharrem’in gergin atmosferi, Tahran başta olmak üzere birçok büyük şehirde gösteriler düzenlenmiştir. Dönemin başbakanı Esedullah Alam gösterilere karşı kararlı bir tutum takınarak sıkı yönetim ilan etti ve orduyu sokağa çıkararak üç gün içinde gösterilere son vermiştir. Geride yüzlerce ölü kalmıştı¹²⁶.

Daha önce tutuklanan Humeyni tekrar serbest bırakılmıştı. Her ne kadar SAVAK Humeyni’nin sessiz kalma sözünü verdiğini ilan etse de Humeyni sessiz kalmayarak eleştirilerine devam etmiş ve sürgün edilmesinin sebebi ise adeta ABD askeri personeline dokunulmazlık tanıyan yeni anayasayı hedef alan şu cümleleri olmuştu: *İran Halkını bir Amerikan köpeğinden daha aşağı bir konuma ittiler. Eğer birisi bir Amerikalıya ait bir köpeği arabasıyla ezerse kovuşturmaya tabi tutulacak. Bizzat Şah olur da bir Amerikalıya ait bir köpeği ezerse kovuşturmaya tabi tutulacak. Ama Amerikalı*

¹²⁴ Rıza Kurtuluş, (2020) "*Muhammed Rızâ Şah Pehlevî*", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt. 30, Erişim Tarihi: 28 Mayıs 2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-riza-sah-pehlevi>

¹²⁵ Ayrıca Bkz. Moin, *BAQER Khomeini: Life of the Ayatollah*, Londra, 1999. (*Son Devrimci: Ayetullah Humeyni*, çev. Osman Cem Önerioy, İstanbul, Elips, 2005.)

¹²⁶ Axworthy, 2020, a.g.e., s. 83.

*bir aşçı Şah'ı, devletin başını ezecek olursa, kimse ona ilişmeyecek*¹²⁷. Bir süre sonra da Âyetullah Humeynî ölümüne mahkûm edildi; ancak cezası sürgüne çevrilerek önce Türkiye'ye gönderilmiş, ardından Irak'a (kutsal şehir Necef'e) oradan da 1978 yılında Paris'e sürgüne gönderilmiştir¹²⁸. Humeyni'nin sürgüne gönderilmesi Şah'ın en büyük hatalarından biri olmuştur. Çünkü Humeyni muhalefetini geride kalan Ayetullah Hüseyin Muntazari ve Haşimi Rafsancani üzerinden devam ettirmiştir. Böylece yayınladığı kitap, dergi ve en önemlisi ses kayıtlarıyla doldurduğu kasetlerle kitleleri yönlendirmeyi çok iyi başarmıştır¹²⁹.

1963 seçimlerini ulusal cephe, Tudeh ve ulusal cepheden ayrılan Hizb-i Zahmetkeşân boykot etmiştir. Bu seçimlerin bir özelliği, İran parlamento sisteminde kadınların ilk defa seçme ve seçilme hakkını elde etmeleriydi. Bundan sonra Muhammed Rızâ, Batı ile olan ekonomik, askerî ve kültürel ilişkilerini daha da kuvvetlendirmiştir. 1963-1972 yılları arasında uyguladığı iki beş yıllık kalkınma planı ile tarım ve sanayide gelişme sağlanmıştır. Beyaz Devrim'in onuncu yılına rastlayan 1973'te Batılı petrol konsorsiyumunu millileştirdiğini ilân etmiştir¹³⁰.

1973 ve 1974'te petrol fiyatlarının artmasıyla millî gelirden görülen yükseliş ve sanayi alanında kısmi bir iyileşme ekonomik hızlanmayı beraberinde getirmiştir. Ancak gelişme Şah'a bağlı küçük bir elit takımı için bir iyileşme olmuştur. Bununla birlikte petrol gelirlerinin büyük bir kısmı tutarsız bir şekilde ordu ve silahlanmaya harcanmıştır. Dönemin İran'ı Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Richard M. Nixon'la kurduğu yakın ilişkiler çerçevesinde ordunun modernleştirilmesine yönelmesi ve Amerika Birleşik Devletleri'nin desteğiyle İran'ı bölgede güçlü bir devlet yapmak istenmesi büyük ölçüde askerî harcamaları beraberinde getirmiştir. Ancak Şah'ın bu politikası muhaliflerinin sert eleştirilerine yol açmıştır¹³¹.

Ülkedeki ekonomik gelişmeye rağmen gelir dağılımında hızlı bir dengesizlik meydana gelmesi ve toprak reformunun başarısızlığı dinî liderlerin önderliğindeki

¹²⁷ Axworthy, 2020, a.g.e., s. 83. Ayrıca Bkz. Moin, BAQER *Khomeini: Life of the Ayatollah*, Londra, 1999. (*Son Devrimci: Ayetullah Humeyni*, çev. Osman Cem Öner, İstanbul, Elips, 2005.)

¹²⁸ Rıza Kurtuluş, (2020) "*Muhammed Rızâ Şah Pehlevî*", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt. 30, Erişim Tarihi: 28 Mayıs 2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-riza-sah-pehlevi>

¹²⁹ Turan, a.g.e., s. 317.

¹³⁰ Rıza Kurtuluş, (2020) "*Muhammed Rızâ Şah Pehlevî*", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt. 30, Erişim Tarihi: 28 Mayıs 2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-riza-sah-pehlevi>

¹³¹ Turan, a.g.e., s. 317.

muhalefeti gittikçe büyümüştür. Muhalefetin önlenemez boyutlara ulaşmasında etkili olan hususlar; özellikle Şah'ın dillere destan harcamaları, kendine yakın kişileri kayırması ve rüşvet olmuştur. Bu yaşananlar İran'da sosyal sınıflar arasındaki uçurumu belirgin hale getirmiş ve zenginler çok daha zengin olurken, fakir tabaka daha da fakirleşmiştir. Netice itibariyle İran'ın petrol gelirlerinden elde ettiği milyon dolarlar¹³² halkın refah seviyesi olumlu anlamda en ufak bir katkı sağlamamıştır. Bu yüzden halk kendilerine daha onurlu ve iyi bir gelecek vadeden mollaların yanında yer almışlardır¹³³.

Eşitsiz gelir dağılımı ve siyasal baskı, halkı büyük oranda yönetime karşı soğutmuş ve geniş kitlesel hareketlere dönüştürmüştür. Bu dönemlerde meydanları ve kitleleri yönlendiren ulema dışında iki önemli örgüt de vardı. Bunlar: Marksist Fedayan-ı Halk (Halkın Fedaileri) ile İslami solcu Mucahidin-i Halk'tı (Halkın Mücahitleri)¹³⁴. Her iki örgütün de tabanı aydınlardan oluşmuştur. Bu örgütlerin gerilla eylemleri İran'da halkı domino ederek direniş ruhunu ayakta tutmayı başarmışlardı.

Milyonlarca insanın katıldığı protesto mitingleri yapılması ve bunun yanında güvenlik kuvvetlerinin muhalefete karşı şiddet kullanması sonucu ortaya çıkan birçok kanlı olay, şah rejiminin Uluslararası Adalet Divanı ve Uluslararası Af Örgütü gibi kurumlar tarafından eleştirilmesine yol açmıştır. Öte yandan dış politikada sıkı Amerika Birleşik Devletleri müttefikliği muhalefeti ülkenin bağımsızlığını sorgular hale getirmiştir. Bunun üzerine duruma hâkim olmak için bazı önlemler düşünen şah, 1975 yılında kurdurduğu Milli Kalkınma Partisi ile tek partili sisteme geçmek istemiştir. Bu tek parti sistemine dönüş rejimin totaliter karakterini daha da artırmıştır. Fakat bu girişimi ve aldığı her önlem yeni kargaşaların çıkmasına sebep olmuştur. Çünkü tutuklamalar, sansür, cezaevlerindeki sistematik işkence ve sert

¹³² 1973'ten itibaren İran petrol gelirleri akıllara durgunluk vermekteydi. Özetlemek gerekirse: 1964'ten 1974'e kadar on yıl içinde İran'ın toplam petrol geliri 13 milyar dolarken, sadece 1975-1976 yılında 20 milyar dolara çıkmıştı. Detaylı bilgi için Bkz. (CLEVELAND, 2008, s. 327-328).

¹³³ Turan, a.g.e., s. 318.

¹³⁴ Cleveland, a.g.e., s. 332.

polis idaresi işi daha da yokuşa sürmüş, idareyi iyileştirmek yerine daha kangren hale getirmiştir¹³⁵.

İş başına getirdiği üç sivil ve bir asker başbakan olumsuz gelişmeleri durduramayınca Humeyni'nin liderliğinde bütün grupların birlikte başlattığı ayaklanma hızla yayıldı ve ordunun müdahalesi de fayda veremez hale gelmişti. Neticede şah 16 Ocak 1979'da İran'ı terk etmek zorunda kalmıştır. Böylece ülkede Pehlevi hanedanının yıkılmasıyla Batılılaşma ve laikleşme politikaları da son bulmuştur. Mısır'da Asvan'a yerleşen Şah Rıza, kısa bir süre sonra tedavi için gizlice Amerika Birleşik Devletleri'ne gittiyse de 1980 yılında Mısır'a geri dönmek zorunda kaldı ve aynı yılın 27 Temmuz'unda Mısır'da ölmüştür¹³⁶.

¹³⁵ Rıza Kurtuluş, (2020) "*Muhammed Rızâ Şah Pehlevî*", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt. 30, Erişim Tarihi: 28 Mayıs 2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-riza-sah-pehlevi>

¹³⁶ Rıza Kurtuluş, (2020) "*Muhammed Rızâ Şah Pehlevî*", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt. 30, Erişim Tarihi: 28 Mayıs 2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhammed-riza-sah-pehlevi>

İKİNCİ BÖLÜM

İRAN DEVRİMİNDE ROL OYNAYAN KİŞİ VE GRUPLAR

2.1 Ayetullah Seyyid Ruhullah Humeyni

2.1.1 Hayatı:

Humeyni, 1902 Eylül’ünde Humeyn adında küçük bir şehirde dünyaya gelmiştir. Ataları nesillerdir molla olan bir Seyyid¹³⁷ ailesindedir¹³⁸. Babası Ayetullah Mustafa Musevi önemli ulemadan Seyyid Ahmed Musevi’nin oğludur. Humeyni’nin dedesi Seyyid Ahmed, 19. yüzyılın ortalarında Leknev’den Necef’e gelerek Hz. Ali’nin türbesini ziyaret ettiği esnada Humeyn şehrinin ileri gelenlerinden Yusuf Han’la tanıştı ve onun teklifi üzerine Humeyn’e yerleşmeye karar vermiştir. Burada kendisi ve soyu Hindî nesebiyle tanınmıştır¹³⁹. Seyyid Ahmed burada bölgenin ileri gelenlerinden olan Yusuf Han’ın kızıyla evlenmiş ve bu evlilikten bir kız bir de erkek olmak üzere iki çocuğu olmuştur. Humeyni’nin babası Seyyid Mustafa 1856’da doğmuştur¹⁴⁰.

Humeyni beş aylık iken babası Seyyid Mustafa bir cinayete kurban gittiğinden çocukluğunu annesi ve halasının himayesinde geçirmiştir. Annesi ve halasının da vefatı üzerine ağabeyi Seyyid Murtazâ’nın yanında yaşamına devam etmiştir. Humeyni’nin içinde bulunduğu güvensizlik ortamı onun mücadeleci kişilik kazanmasında etkili olduğu düşünülmektedir. Nitekim kendisi bu dönemlerini anlatırken, “Çocukluğumdan beri savaş halindeyim” demiştir¹⁴¹. Humeyni ilk hıfzını yedi yaşına kadar ağabeyi Seyyid Murtaza’nın yanında tamamladıktan sonra, ağabeyinin de desteğiyle din eğitimini tamamlamak için Sultanabad’a gitmiştir. Daha sonra Feyziye medresesinde bir din bilgini olan Şeyh Abdülkerim Hairî’nin talebesi olmak için Kum şehrine yerleşmiştir. Humeyni, Kum’daki eğitiminde mollaların¹⁴²

¹³⁷ Hz. Peygamberin kızı Fatıma’nın ve onun oğlu Hz. Hüseyin’in soyundan gelenlere Seyyid, Fatıma’nın oğlu Hz. Hasan’ın soyundan gelenlere ise Şerif denilmektedir.

¹³⁸ Axworthy, 2016, a.g.e., s. 303-304.

¹³⁹ Hamid Algar, (1998) “Humeyni”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt. 18, Erişim Tarihi: 25 Mayıs 2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/humeyni>

¹⁴⁰ Mehmet Serkan Taflıoğlu, *İran İslam İhtilalinde Ayetullah Humeyni ve Velayet-i Fakih Meselesi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2009, s. 62.

¹⁴¹ Axworthy, 2020, a.g.e., s. 170.

¹⁴² Humeyni’nin Kum’da kişilik kazanmasında etkili olan bazı mollalar şöyle zikredilebilir: Ayetullah Eraki, Hacı Mirza Cevad Aga-yı Meliki Tebrizi, Mirza Ali Ekber Hekim Yezdi, Seyyid Ebü’l-Hasan

fıkıh ve mantık eğitiminden geçerek akranlarına oranla genç yaşta müçtehit¹⁴³ olmuştur¹⁴⁴.

Humeyni Kum şehrine her ne kadar Hairi için gitmiş olsa da Hairi'nin apolitik bir kişiliğe sahip olmasından dolayı eleştirmiştir. Bu eleştirilerinin sebebi ise Hairi'nin Şah'a yönelik eleştirilerini açıktan değil de gizliden yapmasıydı. Bunu da henüz ortamın açık eleştiriye uygun olmadığı, Şah'ın güçlü bir orduya sahip olması ve kendilerinin henüz o kadar güçlü olmamalarına bağlamaktaydı. Bu yüzden Hairi Şah'ın nefretinden olabildiğince kaçmaktaydı. Hairi, sabır ve tahammül politikasını benimserken, Humeyni; sabır ve tahammülün İslami düşüncenin kendine olan güveni kaybetmesinden başka bir şey olmadığını düşünmüştür¹⁴⁵.

Humeyni ilk hocalığını ise Kum'da tasavvuf ve ahlak konuları üzerine vermiştir. Şahsiyeti üzerinde çok büyük bir tesir bırakan hocası Şahabadi'nin Kum'dan ayrılması üzerine ahlak hocalığını Humeyni üstlenmiştir. 1928 yılında da Humeyni ilk kitabı olan “*Şerhu Du'a'is-Seher*”i kaleme almıştır. 1930'da ise “*Misbâhu'l-hidâye ile'l-hilâfe ve'l-velâye*”yi kaleme almıştır¹⁴⁶. Humeyni 27 yaşına geldiğinde tahmini altmış yıl sürecek olan evliliğini Ayetullah Mirza Muhammed Sakafi'nin kızı ile gerçekleştirmiştir¹⁴⁷.

2.1.2 Humeyni'nin Siyasi Hayata Atılımı

Taflıoğlu, Humeyni'nin siyasi hayatı üç kısımda incelemektedir. Taflıoğlu'na göre: 1. Dönem *1940 yılından sonra 1960'lı yılların başına kadar olan, verdiği dersler ve eserleri ile düşüncelerini ortaya koymaya başladığı dönemdir.* 2. dönem *Humeyni'nin merci-i taklid makamına geçtiği 1962 yılından devrime kadar bizzat fiili mücadelesini açıkça ortaya koyup yürüttüğü dönemdir.* 3. Dönem ise *Devrim*

Kazvini, Mirza Muhammed Ali Şahabadi (Humeyni'nin şahsiyeti üzerinde en büyük tesiri bırakan hoca, aralarında mürid-mürid ilişkisi olan Şahabadi'dir).

¹⁴³ **Müçtehit:** Arapça bir terimdir. İslam dininde, bir konu hakkında var olan delilleri inceleyerek hüküm çıkartan din adamlarına verilen isimdir. Müçtehitlerin yaptıkları işe ise dinde içtihat denmektedir. Terimin kökeni Arapça 'cehd' kelimesine dayanır.

¹⁴⁴ Axworthy, 2020, a.g.e., s. 170-171.

¹⁴⁵ Ömer Faruk Görçün, *1979 İran İslam Devrimi Sonrası Türk-İran İlişkileri*, Beta Yayınları, İstanbul 2008, s. 51.

¹⁴⁶ Hamid Algar, (1998) "*Humeyni*", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt. 18, Erişim Tarihi: 25 Mayıs 2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/humeyni>

¹⁴⁷ Taflıoğlu, a.g.e., s. 65.

dönemi ve İslam Cumhuriyetinin ilan edilip kurumlarının yerleşmeye başladığı dönem olarak belirtilmiştir¹⁴⁸.

Esasen 1930'lara kadar Humeyni, herhangi bir siyasî faaliyette bulunmamakla birlikte Hacı Nûrullah İsfahânî, Mirza Sâdık Aga Tebrîzî, Âgazâde Kefâî ve Seyyid Hasan Müderris gibi ulemalar ile Pehlevi rejimine karşı olmalarından dolayı da temas halindeydi. Humeyni'nin ayrıca bu kişilere sempati duyması, bu kişilerin aktif bir şekilde siyasette bulunmaları olmuştur. Bununla birlikte siyasi kişiliğinden dolayı Kaşani'yi de sık sık ziyaret etmiştir. Humeyni siyasi görüşlerini ilk kez açık bir şekilde 4 Mayıs 1944 tarihinde yazdığı bir yazıda dile getirmiştir: “Okuyun ve Uygulayın” başlıklı bu yazısında Humeynî, “De ki: Size bir tek öğüt veriyorum: Allah için ikişer ikişer ve teker teker kıyam edin” (Sebe’ 34/46) mealindeki ayette geçen “kıyam” kavramını “siyasî direniş” anlamında yorumlayarak halkı ve özellikle ulema zümresini İran'ın ıslahı için baş kaldırmaya çağırmıştır¹⁴⁹. Yine bu dönemde kaleme aldığı “Keşf-ü el-Esrar” adlı eserinde de aynı yönde görüşlere yer vererek insanların Şii-İmamiyye'ye saldırmasının sebebini Muhammed Rıza Şah'ın kendi deyimiyle *dinsizlik* politikasını delil göstermiştir¹⁵⁰.

1961 yılında Burucerdî'nin vefat etmesi üzerine Humeyni birçok İranlı Şii-İmâmî ulema tarafından Mercî-i Taklî¹⁵¹ kabul edilmiştir. Böylece Humeyni yeni dini lider konumuna gelmiştir. Hükümet 1962 belediye seçimlerinde kazananların Kur'an üzerine yemin etme şartını kaldıran bir kanun tasarısını kabul etmişti. Humeyni bunu Bahâîlerin kamu alanlarına girmelerini sağlayacak bir plan olarak görmüş ve kanunu feshettirmeyi başarmıştır. Bu başarısı Onu, Şah'a karşı bir isim olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır¹⁵².

Humeyni esasen anayasacılık fikrini savunmuştur. Ancak halkın karşısında Anayasa ile ilgili olumlu sözler sarf etmeye de özen göstermekteydi. Bu tavrının sebebi ise ABD askerlerinin statüsünü belirleyen yeni yasaların gündemde olması

¹⁴⁸ Taflioğlu, a.g.e., s. 65.

¹⁴⁹ Hamid Algar, (1998) “Humeynî”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt. 18, Erişim Tarihi: 25 Mayıs 2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/humeyni>

¹⁵⁰ Ruhullah Musevi Humeyni, *Keşf-ü el-Esrâr (et-Tercemetü-s es-Sahîha)*, Kum 1384/1964, s. 221.

¹⁵¹ **Mercî-i Taklîd**: İmâmîyye Şîa'sı tarafından, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren benimsenen Usûlî Fıkıh ekolünce icthad derecesine sahip yetkin alime verilen unvanı ifade eder.

¹⁵² Cihan Güler, *Ayetullah Humeyni (1902-1989) ve İmamet Bağlamında Görüşleri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2019, s. 36.

etkili olmuştur. Humeyni bu dönemlerden beri uyguladığı siyasi metotla hem milliyetçilerin desteklerini almayı hem de ulema ve halk arasında tarafları bölmeye yol açacak meselelere değinmekten olabildiğince kaçınmayı amaçlamıştır¹⁵³.

2.1.3 Ak Devrim

Humeyni'nin Şah karşıtlığı ve devrime götüren süreçte en önemli hususlardan biri Şah 1963'te ilan ettiği Ak Devrim'dir. Şah zarar görmüş karizmasını yeniden kazanmak için daha önce yaptığı toprak reformuna ek olarak 1962'de kadın hakları ve okuma yazma seferberliği gibi konularında bazı yenilikler getirmiştir¹⁵⁴. Ancak bu devrim paketi daha tam olarak uygulanmadan 1963 Haziran'ında halktan bazı kesimler Şah rejimine karşı kanlı bir ayaklanma başlatmışlardır. Ayaklanan grup içerisinde Öğrenciler, kamu görevlileri, aydınlar, çarşı esnafı ve din adamları yer almışlardır. Sokaklara dökülen bu grupların her biri rejimi eleştirecek bir propaganda ve haklılığını dile getirecek birer slogan üretmişlerdi. Sol gruplar 'Reforma Evet, Diktatörlüğe Hayır' sloganıyla meydanlarda yer alırken, sağ gruplar ise (din adamları, Çarşı Esnafı) toprak reformuna ve kadınların oy hakkına karşı eleştirileriyle yola çıkmışlardı. Sağ grup aynı zamanda devletin mülkiyet haklarına el koymasından da şikayetçi olmuşlardır¹⁵⁵. Bu açıdan 1963 olayları aslında 1979 Devrimi'nin bir provası olarak okunmaktadır¹⁵⁶.

1963 ayaklanmaları Ak Devrimle gelen yeniliklere karşı olduğu görülse de bu kısmen doğrudur. Esasen halkı ve özellikle Humeyni'yi Şah'a karşı sert eleştirilere yönelten gelişme Şah'ın 1963 yılında Amerikan ordusu subaylarına ilave bölgesel birtakım haklar vermesiydi. Bu durum Şah'a vatansever olmadığı yaftası yapıştırılmıştı. Humeyni'ye göre bu batı emperyalizmine teslim olmak anlamına gelmekteydi. Humeyni'nin Şah'a karşı eleştirileri sert ve tavizsiz idi. Tabii olarak Şah'ın da Humeyni'ye karşı tutumu da sert olmuştur. Böylece Humeyni protesto gösterileri nedeniyle üs olarak kullandığı kutsal şehir Kum'da tutuklanmıştır. Bu haber kısa sürede birçok İran şehrinde yayılmıştı. Humeyni'nin tutuklanması, popülaritesinin artmasında önemli bir etken olmuştur.

¹⁵³ Axworthy, 2020, a.g.e., s. 172-173.

¹⁵⁴ Serkan Balkan & Fatih Tiryaki, “İran Mitolojisinin İslam Devrimindeki Rolü & Humeyni ve Şah'ın Söylemlerinin Analizi” *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, Cilt. 1, Sayı. 2, Sakarya 2014, s. 99.

¹⁵⁵ Niray & Deniz, a.g.m., s. 11-12.

¹⁵⁶ Hakan Yılmaz, *Tarih Boyunca İhtilaller ve Darbeler*, Timaş Yayınları, İstanbul 2002, s. 397.

1964 sonlarında Amerikalıların İran mahkemelerinde yargılanmasını önleyen resmi bir karar alınması, Humeyni'ye Şah rejimiyle yaptığı bütün mücadelesi boyunca belki de en ateşli konuşmasını yapma fırsatı vermişti. Bu anlaşmayı İran'ın bağımsızlık ve egemenliğini ortadan kaldıran vahim bir gelişme olarak nitelendiren Humeyni anlaşma lehinde oy kullananları vatan haini ilan etmişti. İşte bu konuşmalarından sonra Humeyni tekrar tutuklanmıştı¹⁵⁷.

Tutuklanan Humeyni bir süre sonra Türkiye'ye sürgüne gönderilmiştir. Türkiye'de bir müddet kaldıktan sonra buradan Irak'a geçmiştir. Aslında Humeyni'nin sürgüne gönderilmesi eleştirilerini çok daha rahat bir ortamda yapması demektir. Bu ise Humeyni'yi çok daha popüler hale getirmişti. Sürgünde olan Humeyni eleştirilerine devam etmiş ve düşüncelerini mektuplarla İran'a göndermiştir. Bu esnada Ak Devrim düşünülen sonucu vermemiş, aksine tam bir hayal kırıklığı yaratmıştı. Toprak reformundan dolayı sermaye ve birikimden yoksun halk mevcut toprakları tefecilere ve büyük sermaye sahiplerine kaptırmıştı. Topraksız kalan halk çareyi büyük kentlere göç etmekte bulmuştu. Göçler sonucundan metropol kentlerde bir işsizler ordusu meydana gelmişti. Ayrıca şimdiye kadar elde edilen en büyük çaplı petrol gelirleri de halka yansımamış daha çok savunma ve askeri alanlarda harcanmıştır¹⁵⁸. Buna ilaveten Şah'ın büyük maliyetlerle yapılan şatafatlı yemek organizasyon ve partileri halkı tam anlamıyla muhalif bir konuma getirmişti. Yaşanılan bu olumsuzluklardan dolayı Humeyni'nin çağrıları halkın birçok grup ve kesimi fark etmeksizin çok iyi karşılık bulmuştur.

Humeyni sürgünde olduğu Irak'ın Necef şehrinde on üç yıl kalmıştır. Bu süre zarfında Şeyh Murtazâ Ensârî Medresesi'nde fıkıh dersini vermeye başlamıştır. Humeyni'nin ders halkasında İranlı öğrencilerle beraber, Irak, Hindistan, Pakistan, Afganistan ve Körfez ülkelerinden gelen öğrenciler de bulunmaktaydı. Humeyni aynı zamanda Velayet-i Fakih doktrinini de bu dönemde yaptığı çeşitli konferanslarla gündeme getirmişti. Bu doktrin Şii imamet düşüncesinin açık bir sonucu olduğuna ilişkin nakli deliller göstererek İslami bir devlet kurmayı amaçlayan bir program

¹⁵⁷ Hamid Algar, (1998) "*Humeynî*", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt. 18, Erişim Tarihi: 25 Mayıs 2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/humeyni>

¹⁵⁸ Güler, a.g.e., s.37.

ortaya koymuştur. Humeyni'ye göre, *‘İslam dünya görüşünün önemli bir konusu da yönetimdir ve Kur’an ve Sünnet, yönetime ilişkin nice ilkeler ihtiva etmektedir’*¹⁵⁹.

Humeyni'nin din ve devlet ilişkisi konusundaki görüşleri, yüzyıllardır Şii toplumunu (protest bir karaktere sahip olmasına rağmen) pasivize eden ve daha çok iktidarlara uzlaşmaya iten Mehdi 12. İmam'ın gelmesini hızlandırmak için olumsuzlukların artması beklentisine karşı çıkmıştır. Bunun aksine Humeyni daha çok kitleleri eyleme geçirecek şekilde görüşler öne sürmüştür. O'na göre ulema, 12. İmam'ın gaybeti döneminde onun bütün yetkilerini üstlenmek durumundadır. Humeyni'nin “velayet-i fakih” konusunda attığı adım, İran Devrimi'ne giden süreçte olduğu kadar, devrim sonrası akışın belirlenmesinde de çok etkili olmuştur. Bu aynı zamanda hem Şiilik açısından hem de teori ve pratik açısından bir kırılma noktası olarak değerlendirilmiştir¹⁶⁰. Humeyni, Vasiyetinde şöyle ilginç bir ifade kullanmıştır: *“Bilmeleri gerekir ki bu İslam Cumhuriyeti yönetimi yıkılırsa, onun yerine özlenen ölçüler içinde bir İslami yönetim gelecek, O'na canım feda olsun Hazreti Mehdi'nin, Bakıyyetullah'ın rejimi gelecek ve bu İslami rejim bu efendi hazretleri ne buyururlarsa onu yapacak değildir, bunu beklemesinler, ummasınlar... İnşaallahu teala bütün yeryüzünü ıslah edecek olan zat (Hazreti Mehdi) zuhur ettiğinde sanmayın ki yine bir gün içinde bütün âlem ıslah edilecektir. Aksine, yine uğraşma, gayret ve fedakârlıklar bahasına zalimler alaşağı edilecek-tir. Sizler de bazı şaşkın ve bilgisiz kişiler gibi, o ulu kişinin, Hazreti Mehdi'nin zuhur etmesi için zulmün ve küfrün artmasına ve güçlenmesine gayret göstermek gerektiği, böylece âlem zulüm ile dolunca, Mehdi'nin zuhuru şartlarının gerçekleşeceği kanaatindeyseniz ne diyebilirim ki?”*¹⁶¹

Humeyni, Irak'taki sürgün yıllarında, bir yandan İran'daki gelişmelere kayıtsız kalmayıp çeşitli yazı ve mektuplarla rejime karşı tavrını ortaya koyarken bir yandan da 1967 tarihinde Irak'ta Baas Partisi'nin iktidara gelmesinden kaynaklanan olumsuz şartlarla mücadele etmiştir. Ayrıca Humeyni, 1967'deki Altı Gün Savaşı dolayısıyla İsrail ile olan bütün ilişkileri kesmeyi öneren ve onların ürünlerini boykot eden bir

¹⁵⁹ Ayetullah Humeyni, *İmam Humeyni'nin İlahi ve Siyasi Vasiyetnamesi*, İran İslam Cumhuriyeti Büyükelçiliği Kültür Müsteşarlığı, Ankara 1989, s. 27.

¹⁶⁰ Hasan Onat, *“İran İslam Devrimi ve Şiilik”*, e-makâlât Mezhep Araştırmaları, Cilt. 6, Sayı. 2, Isparta 2013, s. 228-229.

¹⁶¹ Humeyni, *İmam Humeyni'ni...*, s. 100-111.

bildiri yayımlamıştı. Bu bildiri, Humeyni'nin Kum'daki evinin yağmalanmasına ve orada yaşayan ikinci oğlu olan Seyyid Ahmed Humeyni'nin tutuklanmasına sebep olmuştur¹⁶².

Bu esnada Şah, yaptığı devrimle rejimini güçlendirmiş, megaloman bir otokrat haline gelmişti. Gerçekleştirilen reformlar İran'da örgütlü bir rakip bırakmamıştı. Özetlemek gerekirse; toprak aristokratları tarım reformuyla saf bırakılmışlardı. Musaddık'ın kurduğu Milli Cephe partisinden çıkmış milliyetçiler 50'li yıllarda hem yeni duruma uyum sağlayamadıklarından hem de petrol gelirlerinin artmasına bağlı oluşan iyimser havanın toplumun genelinde yaygınlaşmasıyla marjinalleşmişlerdi. 70'li yıllarda zenginleşen yeni orta sınıf refahın sarhoşluğundan siyasal özgürlüklerden geçici olarak vazgeçmişlerdi. Batılı güçler ve ABD ise, bilhassa toprak reformundan sonra İran'ı toplumsal arkaizme ve gelenekçiliğine rağmen modern bir yaşama götüren Şah'a açık çek vermişlerdi. Bununla birlikte Şah'ın askeri yatırımları ve buna bağlı olarak askeri siparişlerinden dolayı ABD, petrol giderlerinin bir bölümünü dengeleme fırsatını bulmuştur¹⁶³.

Ancak modernleşmenin bedeli ağır olmuştur. Modernleşme gittikçe keyfileşen bir siyasal sisteme dönmüştü. Her türlü muhalefet bastırılmıştı ve muhalefetin sayısı artsa da yeni bir toplumsal değişime müdahale olanakları yoktu. Muhalefet özellikle Şah rejiminin üst sınıfları (saray) ve orduyla SAVAK'ın (istihbarat servisi) yüksek hiyerarşisi tarafından marjinalleştirilmişti. Şahın rejimi İran kültürüne ve dini geleneklere açık bir şekilde saygısızlık ederek kokuşmuşluk ve gösteriş eylemleri sergilemiştir. Bu yüzden 70'li yılların sonlarına doğru orta ve alt sınıflardan geniş halk kitleleri Şah rejiminden kopmuş, başka yönetim arzulamışlardır. Bu sınıflardan oluşan yeni muhalefet yavaş yavaş radikal bir kimlik kazanmıştı. Üniversite kökenli gruplar devrimci sloganlar gündeme getirmişti. Aşırı sol komünist gruplar Şah'a karşı silahlı mücadele başlatmışlardı. Ancak tüm bu girişimler henüz yeterli güce sahip olmadıklarından ve kırsal kesimlerden destek almadıklarından Şah rejimi tarafından kanlı bir şekilde bastırılmıştır¹⁶⁴.

¹⁶² Hamid Algar, (1998) "*Humeyni*", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt. 18, Erişim Tarihi: 25 Mayıs 2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/humeyni>

¹⁶³ Ferhad Khosrokhavar & Oliver Roy, *İran: Bir Devrimin Tükenişi*, (çev. İsmail Yarguz), Metis Yayınları, İstanbul 2000, s. 21.

¹⁶⁴ Khosrokhavar & Roy, a.g.e., s. 21-22.

Yukarıda anlaşılacağı üzere Şah Ak Devrim ile rejimini güçlendirmeyi hedeflemişti. Bunu başardı da. Ancak rejim halka yönelik tutum ve eylemleri, halkın bastırılması, muhalefetin susturulması ve özellikle ulemaya yönelik tutumlar güçlü bir yeni muhalefeti doğurmuştur. Ak Devrim Şah'ın sonunu getiren kara devrime dönüşmüştür. İlaveten rejim politikaları İran'da grup ayrımı yapılmaksızın tüm kitlelerin birleşerek Şah'a karşı tutum sergilemesine neden olmuştur. Bu da Şah'ın devrilmesindeki en büyük etken olarak yorumlanabilir.

2.1.4 Kaset Devrimi

Humeyni'nin sürgünde olması onun susması için yeterli değildi. Tam tersi bir durum yaşandı. Şah'ın reformları halkı giderek rejimden koparmıştır. Humeyni bu kopuşları çok iyi kullanarak verdiği mesajlarla halkı kitlesel bir güç haline getirmeyi başarmıştı. Sürgündeki Humeyni Şah'a karşı iğneleyici eleştirilerine devam etti. Verdiği mesaj çok sayıda din adamları tarafından İran camilerinden yayılmaya başlamıştı. Humeyni'nin mesajları, konuşmaları telefonla İran halkına dinletiliyordu. Humeyni'den gelen mesajlar din adamları tarafından kasetlere kaydedilip gece vakitlerinde önemli merkezlere gönderilmekteydi. Ertesi günlerde ise öğrencilere, önemli toplantılara, kısaca tüm İran'a hızlı bir şekilde yayılmaktaydı. Böylece Kaset Devrimi denilen süreç başlamıştı.

Humeyni tarafından gönderilen kasetler Şah'ı ve hükümeti yok saymıştır. Buna karşılık Şah tüm İran'ı dolaşarak halkı başına gelecekleri konusunda açık bir şekilde tehdit etmiştir. Ancak halkta karşılık bulan ve ses getiren Şah'ın tehditleri değil, Humeyni'nin mesajları olmuştur. Humeyni gönderdiği ses kasetleri ve mektuplar ile belki de Humeyni'nin İran'da bulunmasından çok daha fazla etkili olmuştur. Böylece Şah'ın Humeyni'yi unutturma çabaları da engellenmiş oldu. Bu kayıtlardaki en önemli mesajlardan biri Şah'ın Amerika ve İsrail ile iş birliği içerisinde olduğu argümanı olmuştur¹⁶⁵. Humeyni'nin mesajları ile oluşan kitle hareketleri onu artık İslami cephenin tek lideri haline getirmişti. Humeyni ise bunun gayet farkında olup ona göre hareket etmiştir.

Humeyni 1963 yılından itibaren kaset kayıtlarını düzenli bir şekilde İran'daki müritlerine göndermiştir. O dönemlerde Tahran, Kum, Tebriz ve Meşhed

¹⁶⁵ Balkan & Tiryaki, a.g.e., s. 103.

pazarlarında bu kayıtlara ulaşmamak işten bile değildi. Bu kasetlerin yayılma alanına tekrar bakmak gerekirse; camiler Hüseyini'ler¹⁶⁶, dini okullar, büyük Şii türbeleri, mozoleler¹⁶⁷ ve sakahaneler¹⁶⁸ ile Şii tarikatlarının yaygın örgütlendiği ortamlar bu teknoloji ağlarını oluşturmaktaydı¹⁶⁹. Anlaşılacağı üzere Humeyni'nin mesajları halka birçok kanalla ulaştırılmıştır. Yapılması gereken en önemli şey Necef'ten veya daha sonra Neauphle-le Chataeu¹⁷⁰,dan gelen bir kaset Tahran'a sokulmasıydı. Gerisi artık kasetin Tahran'daki camilerden ülkenin en ücra bölgelerindeki evlere kadar uzanan toplu bir seferberlik sonucunda tüm İran halkına ulaştırılmasıydı¹⁷¹.

Kasetle birlikte devrimde etkili olan bir diğer araç ise mektuplar olmuştur. Pehleviler döneminde İran'da en yaygın araçlarından biri mektuptu. Ayrıca İran'ın posta sistemi güvenilirlikti. Ayetullah Humeyni 1963-1979 yılları arasında İran'daki bağlantılarıyla bilhassa mektup vasıtasıyla haberleşiyordu. Bu açıdan kasetler gibi Humeyni tarafından gönderilen mektuplar da İran devriminin gerçekleşmesinde etkili olmuşlardır. Kaset, mektup, telefon ve telgraf İran devriminde kullanılan en büyük kitle iletişim araçları olmuştur. Humeyni'nin çağrıları kitleleri meydanlara dökmüştü. Ve kitleler istediği tek bir şey vardı: Monarşi yıkılsın.

Humeyni'nin kasetleri Şah'a geri adım attırmıştı. Şah kişisel olarak ele aldığı bir makalede Humeyni'ye ciddi eleştirilerde bulundu ve yazısını İran'da en çok satan gazetenin¹⁷² ilk sayfasında bastırmıştır. Ancak Şah doğacak sonuçları çok yanlış hesaplamıştı. Şah bu yazıda Humeyni'nin asla bir saf kan İranlı olmadığı ve aslen Hint kökenli olduğundan bahsetmiştir. Bununla beraber kendisinin bir İngiliz ajanı ve şehvet düşkününü bir insan olduğunu da iddia etmiştir¹⁷³. İşte bu yazı özellikle Kum şehrindeki protestoların fitilini ateşleyen unsur olmuştur. Böylece protestolar hızlı bir şekilde bütün İran'a yayıldı¹⁷⁴. Yıl boyunca sonu gelmeyen grev ve gösteri dalgaları başladı ve Şah yine çok yanlış bir hesaplama yaptığını çok geçmeden fark etmişti.

¹⁶⁶ Üçüncü Şii imamını anma törenleri için kullanılan bir tür kuruluştur.

¹⁶⁷ Büyük, gösterişli anıtsal mezarlardır.

¹⁶⁸ Su istasyonları

¹⁶⁹ Dabashi, a.g.e., s. 156

¹⁷⁰ Humeyni'nin Necef şehrinde sonra sürgüne gönderildiği Fransa'ya bağlı bir komündür.

¹⁷¹ Dabashi, a.g.e., s. 157

¹⁷² İttıla'at Gazetesi (yarı resmi bir gazetedir.)

¹⁷³ Hamid Algar, (1998) "*Humeyni*", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt. 18, Erişim Tarihi: 25 Mayıs 2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/humeyni>

¹⁷⁴ Curtis & Hooglund, a.g.e., s. 47.

Ne var ki göstericilerin monarşiye muhalif olmaları dışında hiçbir ortak yönleri bulunmamaktaydı. İran'da yaşamı felç eden grevler yapıldı ve tek talep sadece özgürlüktü. İranlı entelektüeller de demokrasi talep etmekteydi. Bu insanların hiçbiri İslam devleti kurulsun veya Şeriat gelsin talepleriyle gösteri düzenlememişlerdi. Tam aksine laik bir devlet istiyorlardı. Kaset devrimi böylece çok farklı görüşlere sahip olan kitleleri tek bir talep çatısı altında birleştirmişti. Böylece kaset devrimi 1979 Devrimi'ne giden süreçte en önemli etkenlerden biri olduğu su götürmez bir gerçektir.

2.1.5 Devrimin Fitali Ateşleniyor

Şah'ın, Humeyni hakkında kaleme aldığı yazı başta Kum kenti olmak üzere İran'da büyük gösterilerin düzenlenmesine neden olmuştu. Bu gösteriler esnasında güvenlik güçlerinin müdahaleleri sonucunda birçok kişi hayatını kaybetti. Bu olaylar, 1978 yılı boyunca devam eden ve Şah rejiminin yıkılmasını amaçlayan geniş çaplı devrim hareketinin de başlatıcısı olmuştur. Kum'da öldürülenler kırk gün sonra büyük gösterilerle anıldı. Bu gösteriler esnasında Tebriz'de şah kuvvetlerinin müdahale etmesiyle olaylar tekrar başladı ve 100'den fazla insanın ölümüyle sonuçlanmıştır¹⁷⁵.

Bu gergin atmosferde trajik bir olay fitili ateşledi. 1978 Ağustos ayında Abadan'da Rex sinemada yangın çıktı. Bu yangında 410 kişi yanarak hayatını kaybetmiştir¹⁷⁶. Şah halkla ilişkiler konusunda yürütülen savaşı öylesine kaybetmişti ki bu yangının hükümet ajanları tarafından çıkartıldığına inanıldı. Nitekim uzunca bir süredir en bariz kazalar bile politik girişimler olarak nitelendirilmekteydi. Rex Sineması yangınının ardından Şah, J. Amuzegar'ı görevden aldı ve Cafer Şerif Emami'yi başbakan olarak seçmiştir¹⁷⁷.

Eski bir başbakan ve güvenilir bir kralcı olan Şerif Emami döneminde başta daha çok ılımlı bir politika izlenmeye başlanmıştır. Böylece göstericileri kısmen de yatıştırmayı planlamışlardır. Bu doğrultuda basın denetimlerini kolaylaştırdı ve Meclis'te daha açık tartışmalara izin vermiştir. Bir dizi tutuklu din adamını serbest

¹⁷⁵ Hamid Algar, (1998) "*Humeyni*", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt. 18, Erişim Tarihi: 25 Mayıs 2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/humeyni>

¹⁷⁶ Hamid Algar, (1998) "*Humeyni*", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt. 18, Erişim Tarihi: 25 Mayıs 2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/humeyni>

¹⁷⁷ Curtis & Hooglund, a.g.e., s. 48.

bıraktı, imparatorluk takvimini iptal etti, kumarhanelerini kapattı ve Şah'tan, din adamlarının şiddetle karşı çıktığı bir din olan Bahai inancının üyelerinin mahkemeden ve kamu görevinden ihraç edilmesini sağladı. Ancak bu önlemler halkın protestolarını bastırmamıştır.

4 Eylül'de, Ramazan Bayramı münasebetiyle halka açık dualara 100.000'den fazla kişi -farklı kaynaklarda büyük şehirlerde toplam 4 milyon kişi-¹⁷⁸ Hükümet karşıtı gösteriler düzenlediler. Hükümet Tahran ve diğer 11 şehirde sıkıyönetim ilan etti. Ancak halk Tahran'daki Jale Meydanı'nda iki ayrı gösteri düzenledi. Askerlerin göstericilere ateş açması sonucunda 4000 kişi hayatını kaybetti. 9 Eylül'de birçok göstericinin hayatını kaybetmesi bugünün "*Kara Cuma*" olarak anılmasına neden olmuştur¹⁷⁹. Avrupalı gazeteciler Jale Meydanı'nın "atış poligonuna" benzediğini, askerlerin geride "kan gölü" bıraktıklarını yazmaktaydılar. Ama asıl hasar artık hükümet ile bir uzlaşma olasılığının ortadan kalkması olmuştur¹⁸⁰.

Şah rejiminin orantısız müdahalesi ve zulmü halkı Humeyni'ye yöneltmişti. Halkın özürlük hareketleri liderleri Humeyni'yi daha radikal inisiyatife yöneltti ve artık Şah devrilmesi çağrısı yapılmaktaydı. Kara Cuma olaylarını petrol rafineleri ve petrol kuyuları gibi hassas sanayi kollarında işçi grevleri takip etti. Bu doğrultuda işçi protestoları aynı yılın Ekim'inde doruğa ulaştı, birçok büyük sanayilerin çoğunun kapanmasına sebep oldu. Böylece İran ekonomisi felç olmuştur¹⁸¹. Kara Cuma ve Ekim grevleri Abrahamian'a göre; *Şah ile halk arasında bir kan denizi oluşturmuştur*¹⁸².

1978 Kasım ayında tüm üniversiteler kapatıldı ve Şah, General Gulam Rıza Azhari başkanlığında bir askeri hükümeti göreve getirmiştir. Bu esnada Şah kendisini eleştiren en güçlü muhalifini susturmak için o dönemin Irak başbakanı Saddam Hüseyin'den Humeyni'yi kutsal şehir Neceften uzaklaştırmasını istedi. Bunun

¹⁷⁸ Hamid Algar, (1998) "*Humeyni*", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt. 18, Erişim Tarihi: 25 Mayıs 2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/humeyni>

¹⁷⁹ Curtis & Hooglund, a.g.e., s. 49.

¹⁸⁰ Abrahamian, a.g.e., s. 209.

¹⁸¹ Cleveland, a.g.e., s. 474.

¹⁸² Abrahamian, a.g.e., s. 209.

üzerine Humeyni, Irak'tan ayrılarak İran ve dünyayla daha rahat iletişim kurabileceği Paris'in bir kasabasına sığınmıştır¹⁸³.

Devrimci protestonun sonu, Muharrem ayı içerisinde geldi. Humeyni Muharrem ayına iki hafta kala, bu ayı İran'da İslâm askerlerinin zafer ayı ilan eden bir bildiri yayımladı¹⁸⁴. Muharrem Şii takviminin en önemli töreniydi ve bu defa Şah karşıtı protestolar dini bir çerçeveye oturtularak kullanıldı. 2 aralıkta başlayan gösteriler tüm yasaklara rağmen binlerce kişiyi sokaklara dökmüştü. Kısa süre öncesine kadar “*Şah gitmeli*” sloganları artık “*Şah ölmeli*” sloganlarına dönüşmüştü. Sokaklara dökülen binlerce kişi beyaz kefenlerini giyerek devrimin tiranlığına direnirken şehit olan Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'in eylemlerini taklit edeceklerini ve hazır olduklarını ortaya koydular. Gösterilerde Şah ve müttefiki ABD kınandı ve Humeyni'nin geri çağrılmasını istediler. Muharrem'in ilk üç gününde 700 kişi hayatını kaybetmesine rağmen gösteriler büyüyerek devam etti. 12 Aralık gününe gelindiğinde Tahran'da 2 milyon insan meydanlara dökülmüştür¹⁸⁵.

Devrim, Şah'ı perişan etmişti. Her yerde hem kendisinin hem de eşinin fotoğrafları yakılıyordu. Şah nihayet kendisine ve rejimine karşı oluşan öfkeyi gördüğünde yıkılmış haldeydi. Toplumun hemen hemen her kesimi Şah'ın rejimine karşı birlik olmuştu. Her kesimden insanlar gösterilere katılıyordu. Kara çarşafli kadınlardan sol gruplara kadar devrimin çok iyi olacağı düşüncesi hakimdi. Ancak sol gruplar bir İslami devrimin gerçekleşeceği tahmin etmiyorlardı. Çünkü Humeyni'nin devleti yönetecek bir kapasitede olmadığı düşünüyorlardı. Bu doğrultuda solcular devrim konseptinin kendilerine ait olduğunu, devrimin kendi kanlarında olduğunu hissedip şöyle düşündüler: bırakalım bu ihtiyar adam ortamı hazırlasın, devrim olgunlaşınca ortaya çıkar ve aslen bize ait olan devleti yönetme hakkını ister ve alırız. Hatta daha önce hapse atılan din adamları tahtın arkasındaki gerçek gücün kendilerinde olduklarının farkında değillerdi. Ancak Humeyni'nin direktifleriyle İran sokakları gün geçtikçe daha da ateşleniyordu. Şah'ın resimleri ve heykelleri ayaklar altına alınmıştı.

¹⁸³ Doğan, *İran Siyasi Tarihi...*, s. 39.

¹⁸⁴ Hamid Algar, (1998) “*Humeyni*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt. 18, Erişim Tarihi: 25 Mayıs 2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/humeyni>

¹⁸⁵ Cleveland, a.g.e., s. 474.

11-12 Aralık'ta toplanan göstericiler Şah'ın ülkeyi terk etmesi, Humeyni'nin ülkeye dönmesi ve emperyalistlerin de ülkeden kovulması taleplerinde bulundular. Şah muhalefeti yatıştırmak için Milli Cephe üyelerinden biri olan Şapur Bahtiyar'ı yeni bir anayasal hükümet kurması için ikna ederek başa getirildi¹⁸⁶. Ancak yeni göreve başlayan Bahtiyar da genel grev ve gösterilerle karşılandı. Nihayet Muhammed Rıza Şah, Bahtiyar'ın ısrarıyla 16 Ocak 1979 tarihinde uzun bir tatile çıkacağı gerekçesiyle bir daha dönmek üzere İran'ı terk etmek zorunda kaldı. Ayetullah Humeyni ise 1 Şubat 1979'da büyük gösterilerle İran'a dönmüştür¹⁸⁷.

Devrimin son perdesi 11 Şubat günü Tahran Radyosu'nda yapılan tarihsel anonstu: "*Burası İran'ın sesi, gerçek İran'ın sesi, İslam Devrimi'nin sesi*" iki gün süren sokak çatışmaları 53 yıllık hanedanlığın ve 2.500 yıllık monarşinin sonunu getirmişti. Pehlevilerin kendi devletlerini desteklemek için kullandığı üç temel dayanaktan biri olan ordu felç olmuş, bürokrasi devrime katılmıştı, saray patronajı ise büyük bir şaşkınlık içindeydi. Halkın sesinin Pehlevi monarşisinden daha kudretli olduğu kanıtlanmıştı¹⁸⁸.

2.2 Ali Şeriatî

Ali Şeriatî, Öze dönüş sürecine giren insanların ilk okudukları yazarlardan biridir. Bu anlamda İran tarihini öze dönüş ve bilimsel yöntem kavramlarını kullanarak açıklamaya çalışmıştır¹⁸⁹. Ali Şeriatî "Dine Karşı Din", "Anne Baba Biz Suçluyuz", "Ne Yapmalı", "Dua", "Hac", "Öze Dönüş", "İnsanın Dört Zindanı" okuyucuların ilk aklına gelen yapıtlarındandır¹⁹⁰. Erdeğer Ali Şeriatî'yi kısaca şöyle yorumlamaktadır; "*Toplumun ve tarihin yozlaşmasından arınarak Kur'an merkezli bir tanışma ve kaynaşmaya götürür eserleri bizi. Ali Şeriatî İslam Dünyasında hem Batılı bir anlayışla oluşturulan bakış açısının hem de Doğu merkezli özden kopan geleneğin çelişkilerini ortaya çıkaran Batı eğitimini de almış nadir İslamcı aydınlarımızdandır. Şeriatî, bunun yanında son dönemlerde İslam'ın siyasal alanda ilk kez başarılı olduğunu iddia*

¹⁸⁶ Doğan, *İran Siyasi Tarihi*..., s. 39.

¹⁸⁷ Cleveland, a.g.e., s. 475.

¹⁸⁸ Abrahamian, a.g.e., s. 212.

¹⁸⁹ Ali Şeriatî, *İran ve İslam*, (çev. Hicabi Kurlangıç ve Kenan Çamurcu) Fecr Yayınları, Ankara 2004, s. 6.

¹⁹⁰ Gülsüm Peker Alpay, "*Eşinin Kaleminden Ali Şeriatî'nin Mücadelesi*", *Haksöz Dergisi*, Sayı. 174, İstanbul 2005.

ettiğimiz İran İslam Devrimi'nin de gerçekleşmesine olanak sağlayan önde gelen fikir adamlarındandır''¹⁹¹.

2.2.1 Hayatı;

Ali Şeriati, 1933 tarihinde Meşhed kasabasında doğar. Babası Muhammed Taki Şeriati, molla anlayışının tersine, yenilik taraftarı olan bir din adamıdır bunun yanında geçimini halka yönelik dini sohbetler ve dersler verip, bir okulda da Kur'an dersleri vererek sağlamaktaydı. Kendisi gizlenmenin tersine görüşlerini açıktan bir reform taraftarlığı yaptığı için dönemin muhafazakâr din adamları onu Sünni, Bahai hatta Selefi, Vahhabi olarak hedef göstermekteydiler. Daha Sonraki zamanlarda Ali Şeriati'nin de övünerek anlatacağı üzere, babası onun ilmi entelektüel gelişiminde herkesten çok fazla etkiye sahip olan bir kişidir. Şeriati, babası için, *‘‘Babam, ruhumun ilk boyutlarının oluşturucusu! İlk kez bana hem düşünce sanatını hem de insan olma sanatını öğreten, annem beni süttten keser kesmez, damağıma, özgürlük, onur, ileri görüşlülük, ruh arılığı, gönül dayanıklılığı, inanç ve bağımsızlığın tadını damlatan kişi, ilk olarak beni kitaplarıyla arkadaş yaptı. Ben çocukluktan, ilkokulun ilk yıllarından babamın arkadaşları, kitaplarıyla tanıştım, onlara alıştım. Ben, onun -bütün yaşamını, ailesini oluşturan- kitaplarının içinde büyüyüp yetiştim’’*¹⁹². Diyerek babasının hayatındaki önemine dikkat çekmektedir.

Öğrencilik yıllarında Şeriati, babasının düzenlediği tartışma ortamlarına katılır, kırklı yaşların sonuna doğru ise baba ve oğul Hüdaperver Sosyalistler Hareketi isimli küçük çapta bir harekete katılırlar. Bu hareket politik anlamda değil, entelektüel bazda önemli görülmektedir. Şiilik inancında Avrupa sosyalizmini İran'da birleştirme hususunda ilk çabayı bu hareket ortaya koymuştur¹⁹³.

Kaleme aldığı birçok sayıdaki yapıtlarının ortak bir teması bulunmaktaydı; Şiiliğin temel oluşumunun karşısında cephe oluşturan emperyalizm, kapitalizm ve feodalizme karşı devrim oluşturacak olan fikirlerdir. Ona göre Şiilik *‘‘insan*

¹⁹¹ Bülent Şahin Erdeğer, *‘‘Ali Şeriati: Kazanımın ve Gelişimin Öğretmeni’’ Haksöz Dergisi*, İstanbul 2000.

¹⁹² Ali Şeriati, *Kevir*, (çev. Derya Örs), Fecr Yayınları, Ankara 1992, s. 135.

¹⁹³ İştiraki, 14 Eylül 2015, *‘‘Ali Şeriati: İran Devrimi'nin İdeoloğu’’*, Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2022, <https://istiraki.blogspot.com/2015/09/ali-seriati-iran-devriminin-ideologu.html>

gelişiminin temel devindirici gücünü” ifade etmektedir¹⁹⁴. Ali Şeriatî, Meşhetteki Yüksek Öğretmen Okulunu bitirince sonraları bir köy okulunda öğretmenlik yapmak üzere görevlendirildi. Arapça ve Fransızca öğrenebilmek için Meşhed Üniversitesine geçiş yaptı. Peygamber'in sahabelerinden biri olan Ebu Zerr'in hayatını konu aldığı, *Ebu Zerr: Hudaperesti Sosyalist*¹⁹⁵ isimli kitabını Arapçadan Farsçaya çevirdi. Bu kitabını Ebu Zerr'in genel anlamda tarihte sosyalizmin lideri olduğunu ileri süren birçok kitapların ilklerindedir. Baba Şeriatî, oğlundan bahsederken onun hayatı boyunca Ebu Zerr'in prensiplerine bağlı kalmaya çalıştığını ifade etmiştir. Bu onu, İran'ın Ebu Zerr'i olarak anılmasına da olanak sağladı¹⁹⁶.

Öğretmenliği ve öğrenciliği aynı anda devam ettiren Şeriatî 1959 yılında Fransa'ya gitme kararı alır. Medeniyet ve kültür bileşimi olarak tanınan Fransa, O'nun çok dikkatini çekmemişti. Hatta *"Burada yaşamak bana zulüm gibi geliyor"* diye açıklamıştır. Batıdaki özgürlük anlayışı, batı ile doğu arasındaki derin farklılıklar, O'nun kendi dünyasında daha derin üzüntüler yaşamasına neden olmuştur¹⁹⁷.

Fransa'da doktora eğitimi görmek üzere çabalayıp ve devlet bursu almaya hak kazanan Şeriatî, 1960'ların krizinin ilk zamanlarını Sorbonne'da geçirmiştir. Ali Şeriatî burada geçirdiği zamanlarda öğrenci gruplarına karışmış, Jean-Paul Sartre, Che Guevara ve Franz Fanon'u okuyarak Cezayir ve Küba devrimlerinden etkilenmişti. 1965'te İran'a dönünce oradan etkilenerek edindiği radikal görüşleri sebebiyle Meşhed'de öğretmenlik görevini devam ettirememiş ve Tahran'da (Hüseyniye-i İrşad) konferanslar düzenlemeye başlamıştır. Yapılan bu konferanslar bir yandan basılı olarak bir yandan da kasetlerle geniş bir kitleye ulaşma imkânı yakalamıştır¹⁹⁸.

Şeriatî, bu girişimlerinden önce Marksizm'le ilgili kaleme aldığı yazılarında Karl Marx'ı geniş anlamıyla ele almış din ve siyaset bilimi hususundaki

¹⁹⁴ Gülçin Sağır Keskin, 'İran Öğrenci Hareketleri ve 1979 Devrimi', *Sosyal Bilimler Araştırmalar Dergisi*, Cilt. 6, Sayı. 58, Tokat 2020, s. 1151-1155.

¹⁹⁵ Kitabın Türkçe ismi; Ebu Zerr: Allah'a ibadet Eden Sosyalist'dir.

¹⁹⁶ Abrahamian, a.g.e., s. 188.

¹⁹⁷ Gülsüm Peker Alpay, 'Eşinin Kaleminden Ali Şeriatî'nin Mücadelesi', *Haksöz Dergisi*, Sayı. 174, İstanbul 2005.

¹⁹⁸ Hatice Doğan, *Tudeh Partisinin 1979 İran Devrimindeki Rolü*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2011, s. 52.

tanımlamalarına dikkat çekerek, öğrencilerin Marx'a ilgi duymasına ve onu daha yakından tanınmasına olanak sağlamıştır. Hükümetin, Ali Şeriatî'nin sınıfsız bir toplum oluşturma mücadelesi içinde olduğu fark edince tutuklanma emri vermiştir¹⁹⁹. Ali Şeriatî'nin anlatımına göre; Hz. Muhammed sadece yeni bir din algısını oluşturmak için değil, bunun beraberinde sınıfsız bir topluma doğru daima bir devrim yaşatan hareketli bir toplum oluşturmak için gönderilmişti. İmam Ali'nin ilk halifelere muhalif olmasının nedenlerinden biri onların otoriteyi baskıcı bir tutumla almalarının yanı sıra, burjuva kesimi ile anlaşarak asıl davalarını unutmalarıydı. İmam Hüseyin'in Kербela'da şehit edilmesi sadece kaderi değildi, İmam Hüseyin'in yüreği İslam'ın asıl manasını yaşatma ateşiyle kavruluyordu. Bu bağlamda, çağdaş akademisyenler ve liderler topluluğuna düşen sorumlulukta sadece yazmak ve derinlemesine fikir üretmek değil, devrimci İslam'ın asıl amacını yeniden bulmak ve onu diriltmekti²⁰⁰.

Müslümanlar o dönemde giderek etkileri zayıflamıştır. Bir yandan Marksizm'i savunup bir yandan da İslam ideolojisini gözden çıkarmasıyla düşüş başlamıştır. Lakin yine de 1970'lerde devlete karşı etkili faaliyetlerde bulunarak, siyasi baskılarla durağan kalacakları zamanlara kadar muhalif bir şekilde güç oluşturmamışlardır²⁰¹. Şeriatî, 6 ay hapiste kaldıktan sonra belli alanlarda faaliyet sürdürememiş ve Tahran'a gidememiş ancak 1967 yılında bu imkânı sağlayabilmiş ve zengin tüccarların desteklediği Hüseyiniye-i İrşad'ta süregelen beş yıllık zaman diliminde ömrünün en verimli dönemi olduğunu vurgulamıştır²⁰².

Şeriatî'nin verimli olduğu bu yılları fazla zaman almaz, çünkü 1972 yılında Hüseyiniye görevini bitirmiştir. Enstitü bazı nedenlerden dolayı kapatılmıştır. Hükümetin kodaman kesimi olan yanlı siyaset güden gruplar Şeriatî'yi molla karşıtı eylemleri ile genç kesimi yoldan çıkarmakla suçlamıştır. Hüseyiniye-i İrşad'ın faaliyetlerinin son bulmasından kısa bir süre sonra Şeriatî "İslamî Marksizm"i savunma gerekçesiyle yakalanıp tekrar hapse konulmuştur. Parisli yazarların ve Cezayir hükümetinin serbest kalınmasına dönük isteklerin çokça yoğunlaştığı 1975'e

¹⁹⁹ Keskin, a.g.m., s. 1156.

²⁰⁰ Abrahamian, a.g.e., s. 189.

²⁰¹ Keskin, a.g.m., s. 1157.

²⁰² İştiraki, 14 Eylül 2015, "Ali Şeriatî: İran Devrimi'nin İdeoloğu", Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2022, <https://istiraki.blogspot.com/2015/09/ali-seriati-iran-devriminin-ideologu.html>

kadar hapiste kalmıştır²⁰³. Hapisten çıktıktan sonra Ali Şeriati ile ilgili ev hapsine karar verilmiştir. Mayıs 1977'ye kadar evden çıkmasına müdahale edip engellerler. Bu tarihte Londra'ya yolculuk etmiştir. Bir ay gibi bir süre sonra aniden ölmüştür. Tabii bir şekilde Şeriati'yi önemseyen kesimler bunun bir suikast olacağını düşünmüşlerdir. İngiliz adli tabip, Ali Şeriati'nin 43 yaşında ölme nedeninde kalp krizi olduğundan ve bu şekilde öldüğü sonucuna varmıştır²⁰⁴.

Ancak eşi Puran, Şeriati'nin bir kalp krizi ile öldüğüne inanmadığını belirtmiştir. *“Benim şahsi görüşüm kocamın zehirlenerek şehit edildiği yönündedir. Savak Ajanları Ali Şeriati'ye iğne yaptılar. İğne yaptıklarını kendileri de itiraf ettiler. Fakat onun normal şekilde öldüğünü iddia ediyorlar. Ortaya böyle bir iddia atılmasının sebebi cinayetin gizlenmek istenmesi olabilir. Bu konu araştırılmalı”*²⁰⁵.

26 Temmuz 1977 yılında, cenazesi Şam tarafına getirilerek yaşayış tarzına büyük övgü ve hayretlikle baktığı Hz. Zeynep'in türbesinin çevrelerinde yakın bir yere gömülmüştür. Şeriati'ye göre, tüm devrimlerin iki yönü bulunur, bunlar; *kan ve mesajdır*. İmam Hüseyin hem şehitlik olgusunun hem de kanın temsilcisidir. Onun bu devrim niteliğinde olan mücadelesini yaymak ise Hz. Zeynep'e görev olmuştur. Mesajı ulaştırmanın olmadan tarih, kan ve öze dönüşü unuttur. Şeriati'nin görevi de Hz. Zeynep ile aynı noktadadır. O kanın sembolü değil öğretmen ve sorgulamayı sağlayan hatiptir. Ölümünden 40 gün sonra Beyrut'ta olan anma töreni ile Yaser Arafat şunları söyler, *“Dr. Şeriati sadece İranlı bir savaşçı değildir. Bu bölge ile de sınırlı değildir. O Filistinli, Lübnanlı ve Araptır. Enternasyonal bir savaşçıdır”*²⁰⁶.

Şeriati, *"Sorumlu Aydın"* adlandırmasıyla liderlerin payandası özelliğini taşıyan Batılı entelektüel ve Doğulu saray mollası oluşumlarına muhalif bir tutumla küresel amaçları kişisel ve toplumsal görev ve adalet şuuruyla kuşanmış, hayatının tamamı bu amaçlar uğruna savaşma ile süren bir mücadele şahsiyeti oluşturmuş ve

²⁰³ Serpil Üşür, *Din Siyaset ve Kadın (İran Devrimi)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1991, s. 72.

²⁰⁴ İştiraki, 14 Eylül 2015, *“Ali Şeriati: İran Devrimi'nin İdeoloğu”*, Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2022, <https://istiraki.blogspot.com/2015/09/ali-seriati-iran-devriminin-ideologu.html>

²⁰⁵ Puran Şeriati, *Gözetim Altında Özgürlük Eşim Ali Şeriati- Bir Hayat Hikayesi-* (çev. Ahmet Mayalı), Ekin Yayınları, İstanbul 200, s. 159-162.

²⁰⁶ İhracizade, *Ali Şeriati: Devrimin Taşlarını Döşeyen Mistik*, Erişim Tarihi: 22 Mart 2020, Yapılan düzenleme sonrasında web sitesine ulaşılamadı.

örnek olmuştur²⁰⁷. Şeriatî ilk olarak eleştirilerini çağdaşı Celal Ali Ahmedî'in tanımladığı '*Batılılaşma Hastalığı*' (*Garbzedegi*)²⁰⁸ illetine tutulmuş olan entelektüellere, daha sonra ise taassup içinde dinin aslı mesajından ve halktan kopmuş olan molla karakterlerine yöneltmiştir²⁰⁹. Bu bağlamda Şeriatî, halkın İslam'dan uzaklaşmasından çok geleneksel çevrelerin dini yanlış tanıtımalarını ve böylece genç kuşakları olumsuz etkilemelerini eleştirmiştir.

Ali Şeriatî süregelen ve sistemleşen gelenek fikri ile oluşan din algısından ziyade gençleri kapsamına alan ve onlarla belli çalışmaları hedefleyen devrim ile hareket eden sürekli bir yapıya sahipti. Daima alim kesimlerinin imamları temsil etme fikrini tamamıyla kabul etmeyip bunu sorgulamıştır²¹⁰. Taflioğlu'na göre; *Onun bu metodu o dönemde sol siyasetin jargonu idi ama Şeriatî, bunu Müslüman gençlerin söylemine dönüştürüp devrimci ruhu açığa çıran önemli bir aydındır*²¹¹.

Şeriatî'nin İslam'ı tefekkür noktasındaki tutumlara getirdiği önemli katkılardan biri de İslam'ı İran havzasından yorumlamak ve anlatmak sebebiyle yeni bir terminoloji ve yeni bir düşünce metodu oluşturma çabasıdır. Şeriatî, onu dinlemeye gelenlere insanın dünyada Allah'ın halifesi olacağını açıklayan ayetleri yeniden düşünmelerinin gerekliliğine vurgu yapmıştır. Çünkü bu şekilde insanın kurtulabileceği, Allah'ın yeryüzündeki halifesi konumuna varmasına bağlamıştır. İnsanın ilahi düzlemde bu arayışı iki boyutlu bir yaratılış saklıydı. Bu, Kur'an'da anlatılan ilk yaratma ayetleri ile doğrulanmıştır²¹². Allah insanı çamurdan oluşturdu ve ona kendi ruhundan üfledi sonra bunun sonucu olarak insan yaratılmış oldu. Şeriatî bunu açıklarken insanın yaratılış gayesini ve toplumun dinin ihtiyaç noktasındaki yapısını açıklayan simgesel bir destan şeklinde sunmuştur.

2.2.2 Ali Şeriatî'nin Devrime Etkisi

İştirakî'ye göre; *İslam Devrimi sırasında Ali Şeriatî, modern İran'ın en tanınan yazarı olarak rakipsiz bir kişiliktir. Derslerini kapsayan kayıtlar okuryazar kesimler tarafından elden ele dolaştırılır. Yapıları birçok defa yayınlanır. Sloganları sokak meydanlarında halk ile buluşur.*

²⁰⁷ Bülent Şahin Erdeğer, "*Ali Şeriatî: Kazanımın ve Gelişimin Öğretmeni*" *Haksöz Dergisi*, İstanbul 2000

²⁰⁸ Celal Ali Ahmedî, *Batılılaşma Hastalığı*, Yöneliş Yayınları, İstanbul 2000, s. 50.

²⁰⁹ Ali Şeriatî, *Ali Şiasî Safevî Şiasî* (Feyzullah Artinli), Ekin Yayınları, İstanbul 2005, s. 190-195.

²¹⁰ Şeriatî, *Ali Şiasî Safevî Şiasî...*, s. 191-213.

²¹¹ Taflioğlu, a.g.e., s. 76.

²¹² Bkz. Kuran 96/Alak Suresi, 3-5 ayetleri

*Fikirleri devrimci kesimlerce, bilakis radikal liselilerce özgür bir şekilde tartışılır. Bunun yanında onun düşünceleri Ayetullah Humeyni'nin fikirlerine oranla daha fazla bilinip tanınmaktadır. Bu sebeple Şeriatî'yi İslam Devrimi'nin ideoloğu şeklinde tanımlamak elbette olağan bir durumdur*²¹³. İlke Haber'in yazdığı bir haber yazısında Ali Şeriatî'nin devrime etkisi şu şekilde yorumlanmaktadır; *Şeriatî, İran İslam Devrimi'nden önceki zamanlarda verdiği dersler ve yazdığı eserlerden dolayı yapılan devrimin en önemli aktörü olarak kabul ediliyor. İran'da ve tüm İslami camiada halen eserleri büyük ilgi gören önemli bir düşünürdür*²¹⁴.

Ali Şeriatî, yazılarının ve konuşmalarının hemen hemen hepsinde Resulullah'ın vefatından hemen sonra ümmette algılanan fikri ve ameli çelişkilerin toplumdaki kurtarılması için büyük ve aşamalı bir sürecin olması gerektiğini vurgulamıştır. Çünkü zihni bunalımdan kurtarımı tamamlamamış hareketlerin yönetimi ele geçirse de toplumsal bir değişimi gerçekleştirmeme durumu açıktır. Erken doğum olarak niteleyeceğimiz toplumsal bunalımlıklar, "erken" devrimler hedeflerine varamadan sönen heyecanlar olarak da tarih kayıtlarında bulunmuştur²¹⁵.

1979 İran Devrimi son anda oluşan şu ya da bu siyasal olumsuzluklar değildi. Uzun yıllar boyunca İran toplumunun geçmişlerinde birikmiş olan aşırı baskıların ciddi manada büyümesi olmuştur. 1977 yılında halkın hemen her kesimine muhalif olan Şah, böyle bir baskı oluşumunun tepe noktasındaydı. Aydın ve işçi sınıfına sürekli karşı çıkması kendi sonuna zemin hazırladı. Bu karşıt görüşlülerin rejime karşı nefretleri giderek çoğalmıştır²¹⁶.

1977 yılının sonlarında aydın ve esnaf kesimi Şah tarafından uzak tutulur, Tahran'da büyük, fakir ve toprağından koparılan bir proleterya kesimi oluşturulur. Şahın bu baskı ve zulüm ortamı kendi destekçilerini, eğitilmiş kesimlerin de desteklerinden mahrum olur. Bu kesimin fikirlerinin oluşumunda Ali Şeriatî'nin varlığı etkili olmuştur²¹⁷. Şeriatî'nin Şiiliğe olan bakış açısı ve Şiiliği İran'ın Şah cuntacılığına karşı korumak ve onu fikirsel anlamda bir silah haline getirmesi

²¹³ İştiraki, 14 Eylül 2015, “*Ali Şeriatî: İran Devrimi'nin İdeoloğu*”, Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2022, <https://istiraki.blogspot.com/2015/09/ali-seriati-iran-devriminin-ideologu.html>

²¹⁴ İlke Haber, (19 Haziran 2013), *Ali Şeriatî: Devrime yol açan düşünür*, Erişim Tarihi: 25 Mayıs 2021, <https://www.ilkehaber.com/haber/ali-seriati-devrime-yol-acan-dusunur-26510.htm>

²¹⁵ Bülent Şahin Erdeğer, “*Ali Şeriatî: Kazanımın ve Gelişimin Öğretmeni*” *Haksöz Dergisi*, İstanbul 2000, s. 1.

²¹⁶ Abrahamian, a.g.e., s. 204.

²¹⁷ Michel Axworthy, *İran Aklın İmparatorluğu: Zerdüşt'ten Günümüze İran Tarihi*, (çev. Özlem Gitmez), Say Yayınları, İstanbul 2007, s. 316.

Şiilikteki bütün yapıları yeniden yorumlamasına itmiştir. Bu bağlamda Serpil Üşür, Ali Şeriatî'den yaptığı alıntıya göre; “*ezilen dünya ülkelerini emperyalizm, geri kalmışlık ve cehaletten korumanın hedefi batı ilimleri değil, onların ezdiği toplumların kültürlerinden oluşan ideolojik hareketlerdir. Bu kültürel hareketleri ise Şii İslam'ın kendisinde bulduğunu açıklamıştır. Ama şu an ki Şii toplumu bunu yapacak güçten çok uzaktır diye de ekleme yapmıştır. Ali'nin Şiiliği yani ideal olan Hz. Muhammed şeriatında ancak bu mümkün olabilir*”²¹⁸.

Şeriatî devrimin niteliğini ve gücünü aydınlara bağlar çoğunlukla. Ona göre, devrimin gerçekleştirilmesi için bu görevin aydınlara ait olduğunu söylemiştir. Çünkü aydınlar, toplumdaki iç çelişkileri, özellikle sınıfsal çatışmaları anlama, halkı bu sınıfsal ayrılıklara işaret etmek sebebiyle bilinçlendirme ve Avrupa ile sömürü ülkelerin deneyimlerinden öğrenme durumunu aktarır bize. Ayrıca bu ilim adamları, geleceğe aşılın yolu hazırlayarak, halk kesimine bu devrim üzerinden önderlik yapacak güçtedirler²¹⁹. Özellikle baskıcı yönetime karşı aydınlar ile örgütlenmenin daha etkili olacağını ve bu fikirlerin halka ulaşmasının daha etken olmasını sürekli savunuyordu. Halk örgütlenmesi fikirleri Marksizm olarak algılandı ve bu yüzden çoğu zaman yanlış anlaşılmasına sebebiyet vermiştir.

Şeriatî, İran toplumunun ortak kültürü, tarihini ve dilini İslam'da bulunabileceğini savunmuştur. İslam'dan önceki tarihini de parlak görüp ama halk tarafından çok unutulduğunu dile getirmiştir. Bu yüzden kadim İran özü, İslam ve Şii kültürüdür. Başarıyı sağlamak isteyen savaşçı aydınlar, İslam dili, sembolleri, yapılarını, efsanelerini ve elbette düşüncesini reform için bir araç olacak şekilde kullanmak zorundadırlar. Lakin önce, İslam düşüncesini arınmış hale getirilme ve yalnız kader çemberi içinde oluşan ahiret düşüncesi olmaktan arındırılarak hem bugün ile hem de ahiret ile ilgili sorgulayan bir fikirsel akım şekline büründürülmesi gerekir. Bundan dolayı İslami bir Rönesans hareketi zorunluluğu oluşmuştur. Şeriatî kendine bu görevi hedef belirlemiştir²²⁰.

Şeriatî'ye göre kökenleşmiş ideolojilerin içine aldığı tüm anlayışlar Şii islam kültüründe bulunuyordu. Yaptığı bütün çalışmalar ve hitaplarında daima gençlerin

²¹⁸ Üşür, a.g.e., s. 73.

²¹⁹ İştiraki, 14 Eylül 2015, “*Ali Şeriatî: İran Devrimi'nin İdeoloğu*”, Erişim Tarihi: 20 Mayıs 2022, <https://istiraki.blogspot.com/2015/09/ali-seriati-iran-devriminin-ideologu.html>

²²⁰ İhracizade, *Ali Şeriatî: Devrimin Taşlarını Döşeyen Mistik*, Erişim Tarihi: 22 Mart 2020, Yapılan düzenleme sonrasında web sitesine ulaşılamadı.

batıya yönelmesini engellemiştir. Bunun yanında Liberalizm akımını Emperyalizm'in bir aracı olarak görmekteydi. Marksizm'e ise materyalist bakış açısından dolayı karşısına almıştır. Bu iki fikirsel akımın oluşturacağı boşluk hissini ise din gerçeği ile doldurulması gerektiğini vurgulamıştır²²¹.

Ali Şeriati, Şii İslam kültürünü öze dönüş olarak yeni bir bakış açısı kazanmış, geleneksel tavırdan ayrılmış, bilgi ile yeni bir uyanışa uzanan İslam'a dönüş diye nitelemiştir²²². Şeriati, zamanın ilerlemesi ile İslam ruhunun çabasını engelleme durumu olan ve İslami ruhu bozulmuş durumuna sebep olarak içtihat olgusunun çöküşünü örnek gösterir. O bu durumun izahı için tek çarenin içtihat kapısını tekrar açmaktır²²³. Şeriati, İslam'ı durağanlaştıran Müslümanları her türlü görevlerden sorgulamadan uzaklaştıran iki ciddi virüs olduğunu savunur, bunlar: Cebriye ve Mürcie²²⁴. Bilindiği üzere Cebriye ve Mürcie mezhepleri; Emevi hanedanınca halka enjekte edilen, Müslümanları davalarından uzaklaştıran, insan fitratını devre dışı bırakan, yapılan tüm adaletsizlikleri kader olarak kabul ettirip var olan sisteme eleştiriye engelleyen bakış açılarıdır. Bu anlayış grubu İslam'a olan bakış açısı ve Müslümanların pasifliğine sebebiyet vermiştir²²⁵.

Şeriati, öze dönüş oluşunca Müslümanların Batı'nın oluşturacağı siyasal ve ideolojik emperyalist güç karşısında uzlaşan boyun eğen tavır aksine kendine güvenen, tüm dünya insanlarına var olan adalet ve mutluluk vadeden yeni bir küresel bakış açısı kazanılacağını belirtmiştir. Şeriati bu fikrini şu şekilde açıklar: "*Küçükli büyüklü çalışmaların tümü doğal ve zorunlu olarak birbirine bağlanır, kenetlenir. Böylece baştan başa tüm toplumda, güçlü ve geniş bir itikadi akım ve İslami Hareket gelişir... Bu programın uygulanışı sonucunda okumuş kitle ve gençlerin, aydınların bu yolda yoldaşlarımız olacaklarını göreceğiz*"²²⁶. Erdeğer'e göre; Şeriati bu tarz fikirleriyle Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abduh ile süregelen Muhammed İkbâl, Malik bin Nebi, Seyyid Kutub ve Ebu'l Ala Mevdudi'yle devamı oluşan son dönem

²²¹ Taflioğlu, a.g.e., s. 76.

²²² Ali Şeriati, *Öze Dönüş*, (çev. Ejder Okumuş), Kitabevi Yayınları, İstanbul 1994, s. 19.

²²³ Ali Şeriati, *Ne Yapmalı* (çev. Murat Demirkol), Bir Yayınları, İstanbul 1986, s. 95.

²²⁴ Ali Şeriati, *Şehadet*, (çev. Muhammed Şayir) Fecr Yayınları, İstanbul 1996, s. 33.

²²⁵ Bülent Şahin Erdeğer, "*Ali Şeriati: Kazanımın ve Gelişimin Öğretmeni*" *Haksöz Dergisi*, İstanbul 2000, s. 1-5.

²²⁶ Ali Şeriati, *Biz ve İkbâl*, (çev. Derya Örs), Fecr Yayınları, İstanbul 2007, s. 54. Ayrıca Bkz. Şeriati, *İslam Bilim 1...*, s. 223-232.

(19-20. yy) İslami inşa ve ıslah ekolünün son ferdidir. Şeriatî, tüm akıl sahibi Müslümanların İslami şahsiyet önderleri olan Cemaleddin Afğani, Muhammed Abduh ve İkbâl'i örnek alınması gereken önemli şahsiyetler olduklarını yazılarında daima belirtir²²⁷.

Şeriatî'nin tanımına göre, "uygarlık" ve "modernizasyon" arasında muhtemel farklar var. Bunlardan birincisi toplum içerisinde uzun bir gelişim sürecinin sonucu iken, üçüncü dünya modernizasyonu ilerleme yolunun var olmayan bir şeklidir. Sonuç olarak da ne modernitenin ürünü olan aklı ne de toplum içinde kurumsallaşmış geleneksel yorumunu kabule yanaşır. Bu noktada, onu hem "modernist", hem de "gelenekçi" tanımından uzak tutarız. Şeriatî varoluşsal bir öze dönük anlama ve sosyal uyum isteği içindedir, bundan dolayı modern fikirler olan eşitlik ve özgürlük ile kadim dinin özgürleştirici kuralları içerisinde bir bütünleşme için sebepler bulmaya çalışır. Bu çabası, "yapıcı irfan" şeklinde anlam verilmiştir. İrfan, kendini ve tevhidi anlamaya dönük bir çabadır. Şeriatî, İslam hümanizmini açıklarken insanın kendisini anlamaya yönelik bir yol olarak görür. Bu çaba sonucu yaptığı ile Allah'ı bilmesi ve tanımlanan Müslüman profili ile Allah'la bütünleşmesi gerçekleşecektir. İranlı Bayezid-i Bistami bunu anlatırken, "*Yıllarca Allah'ı aradım kendimi buldum, şimdi kendimi ararken Allah'ı buluyorum*" cümlesi bunu gayet doğal şekilde açıklamıştır²²⁸.

2.3 Ayetullah Kaşani

2.3.1 Hayatı

Babası Seyyid Mustafa Kaşani Irak'ta merci-i taklid Hasan eş-Şirazi'den ders almış ve oğlu Ayetullah Kaşani'nin doğumundan bir süre önce İran'a gitmiştir²²⁹. Kaşani 1885 tarihinde İran'da dünyaya gelmiş İran'ın muasır din adamlarından biridir²³⁰. Kâşânî, henüz on altı yaşlarında babası ile birlikte hacca gitmiş ve dönüşte Necef'e yerleşti. Kâşânî burada babasından, Ahund Molla ve Mirza Hüseyin el-Halîlî et-Tahrânî gibi alimlerden fıkıh ve usul dersleri aldı. Siyasi kariyeri

²²⁷ Bülent Şahin Erdeğer, "*Ali Şeriatî: Kazanımın ve Gelişimin Öğretmeni*" *Haksöz Dergisi*, İstanbul 2000, s. 5-7.

²²⁸ İhracizade, *Ali Şeriatî: Devrimin Taşlarını Döşeyen Mistik*, Erişim Tarihi: 22 Mart 2020, Yapılan düzenleme sonrasında web sitesine ulaşılamadı.

²²⁹ Hamid Algar, (2002), "*Âyetullah Kâşânî*", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt. 25, Erişim Tarihi: 01 Mayıs 2020, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kasani-ayetullah>

²³⁰ Abrahamian, a.g.e., s. 41.

boyunca koyu bir meşrutiyet taraftarı olması ve bunu uzun yıllar boyunca sürdürmesi ders aldığı bu hocalarının etkisine bağlanmaktadır.

Necef'te Aga Ziyaeddin el-İraki'den icazet almıştır. Kaşani din ve siyasetin ayrı olmadığını, bunun bir İngiliz fitnesi olduğunu düşünmüştür. Bu bağlamda siyasi kariyerinin parlaklığı yanında daha yirmi beş yaşında iken ilmi başarılarıyla da çevresindeki alimlerin takdirlerini kazanmış ve müctehid olarak görülmeye başlanmıştı. Kaşani din ve siyaseti o kadar birlikte yürütmüştür ki Necef medresesindeki derslerinin arasına din eğitiminin yanında, İngiliz işgaline karşı askeri eğitimi de eklemiştir. Bu uygulama dini havza tarihinde bir ilk olmuştur²³¹.

Kaşani'nin siyasi ve askeri hayata atılması, 1915'te babasıyla birlikte Muhammed Taki-i Şirazi'nin önderliğinde Kutul Amare savunmasına katılmasıyla başladı. I. Dünya Savaşı'nın ardından Filistin'in Balfour Deklarasyonu'nca (1917) Yahudilere teslimi, ülkesini İngiltere'nin mandasına çevirme tehlikesi taşıyan İngiliz-İran antlaşması ve Irak'ta bir İngiliz manda idaresi kurma projesi gibi gelişmeler ondaki İngiliz aleyhtarlığını pekiştirmişti²³². 1920 yılında yine Muhammed Taki-i Şirazi'nin önderliğinde Irak'ta İngilizlere karşı yapılan Şii ayaklanmasına katılmıştı²³³. İsyân bastırıldıktan sonra gıyabında ölüme mahkûm edilen Kaşani İran'a kaçmış ve Kaçar hanı Ahmed Şah tarafından takdirle karşılanmıştı.

XX. yüzyıl İran tarihinin önemli şahsiyetlerinden olan Kâşânî, hükümet ajanlarınca kaçırılıp öldürüldüğü düşünülen oğlu Seyyid Mustafa'nın ölümünden (1958) sonra geçirdiği derin üzüntüden çıkamayıp 14 Mart 1962 tarihinde vefat etti ve Tahran'ın güneyindeki Şah Abdülazîm Mezarlığı'nda oğlunun yanına defnedilmiştir²³⁴.

2.3.2 İran Muhalefesinde Kaşani Etkisi

Kaşani faal bir şekilde İran muhalefetine katılmadan önce, özellikle Musaddık'ın en önemli destekçilerinden biri olmasından birkaç defa hapse atılmıştı. Hapse atıldığı tarihler; 1943'te İngilizler tarafından Almanların 'beşinci kolu' ile

²³¹ Taflıoğlu, a.g.e., s. 70.

²³² Hamid Algar, (2002), "*Âyetullah Kâşânî*", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt. 25, Erişim Tarihi: 01 Mayıs 2020, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kasani-ayetullah>

²³³ Abrahamian, a.g.e., s. 70.

²³⁴ Hamid Algar, (2002), "*Âyetullah Kâşânî*", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt. 25, Erişim Tarihi: 01 Mayıs 2020, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kasani-ayetullah>

bağlantı kurduğu gerekçesiyle, 1945'te Sovyetlerle yapılan petrol pazarlıklarına karşı çıkması gerekçesiyle Kevam tarafından, 1949'da yapılan bir suikasta karıştığı zannıyla Şah tarafından hapse atılmıştır²³⁵. Bu tarihlerden itibaren İran'ın en önemli muhalif din adamlarından biri Kaşani olacaktır. Kaşani özellikle petrol konusunda açık bir tavır ortaya koymuştur.

Muhammed Musaddık'ın İran petrolünün millileştirilmesi konusundaki çabalarına ve girişimlerine yukarıda detaylıca değinilmişti. Bu başlıkta petrolün millileştirilmesi konusunda özellikle Kaşani etkisine bakılmıştır. Çünkü Musaddık petrolün millileştirilmesinde salt kendi başarılarıyla gerçekleştirmemiştir. Bu doğrultuda başkan olduğu gibi petrolün millileştirilmesi politikasını gerek halk tarafından gerekse de Kaşani tarafından sahip çıkıldı. Kaşani'nin Musaddık'la aynı davaya bağlılık göstermesi berberinde Kaşani'yi destekleyen geleneksel, muhafazakâr, dindar ve çarşı mensubu kitlelerin de desteklerini beraberinde getirmiştir²³⁶. Hatta Musaddık için bu destek yeterli olmayacak Tudeh Partisi'nin desteğini de almaya gayret edecektir²³⁷. Bu konuya ileriki başlıklarda detaylı değinilmiştir.

Petrolün millileştirilmesinde Kaşani etkisi olduğu kadar Musaddık'ın başbakan olmasında da bir o kadar Kaşani etkisi vardır. Musaddık iktidar olduktan sonra asıl iş yeni iktidarı güçlendirmeye çalışmak olmuştur. Bu doğrultuda Kâşânî İran halkını dinî bir vecîbe olarak devlet tahvillerini almaya yöneltti ve İngilizleri millileştirmeyi silâh gücüyle ilgaya kalkışmaları durumunda topyekûn savaşa tehdit etti. Bu esnada Musaddık ile Şah arası giderek bozulduğundan dolayı, Musaddık başbakanlıktan istifa etti. Bu olay üzerine Kaşani yeni başbakanı İngiliz ajanı olarak itham edecek ve Tahran'da düzenlediği geniş çaplı gösteriler ile yeni Başbakan Kıvamüssaltana'nın istifa etmesini sağladı. Muhammed Musaddık, Kaşani desteğiyle tekrar başbakan olmuştur²³⁸.

²³⁵ Abrahamian, a.g.e., s. 153.

²³⁶ Axworthy, 2020, a.g.e., s. 64.

²³⁷ Ahmet Cülük, 'İran İslam Devrimi ve Ulemanın Zaferi', *Güvenlik Çalışmaları Dergisi/Turkish Journal of Security Studies*, Cilt. 20, Sayı. 1, Ankara 2018, s. 93.

²³⁸ Hamid Algar, (2002), "Âyetullah Kâşânî", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt. 25, Erişim Tarihi: 01 Mayıs 2020, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kasani-ayetullah>

Musaddık 1952’de yetkileri genişletilmiş bir şekilde tekrar başa geçtiğinde Şah’ı iyice sindirmeyi başarmıştı. Bununla beraber Musaddık muhafazakâr toprak sahiplerinin torak reformu planlarına karşı yürüttüğü mücadeleyi de büyük oranda başarmıştı. Böylece kendine olan güveni giderek artınca ruhban ve seküler sınıf karşıtı bakanlar atadı ve daha fazla millileştirme programlarını gündeme getirmeye başlamıştı. Musaddık’ın uygulamaları ve politikaları kendisini çokça destekleyen din adamlarının bir kısmını karşına almasını sağlamıştı.

Kaşani, Muhammed Musaddık’ın iki defa başbakanlığa gelmesinde en çok etkili olan kişilerden biri olmasına rağmen Musaddık, Kaşani’ye yalnızca meclis başkanlığı görevini vermişti. Bununla beraber hiçbir tayin işinde de onun görüşlerine başvuramamıştı. İşte bu tutumlar Kaşani ile Musaddık’ın arasının açılmasına sebep olmuştur. Bu süreçten sonra daha önce Musaddık’ı desteklemiş olan Kaşani ve takipçileri hükümetin anayasaya ters düşen politikalarından rahatsızlıklarını dile getirmeye başladılar. Ayrıca kadınlara oy hakkı, alkollü içki yasağının kaldırılması ve Musaddık’ın olağanüstü yetkilerinin uzatılmasını isteme talebi tepkilere neden oldu. Bunun üzerine Meclis’in Ayetullah Kaşani’yi destekleyen din adamı kesimi Milli Cephe’den ayrılarak kendi gruplarını kurmuşlardır²³⁹.

Musaddık, Temmuz 1963 referandumunu büyük destek tekrar kazanmıştı. Ancak Musaddık için hiç de iyi olmayan din adamları *Bazarilerin* oluşturduğu geleneksel sınıf artık Musaddık aleyhtarı birtakım protestolar düzenlemekte ve onu hedef alan makaleler kaleme almaktaydılar. Bu sebeple bazı kaynaklar Musaddık’ın devrilmesinde yalnızca ABD-İngiltere etkisinden ziyade din adamlarının etkisi olabileceği yorumunu yapmışlardır²⁴⁰.

Musaddık’ın 19 Ağustos 1953’te askeri darbeye devrilmesinden sonra da Kaşani, hükümeti yaptığı şu uygulamalardan dolayı eleştirip protesto etmiştir: Birinci, İngiltere ile diplomatik ilişkilerin yeniden başlatılması. İkincisi, meclis seçimlerine hile karıştırılması. Üçüncüsü ise petrol endüstrisinin işletilmesi için uluslararası bir konsorsiyumla yapılan anlaşma. Kaşani, hükümetin yeni politikalarını eleştirmiş ve karşı tavır sergilemiştir. Bu sebeple Hükümet 1955’te Kaşani’yi susturmak için daha önce gerçekleşen bir tarihte Rezmârâ suikastına

²³⁹ Axworthy, 2020, a.g.e., s. 67.

²⁴⁰ Abrahamian, a.g.e., s. 160, Axworthy, 2020, a.g.e., s. 65-67.

karışma suçlamasıyla tutuklandı. 1956 tarihinde Ayetullah Burucirdi'nin aracılığıyla serbest bırakıldıktan sonra Kaşani siyasetten büyük oranda uzaklaşmıştır²⁴¹.

Kaşani, İran siyasetinde çok etkili bir şahıs konumundadır. Bu özelliğinden dolayı Ayetullah Humeyni, ona saygı çok saygı göstermekteydi. Ayetullah Humeyni'nin 1950-1960 yılları arasında İran'da çok kalabalık ders halkalarına sahipti. Ancak Humeyni ulemanın siyaset konusundaki yetersizliğinden çok şikayetçiydi. Bu sebeple Ayetullah Kaşani'nin siyasi amaçlar uğruna bedeller ödemesi ve sıkıntılar yaşamasından dolayı ona çok değer verilmekteydi. Bu anlamda Humeyni'nin mücadelesinde Ayetullah Kaşani ve Fedeyan-ı İslam çok önemli iki örnek teşkil etmektedir²⁴².

2.4 Ayetullah Hüseyin Ali Muntaziri

2.4.1 Hayatı:

Muntazari 1922 yılında Necefabad şehrinde doğmuştur. Babası çiftçilikle uğraşan, kitap okumayı çok seven, Kur'an ve dini bilgiler öğreten, İmam ve hatiplik yapan bir kişiydi. Muntazari ise henüz çok küçük yaşlarda dil öğrenmeye başlamıştı. Yedi yaşındayken Arapça ve Farsça edebiyatı öğrenmişti. On iki yaşına geldiğinde ise İsfahan'da din eğitimini almaya başlamıştı. Muntazari İsfahan'da dini ilimler, edebiyat ve felsefeyi okumuştur²⁴³.

Ayetullah Muntazari İsfahan'da din eğitimini aldıktan sonra Kum şehrine yerleşti. Burada Ayetullah Murtaza Mutaharri ile tanışacak ve ikisi arasında uzun sürecek olan dostluğun ve ortak mücadele fikrinin de temeli atılmıştır. İkisi beraber Ayetullah Seyyid Muhammed Damad ve Ayetullah Humeyni'nin derslerine katıldılar. Aynı dönemde Ayetullah Burucirdi ile tanışıp ondan Usul-i Fıkıh dersini aldılar. Ayrıca hocaları arasında; Ayetullah Muhammed Hasan Necefabadi, Ayetullah Abdürrezzak Kaini, Murtaza Mutahhari, Seyyid Ahmed Hansari, Allame Muhammed Hüseyin Tabatabai gibi kişiler sayılabilir²⁴⁴

²⁴¹ Hamid Algar, (2002), "*Âyetullah Kâşânî*", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt. 25, Erişim Tarihi: 01 Mayıs 2020, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kasani-ayetullah>

²⁴² Taflıoğlu, a.g.e., s. 68.

²⁴³ Rıza Kurtuluş, (2019) "*Muntaziri*", TDV İslâm Ansiklopedisi, Erişim Tarihi: 14 Ocak 2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muntaziri>

²⁴⁴ Rıza Kurtuluş, (2019) "*Muntaziri*", TDV İslâm Ansiklopedisi, Erişim Tarihi: 14 Ocak 2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muntaziri>

Ayetullah Muntazari, Kum'da Ayetullah Humeyni'nin en yakın öğrencisi ve yardımcılarında biri olmuştur. Muntazari, başarılarından dolayı kısa sürede yükselmiştir ve ders halkalarında hocalık yapmaya başladı. İctihat mertebesine kısa sürede ulaşıp havzada ders vermeye başlamıştır²⁴⁵. 1997 tarihinde hükümete yönelik eleştirilerinden dolayı 1998'de ev hapsinde tutuldu. 2003'te hakkındaki ev hapsi kararı kaldırıldı ve 19 Aralık 2009 tarihinde ise kalp yetmezliği sonucu vefat etti ve Kum şehrine defnedildi.

2.4.2 Siyasi Hayata Atılımı ve Devrime Etkisi

Muntazari 1950'li yıllardan itibaren ilmi faaliyetleriyle beraber siyasi faaliyetlerle de ilgilenmiştir. Özellikle 1950 tarihinde İran petrolünün millileştirilmesi konusunda Ayetullah Humeyni'nin savunduğu fikirleri desteklemiş ve tavrını ortaya koymuştur. Bu bağlamda Muntazari, ülkenin kendi kaynaklarını kullanması gerektiği konusunda fikir geliştirmiş ve ülkedeki yabancı etkisinin son bulması fikrini benimsemiştir. 1953 tarihinde muhalefet ile beraber faaliyetlerini gizli bir şekilde yürütmüştür²⁴⁶. 1963 tarihinde ise Rıza Şah'ın Ak Devrim ile gerçekleştirdiği toprak reformu ve diğer politikalarına karşı gelmiş ve bu reformlara karşı gerçekleştirilen gösterilerde en önemli karakterlerden biri olmuştur. Özellikle bu dönemlerde Ayetullah Humeyni Rıza Şah karşısında en güçlü muhalif karakter konumundaydı. Bu bağlamda Muntazari, Ayetullah Humeyni'nin Şah rejimine yönelik eleştirilerini savunup hatta bu eleştirilerden dolayı Humeyni'nin tutuklanmasına karşı gelerek düzenlenen gösterilerde en önde yer almaktaydı.

1965 tarihinde Ayetullah Humeyni'nin sürgüne gönderilmesinden sonra arkasında Kum, Tahran ve diğer önemli şehirlerde kendisini destekleyecek ve davasını yürütecek birçok din adamı bırakmıştı. İşte bunlardan biri Muntazari'dir²⁴⁷. Hatta Muntazari, Humeyni'den sonra en güçlü rehber olarak görülmüştür²⁴⁸. Humeyni'nin sürgünde olması geride onun davasını yürüten en önemli kişilerden birinin Muntazari olması, onun için hiç de kolay olmayan yılları beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda 1966'dan 1979 İran Devrimi'ne kadar hayatının önemli bir

²⁴⁵ Taflıoğlu, a.g.e., s. 72.

²⁴⁶ Rıza Kurtuluş, (2019) "*Muntazari*", TDV İslâm Ansiklopedisi, Erişim Tarihi: 14 Ocak 2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muntazari>

²⁴⁷ Niray & Deniz, a.g.m., s. 16.

²⁴⁸ Ercan Çiftlioğlu, *İran'ı Anlamak*, Başkent Üniversitesi, Ankara 2015, s. 65

kısmını hapiste veya sürgünde geçirdi. Bu süre zarfında Mescid-i Süleyman'a ve birkaç defa Necefâbâd'a sürülmüştür. Hapis yattığı sıralarda birçok işkenceye maruz kalmıştı. Kum'dan Tabes, Halhâl ve Sakız gibi uzak şehirlere sürülmesine rağmen buralarda ne ilmi çalışmalarını ne de Rıza Şah karşıtı siyasi faaliyetlerini terk etmemiştir. Gerek sürgüneyken gerekse de hapisteyken dostları, yerli halk ve diğer şehirlerden gelen kalabalıklar tarafından hiç yalnız bırakılmadı. Son olarak 1975 tarihinde Sakız'dan Tahran'a götürüldü ve Evin Hapishanesi'ne konuldu. Burada yine çeşitli işkencelere maruz kaldı. Evin hapishanede altı ay kaldıktan sonra İslam devleti kurmaya çalıştığı suçlamasıyla on yıl hapse mahkûm edilmiştir²⁴⁹.

Muntazari baştan beri maruz kaldığı onca muamelelere, çeşitli tutuklanma ve işkencelere rağmen sabırla Humeyni'nin yanında yer almaya devam etmiştir. Muntazari devrimin önde gelen liderlerinden biridir. Düşüncesi, fikri ve siyasi tutumlarıyla Humeyni'yi desteklemiş ve gösterilerde ön safhalarda yer almıştır. Sürgünde ve hapishanelerde ne ilmi çalışmalarını ne de siyasi faaliyetlerini terk etmemiştir. Şu açıkça anlaşılmaktadır ki gerçekleşen Devrim sadece bir şahsa veya bir gruba indirgenemez. İran Devrimi'nin yükünü sırtlayan en önemli karakterlerden biri bu anlamda Ayetullah Muntazari'dir. Ancak, gerek Velayet-i Vakih gerekse de Devrim sonrası Humeyni'nin uygulama ve politikalarından dolayı Muntazari, Humeyni'den uzaklaşmış ve karşı bir tavır takınmıştır.

2.5 Ayetullah Seyyid Mahmud et-Talekani (1910-1979)

2.5.1 Hayatı:

Ayetullah Talekani 1910-1911 yılında Tahran'ın kuzeybatısında bulunan Talekan vadisindeki bir köyde doğdu. Babası Şii alimlerinden olup Tahran'da imam ve hatip olarak görev yapıyordu, aynı zamanda siyasi konularla da ilgilenmekteydi. Bu sebeple Talekani'nin çocukluğu Tahran'da geçti. Talekani Tahran'da ilk eğitimini Malareza Okulu'nda tamamladı ve on yaşına kadar gramer okudu. İlk bilgileri burada aldıktan sonra Kum ve Necef'teki medreselerde ders almıştır²⁵⁰. Kum kentinde özellikle Ayetullah Hairi Yezdi'den çok faydalandı. Hairi daha önce Muntazari'nin de eğitimiyle ilgilenmiş ve okumasına yardımcı olmuştu.

²⁴⁹ Rıza Kurtuluş, (2019) "*Muntaziri*", TDV İslâm Ansiklopedisi, Erişim Tarihi: 14 Ocak 2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muntaziri>

²⁵⁰ Mustafa Öz, (2019) "*Tâlekânî*", TDV İslâm Ansiklopedisi, Erişim Tarihi: 15.11.2022, 3. Basım Ek 2 Cilt, <https://islamansiklopedisi.org.tr/talekani>

Hairi Kum kentinde bulunan medresenin kurucusu ve başkanı idi. Ayrıca Telakani'nin babasının yakın dostuydu. Bu yüzden Talekani'nin eğitiminde çokça yardımcı olmuş, hatta kendisine tek oda tahsis etmişti. Ayetullah Talekani din eğitimine Rıza Şah'ın zulmü sırasında, ilahiyat fakültelerinde korkunç bir havanın hüküm sürdüğü bir dönemde almaya başlamıştı. O dönemde öğrencilerin bir üst seviyeye çıkabilmeleri için Millî Eğitim Bakanlığının kanunlarına uymaları gerekiyordu. En büyük zorunluluk ise kıyafet konusuydu. Öğrencilere Avrupa tarzı kıyafetlerin giydirilmesi yasası getirilmişti. Bu yasaya, başta Hairi olmak üzere her ne kadar karşı çıkılsa da daha kabul etmek zorunda kaldılar. Talekani ise kıyafet kanununa muhalefet ettiği gerekçesiyle önce hapse atıldı daha sonra ise yönetime karşı faaliyetleri bahane edilerek Tahran dışına sürgüne gönderildi.

Bu yıllar boyunca Talekani tüm zorluklara katlandı ve eğitimine ara vermeden devam etti. Ayetullah Hairi'nin dersleri dışında Ayetullah Seyyid Şehabeddin Maraşi, Adib Tehrani ve Ayetullah Seyyed Muhammed Hujjat gibi kişilerden önemli dersler aldı. Ayrıca felsefe ve bilgelik dersleri vermesiyle entelektüel bilginler olarak kabul edilen Şeyh Muhammed Takhi İşraqi ve Mirza Halil Kamrei ile tanıştı ve Mirza Halil'den Sabzevari şiirini öğrendi. Ayrıca her perşembe günü odasında Muhammed Takhi İşraqi ile bir tartışma ve yorum oturumu düzenledi. Böylece gerek dini gerek se de felsefe alanında Ayetullah Talekani, iyi bir eğitim görmüş ve bilge bir kişiliğe sahip olmuştu.

Pehlevi hanedanı tarafından daha önce sürgüne gönderilen Talekani, 1941'de yönetimin değişmesiyle tekrar Tahran'a döndü. Bu dönemlerde özellikle Komünizm fikrinin gençler arasında yaygınlaşması düşüncesi onun zihnini çok karıştırıyordu. Gençlerin Komünizmden dolayı İslam'dan uzaklaşma düşüncesi Talekani'yi çok endişelendirmekteydi. Bu yüzden Talekani tefsir derslerini sadece ulemanın anlayacağı bir şekilde değil, aynı zamanda halkın anlayacağı bir seviyede yapmaya gayret ediyordu. Bununla birlikte Mehdi Bazargan ve Yadullah Sahabi ile ortak çalışmalar yaparak Komünizm fikrine karşı ideolojik bir çözüm bulmak için çeşitli İslâmî kuruluşlarla irtibat sağlanmaya çalışılmıştır²⁵¹.

²⁵¹ Mustafa Öz, (2019) "*Tâlekânî*", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Erişim Tarihi: 15.11.2022, 3. Basım Ek 2 Cilt, <https://islamansiklopedisi.org.tr/talekani>

Ayetullah Talekani, 1948 yılından itibaren Tahran'daki Hidayet Cami'nde ders vermeye başlamıştı. Bu dönemlerde İran'da önemi giderek artan ve Müslüman halk tarafından olağanüstü bir teveccüh gören Ayetullâh Talekani, 1951 yılında Ürdün'e, 1952'de Mısır'a ilmî bir seyahat düzenler. Ardından Pakistan'ın o zamanki başkenti Karaçi'de "**Müslümanlar'ın Uyanışı Kongresi**"ne konuşmacı olarak iştirak eder. Daha sonra ise Kudüs'teki "**Kudüs İslam Kongresi**"ne İran heyetinin başındaki isim olarak katılmıştı²⁵². Bununla birlikte devrime kadar ki süreçte birçok direniş hareketine de öncülük eden Talekani, sol grupları da çok etkilemişti. Özellikle bu doğrultuda yazdığı İslam ve Mülkiyet adlı kitabı çok ses getirmişti.

Ayetullah Talekani, 1961 yılında Mehdi Bazargan, Dr. Ali Şeriiti, Yadullah Sahabi, Dr. Mustafa Çemran Saweci ve Sadıq Qutbzade ile birlikte **İran Özgürlük Hareketi**²⁵³ (Nehzetê Azadî İran) adlı hareketi kurmuştur²⁵⁴. Özgürlük hareketinin kuruluşu aslında Ulusal Cephe içerisinde ki dini tabakalar ile Ulusal Cephe'nin din dışı tabakası arasında ki farka dayandırmak yanlış olmasa gerek. Bazargan, Taleghan ve Sahabi gibi İkinci Ulusal Cephe'nin dini figürleri, siyasette dinin güçlü varlığına inanıyorlardı. Ulusal Cephe'nin diğer üyeleri ise siyasette dinin varlığını tehlikeli olarak değerlendirip buna karşı çıkmaktaydılar. Bu temel anlaşmazlık sonunda Bazargan ve ortaklarını yeni bir teşkilat kurma kararı vermeye yöneltti. Bunun sonucunda ise İran Özgürlük Hareketi doğdu. Daha sonraki yıllarda yaptığı faaliyetlerden dolayı aralıklarla hapse atıldı. Ayetullah Talekani'ye uygulanan hapis ve sürgünler 1978 tarihine kadar devam etmiştir²⁵⁵. Hapishanelerde olduğu zamanlarda Devrim'e olan desteğini hiç kesmemiş ve Devrim'in gerçekleşmesinde büyük rol oynamıştır.

1979 tarihinde İran İslam Devrimi gerçekleştikten sonra Ayetullah Talekani'de bir zafer kazanmış nidası ile Tahran'a dönmüştü. Devrimin ilk yılında

²⁵² Beheşt-i Zehra, 29 Eylül 2013, Ayetullah *Mahmud Talegani*, Erişim Tarihi: 10 Eylül 2021, <http://www.ufkumuzhaber.com/ayetullah-mahmud-talegani-25435h.htm>

²⁵³ 1979 İslam Devrimi'nden sonra lağvedilmeyen ve faaliyetlerini sürdüren İran Özgürlük Hareketi'nin liderliğini, 1995 yılından 2011'e kadar İbrahim Yezdî yürütmekteydi. 2011 yılında kurucu liderlerden Mehdi Bazargân'ın oğlu Abdulali Bazargân günümüz lideri oldu ve halen bu görevdedir.

²⁵⁴ Beheşt-i Zehra, 29 Eylül 2013, Ayetullah *Mahmud Talegani*, Erişim Tarihi: 10 Eylül 2021, <http://www.ufkumuzhaber.com/ayetullah-mahmud-talegani-25435h.htm>

²⁵⁵ Mustafa Öz, (2019) "*Tâlekânî*", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Erişim Tarihi: 15.11.2022, 3. Basım Ek 2 Cilt, <https://islamansiklopedisi.org.tr/talekani>

adaylar arasında en çok oyu alarak Tahran'dan Müttehassıslar Meclisi'ne seçildi ve Humeyni tarafından Tahran cuma imamlığına tayin edildi ancak Cuma imamlığını uzun süre eda etme fırsatına sahip olmadı. Nitekim Ayetullah Talekani 9 Eylül 1979 tarihinde vefat etti.

Talekani'nin ölümü çok ani olmuştu dolayısıyla bu durum şüpheli ölüm olma ihtimalini doğurdu. Bir İran İnternet radyosunda Talekani'nin oğlu Mücteba Talekani ile babasının şüpheli ölümü konusunda bir röportaj yapıldı. Buna göre: Talekani Velayet-i Fakih muhaliflerinden, milli-dini, Mücahidler ve solcular gibi çeşitli akımlara ve gruplara açıklığı nedeniyle devrimin popüler isimlerinden biriydi. Ancak ölümü şüpheli bir şekilde olmuştu. Bu yüzden Yetkililer tarafından davayı takip etmemeleri emredilmişti. Ancak ailesi tarafından mahkemeye başvurularak dava açıldı. Öldüğü gün koruması yoktu. Yaşadığı ve bazen de Devrimci Konsey toplantılarının yapıldığı evin telefonu kesikti. Ayrıca anahtarının sadece kendisinde olduğu evrakların bulunduğu bavul evinde kayboldu. Bunlara ilaveten Humeyni, din adamlarına hakaret bahanesiyle Talekani'nin otopsisine de izin vermemişti. Tüm bu faktörler, özellikle Ayetullah Taleghani'nin kendisi Velayet-i Fakih'in bir eleştirmeni olduğundan, bu ölümü şüpheli olduğu gerçeğini ortaya çıkarmaktadır.

2.5.2 Ayetullah Talekani Fikirleri ve Devrime Etkisi

Ayetullah Talekani, Pehlevi rejiminin en önde gelen muhaliflerinden birisiydi. Bu özelliğiyle defalarca hapse atılmış veya ev hapsinde tutulmuştur. Rıza Han döneminde Kum havzasının en önemli öğrencilerindendi. Hocalık zamanlarında din ve siyaset ayrımını yapmazdı. Talekani, yazdığı eserlerle İran siyasi tarihini yön veren önemli isimlerin başında gelmektedir. Bu bağlamda 1979 İran Devriminde etkisi büyüktür.

Talekani, gençlik zamanlarından itibaren din ve siyasetin ayrı olmaması gerektiğini vurgulamış ve bu durumu ders halkalarına taşımaya başlamıştır. 1960'lı yıllarda, İran'da, din ile devletin birbirinden ayrılması gerektiği öne sürüldü. Bu düşüncenin ortaya çıktığı zamanda ise ulema sınıfı, on ikinci imam düşüncesinin İmamiyye Şiası'nın toplum hayatındaki yerini kutsal sayan 1906 Meşrutiyet anayasasının ilgili maddelerini korumak istiyordu. Mehdî Bazargan ve Seyyid Hadi Hüsrevşahi dinin siyasetten ayrılmasının peygamber geleneğine ters düşeceğini ileri

sürerken Talekani de hükmetme yetkisinin sadece Allah'a ait olduğunu belirterek Hz. Muhammed'in hem peygamberlik hem devlet adamlığı özelliğini öne çıkarmış, din ve devlet ayrışmasına olabildiğince karşı çıkmıştır²⁵⁶.

Siyasi söylemlerine ek olarak; Talekani, bir meşrutiyet yanlısıydı. Meşruti bir Anayasa, milliyetçi ve liberal bir görüşle özgürlük hareketini desteklemekteydi. Bu bağlamda İslam adaletini tesis etme konusunda tek kişinin yönetimine veya monarşiye ciddi şekilde sınırlamalar getirilerek kamu yönetiminde kitlelerin sesini duyurabilecek gerçek bir parlamenter sistemin kurulmasını açıkça istiyordu ve destekliyordu. Talekani, gerek devlet yönetiminin içinde bulunduğu çelişkileri cesaretle dillendirmesi, gerekse de siyasi ve politik görüşleri hapis ve sürgünle karşılık bulmuştur.

Ayetullah Talekani, Mücahid Halk Hareketi kurucularından olan Muhammed Hanif Nejad, Said Muhsin ve Ali Asger Bediazedagan ile yakın ilişkileri vardı. Bununla beraber Milliyetçi hareketler ile de sıkı ilişki içerisindeydi. Aynı zamanda liberal ve özgürlükçü bir kimliğe de sahip olduğu bilinmektedir²⁵⁷. Bu bağlamda kimi yazarlar Talekani için özellikle Devrimin oluşum sürecinde ruhani gruplar ile dini olmayan gruplar (Tudeh gibi) arasında bir köprü vazifesi gördüğü öne sürülmektedir²⁵⁸. Nitekim yukarıda da detaylıca aktarıldığı gibi İran İslam Devrimi salt ruhani gruplarca veya dini liderlerce ete kemiğe büründürüp gerçekleştirilmemiştir. Bu yapılanmanın içerisinde ruhani gruplardan milliyetçi-liberal gruplara, sol partilerden laik-seküler gruplara kadar destekçileri bulunmaktadır. Ancak hepsinin ortak bir amacı vardı. O da: Şah rejiminin yıkılmasıydı. İşte bu notada Ayetullah Talekani, eserleriyle, vaazlarıyla, radyo programlarıyla halkı bir arada tutmayı başarabilen bir şahsiyetti.

Tahran'da şah rejiminin sona ermesini isteyen, milyonlarca göstericinin katıldığı 10-11 Aralık 1978 gösterileri Talekani tarafından düzenlendi. Bu sebeple şah rejiminin sona ermesi ve yeni rejimi kurmak üzere 1 Şubat 1979 tarihinde Humeyni'nin İran'a dönmesinde onun payının çok büyük olduğu belirtilmektedir.

²⁵⁶ Mustafa Öz, (2019) "*Tâlekâni*", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Erişim Tarihi: 15.11.2022, 3. Basım Ek 2 Cilt, <https://islamansiklopedisi.org.tr/talekani>

²⁵⁷ Taflioğlu, a.g.e., s. 73.

²⁵⁸ Celal Dıraşhi, *Goftumani Siyasi Şia der İrani Muasır*, İntişarat-ı Danişgahı İmam Sadık, Tahran 1384/2006, s. 165.

Gerek şah döneminde gerekse İslâm Cumhuriyeti'nin kuruluşu devrinde Talekani kendi derecesinin üstünde gördüğü için Humeynî ile hiçbir anlaşmazlığa düşmedi. Bu esnada inkılâp güçlerinin birliğini devam ettirme düşüncesiyle İran liberal hareketiyle olan ilişkisini kesti. İnkılâbın ilk yılında adaylar arasında en çok oyu alarak Tahran'dan Mütehasıslar Meclisi'ne seçildi ve Humeynî tarafından Tahran cuma imamlığına tayin edilmiştir²⁵⁹.

Ayetullah Talekani, İran Devrimi'ne giden süreçte birçok ulema gibi rolü oldukça büyük olmuştur. Ancak devrimden sonra tıpkı Şeriatmadari gibi bazı konularda eleştiriler dile getirmiştir. Özellikle Velayet-i Fakih konusunda düşüncelerini şu şekilde özetlenebilir: Öncelikle Ulemanın yerinin camii olması gerektiğini dile getirmiştir. Velayet-i Fakih kavramını ise Humeyni ve yandaşlarının siyasi çıkarları doğrultusunda ortaya atıldığını İslam'da böyle bir kurumun olmadığını söylemiştir²⁶⁰.

2.6 Tudeh Partisi

Tudeh Partisi, Rıza Şah'ın düşmesi ve Muhammed Rıza Şah'ın tahta geçirilmesiyle serbest bırakılan 'Elliüçler Grubu'²⁶¹ ile veteran komünistlerinden oluşan bir grup aydın tarafından kurulmuştur²⁶². Partinin kurulmasında ön ayak olan Elliüçler Grubu üyesi İrec İskenderi'dir. Berber partiyi kurduğu arkadaşlarının çoğu Kasr Hapishanesinden tanıyordu. İrec İskenderi yirmi beş kişi ile birlikte Sosyalist Parti başkanı olan Süleyman Mirza İskenderi'nin²⁶³ evinde toplamış ve 29 Eylül

²⁵⁹ Mustafa Öz, (2019) "*Tâlekânî*", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Erişim Tarihi: 15.11.2022, 3. Basım Ek 2 Cilt, <https://islamansiklopedisi.org.tr/talekani>

²⁶⁰ Niray & Deniz, a.g.m., s. 22.

²⁶¹ Rıza Şah 1931 yılında çıkardığı bir kanunla kolektivist faaliyetleri yasaklamıştı. Bu kanuna dayanarak 1937'de çok sayıda aydın ve İran Komünist Partisi üyesi tutuklanarak Kasr Hapishanesine koyulmuştu. Elliüçler Grubu içerisinde en tanınmış olan kişiler Dünya dergisini yayımlayan Dr.Taki Arani ve çevresindeki siyasi mahkûmlardı.

²⁶² Doğan, *Tudeh Partisinin 1979 İran Devrimindeki Rolü...*, s. 69.

²⁶³ Süleyman İskenderi 1906 yılından itibaren ulusal politikada yer almış biriydi. 1909 darbesinde tutuklananlar arasındaydı. Birinci mecliste Liberal Parti'nin, 1910'larda Demokrat Parti'nin, I. Dünya Savaşı sırasında Ulusal Direniş Hükümeti'nin başında bulunmuştu. Britanyalılar tarafından Hindistan'da gözaltına alınmış, sonrasında Cengelilerin Salı verdiği bir mahkumla takas edilmişti. 1920'lerde de Sosyalist Parti'yi kurup başkanı olmuştu... Detylı bilgi için Bkz. (ABRAHAMÍAN E. , 2018, s. 142-143).

1941'de Tahran'da yapılan bu toplantıda Süleyman İskenderi başkan seçilerek parti programının ilkesel çerçevesi belirlenmişti²⁶⁴.

Tudeh Partisi ilk programında asıl hedeflerini “İran'daki işçileri, köylüleri, ilerici aydınları, esnaf ve zanaatkârları harekete geçirmek” olarak belirlemiştir. Bu gruplar; çalışan ama emeğini almayan ve aynı zamanda oligarşinin baskısı altında olan kişiler olması partinin ayrıca dikkatini celp etmiştir. Tudeh Partisine en büyük destek kentli ücretli kesim ve özellikle de aydınlardan gelmiştir. İran ulusal kimliği bağlamında İslamiyet öncesi İran tarihinin önemini vurgulayan Tudeh Partisi'ni ilk başlarda genç ve iyi eğitilmiş aydın kesimler yoğun olarak desteklemiştir²⁶⁵. Tudeh partisi, faşizme karşı çıkararak manifestosunu işçilerin birliği üzerine açıklarken, diğer yandan etnik azınlıklara dikkat çekerek, bazı yerel eşrafın da desteğini kazanmayı başarmıştır. Bu bağlamda Tudeh partisi kendisini işçi partisi olarak tanımlayıp, ideolojisini Marksizm-Leninizm, hedeflerini ise İran'da sosyalist bir toplum oluşturmak olarak deklare etmiştir²⁶⁶.

Bu sayede *Birleşik Sendikalar Merkez Konseyi*, Tudeh önderliğinde örgütlenerek elli üç kadar şube açmıştır. Parti programının yanında ayrıca Tudeh, Ortadoğu'nun ilk kapsamlı iş yasasını çıkarmak için hükümete baskı yapmıştır. Bu yasa sekiz saatlik iş gününü, cumaların ödeme günü olmasını ve 1 Mayıs'ın da dâhil olmak üzere yıl boyunca kullanılacak altı günlük izinleri kapsamaktadır. Akabinde işsizlik ücretiyle asgari ve azami çalışma sürelerini netleştirmek isteyen Tudeh, işçilere bağımsız sendikalar kurma hakkının tanınmasını da gündeme getirmektedir²⁶⁷. Bu faaliyetlerle beraber Tudeh 1946 yılına kadar İran'da birçok grevin yapılmasına da ön ayak olmuştur²⁶⁸.

1945-1946 yıllarından itibaren Tudeh Partisi isminden öte kitlelerin partisi haline gelmişti. İsfahan'dan hariç parlamentoda altı temsilcisi vardı. Kabinde üç bakanlığı elinde bulunduruyordu. Bunlar: Eğitim, Sağlık ve Ticaretti. Kendi yayın organı Rehber 100 bini aşkın rekor tirajıyla övünmekteydi. Parti ayrıca 50 bin kayıtlı

²⁶⁴ Doğan, *Tudeh Partisinin 1979 İran Devrimindeki Rolü...*, s. 69.

²⁶⁵ Abrahamian, a.g.e., s. 142-144.

²⁶⁶ Ender Akyol & Azam Ahmadi, *İran'da Siyasi Partiler*, AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi, Cilt. 8, Sayı. 23, Türkiye 2020, s. 273.

²⁶⁷ Keskin, a.g.m., s. 1153.

²⁶⁸ Phill Marshall, *İran'da Devrim ve Karşı Devrim*, Z Yayınları, İstanbul 1994, s. 11-12.

ve 100 bin bağlantılı üyesi olduğunu iddia ediyordu. Hemen hemen her şehirde şube açmıştı. Bu durumu gözden kaçırmayan New York Times Tudeh ve müttefiklerinin seçimde yüzde 40 oy alacaklarını yazmıştı. Ayrıca Tudeh “kitleleri ilk kez düşünmeye ve siyasal açıdan eyleme geçmeye” teşvik ettiğini belirtiyordu²⁶⁹.

Tudeh, kurulduktan sonra kısa süre içinde örgütlenme yapılanmasını oldukça hızlı yapmayı başarmıştı. Yukarıda da belirtildiği üzere üç önemli bakana sahipti. Bunun yanında işçileri grev yapmalarında çok çabuk örgütleyebiliyordu. Orduya sızarak ciddi bir askeri güce sahip olmuştu. Ayrıca hem parlamenter zeminde hem de yasadışı ve yarı yasal zeminde deneyim kazanmış önemli siyasal bir güç ve bir kitle partisi haline gelmişti. Ancak tüm bunlara rağmen Tudeh’in siyasal nüfuzu kısa olacaktır. Buna rağmen İran’da birçok yeni kavramı halkın gündemine sokmayı başarmıştı. Bunlar: sömürgecilik, emperyalizm, burjuvazi, oligarşi, aristokrasi, faşizm, irtica, ilerleme, kitleler ve emekçiler gibi kavramlardır²⁷⁰.

Tudeh her ne kadar ilk kez kitleleri düşünmeye ve kitlesel eylemlere teşvik etmiş olsa da ömrü uzun olmamıştır. Buna sebep olan en önemli husus, Tudeh’in Sovyet yanlısı bir tutum sergilemesidir. Bu durum ABD, İngiltere ve Hükümeti ciddi anlamda endişelendirmekteydi. Bu yüzden Tudeh’e yönelik baskılar kısa sürede şiddetini artıracaktır. 1949’da Şah’ın kendisine yönelik suikast girişimini bir fırsata dönüştürerek ülke genelinde sıkıyönetim ilan etmesi, Tudeh’in yasa dışı ilan edilmesiyle sonuçlanmıştır²⁷¹. Kanıt yetersizliğinden düşen suikast suçlamalarına ek ve geriye dönük olarak Tudeh Abadan isyanı, Huzistan grevleri, Mazenderan’da işçilerin silahlandırılması ve Azerbaycan ve çevresinde ayrılıkçıların cesaretlendirilmesi gibi faaliyetlerle anayasal monarşiyi yıkmaya çalışmak ve kolektivismi savunmakla suçlandı. Bunun sonucunda Tudeh’in büroları polis tarafından işgal edildi, mal varlığına el konuldu, iki yüzden fazla lider ve eylemcisi tutuklandı. Liderlerin çoğu gıyaplarında askeri mahkemelerde yargılandı ve bir kısmı idama mahkûm edilmiştir²⁷².

Yapılan bu baskılar sonucunda Tudeh’in faaliyetleri durma noktasına geldi. Buna karşın yasal sınırlar içerisinde devletle karşı karşıya gelmekten kaçınarak

²⁶⁹ Abrahamian, a.g.e., s. 144.

²⁷⁰ Abrahamian, a.g.e., s. 149.

²⁷¹ Akyol & Ahmadi, İran’da Rıza Şah Dönemi..., s. 145-170.

²⁷² Doğan, *Tudeh Partisinin 1979 İran Devrimindeki Rolü...*, s. 69.

faaliyetleri yeraltında sürdürmüştür. Tudeh 1949 yılına kadar yaşadığı kısmi özgürlük ortamını çok iyi değerlendirmiş ve sağlam bir kitle tabanını oluşturmuştu. Ancak 1949 yılından itibaren oluşan yasaklı ortamdan dolayı aynı gücünü korumayarak bir isim partisi haline gelmiştir²⁷³. Tudeh'in gerilemeye başlamasıyla beraber 1950'li yılların başında milliyetçi hareket güçlenmiştir. Böylece Muhammed Musaddık bu dönemde ön plana çıkarak Milli Cephe hareketini başlatacaktır²⁷⁴.

Tudeh kendisine karşı yapılan baskı ve yasaklardan dolayı faaliyetlerini açıktan yapamadığı için bu süreçte ön plana çıkan Milli Cepheyi desteklemiştir. Böylece Milli Cephe'nin iktidarında olası bir ortamın tekrar oluşma ihtimalini öngörmekteydi. Nitekim Muhammed Musaddık'ın iktidara gelmesinde Tudeh'in etkisinin az olmadığı açık bir gerçektir. Ancak çok geçmeden Tudeh ile Milli Cephe arası da açılacaktır. Çünkü Tudeh Milli Cephe iktidarında da birtakım grevler düzenlemiş ve işçi haklarının düzeltilmesi gerektiği konusunda hükümeti açıkça uyarılmıştı²⁷⁵. Bu karşılık Musaddık ise, Tudeh'in sürekli saldırısı karşısında bir yandan ılımlı davranarak 1931 yasasını fiilen uygulayıp gösterileri yasaklamayı, cephe örgütlerini yasadışı ilan etmeyi ya da Partinin yeraltı ağını çökertmeyi reddediyor, diğer yandan 1949'da konulan yasağı kaldırıp açık faaliyete geçmesini ve sürgündeki liderlerin dönmesi için bir girişimde bulunmuyor ve geniş bir ittifak için resmi görüşme yapmayı da reddetmiştir²⁷⁶. Tudeh ile Milli Cephe arasında yaşanan bu gerginlikler her ne kadar Tudeh'i Milli Cephe'ye karşı olumsuz tavır almasına sebep olsa da 1952'de Musaddık'ın istifası sonrasında Tudeh, durumun daha kötü olabileceği düşünerek Musadık lehine sokak gösterileri yapmış ve Musadık'ın tekrar başa geçmesini desteklemiştir.

Musaddık'ın tekrar başa geçmesi ile birlikte özellikle petrolün millileştirilmesi politikalarını uygulamaya çalışıldı. Bununla birlikte Musaddık'ın izlediği siyasetten dolayı çıkarları zedelenen kesimler, onun karşısında pozisyon almakta gecikmediler. Bu bağlamda petrol konusu en çok İngiltere'yi rahatsız etmiştir. Ayrıca Musadık'ın İran'da aldığı toplumsal destek Şah'ı oldukça tedirgin etmiştir. En büyük toplumsal desteklerden biri de Tudeh tarafından yapılmıştır. İşte

²⁷³ Üşür, a.g.e., s. 80.

²⁷⁴ Keskin, a.g.m., s. 1153.

²⁷⁵ Doğan, *Tudeh Partisinin 1979 İran Devrimindeki Rolü...*, s. 78.

²⁷⁶ Doğan, *Tudeh Partisinin 1979 İran Devrimindeki Rolü...*, s. 78.

bu sebeple Musaddık'ın güçlenmesi Sovyet Birliğine karşı Şah'ın zayıflamasına neden olmaktadır. Bu sebeple ABD ve İngiltere Musaddık'a karşı Şah'ı destekleyerek 1953'te yapılan darbe ile Musaddık hükümetini devirdiler²⁷⁷.

Tudeh sahip olduğu örgütlenme sayesinde askeri örgütün Musaddık'a karşı bir darbe giriminde bulunacağından şüphelenmiş ve durumu da Musaddık'a bildirmişti. Ancak bu ilk girişim boşa çıkarılmıştı. Bunun üzerine Tudeh, Şah'a karşı sokak gösterilerine başlamış, Şah'ın heykellerini devirmiş ve monarşi yerine cumhuriyetin kurulmasını talep eden bildirimler yayımlamıştı. İkinci bir haber üzerine Tudeh yine Musaddık'ı uyarmış ve sokak gösterilerine başladığında, Musaddık önlem almak yerine Tudeh'in gösterilerine son vermesi gerektiğini istemişti. Bunun üzerine Tudeh gösterilere son vererek darbeyi dışardan izlemiştir²⁷⁸.

Tudeh her ne kadar Musaddık'a kızıp darbeyi evinde izleme kararı olsa da bu durum Tudeh için oldukça kötü sonuçlanacaktır. Darbe Milliyetçi Cephe'yi ve Tudeh partisini mahvetmişti. İkisi de toplu tutuklanmalar, örgütlerinin yıkılması, hatta her iki partinin liderlerinin idam edilmesi tehlikesi mevcuttu²⁷⁹. Böyle Tudeh Partisi'nden 477'si ordu mensubu olmak üzere 4 bin 121 parti üyesi tutuklanmıştı²⁸⁰. Yaşanan darbe ve yapılan tutuklamalar Tudeh'e çok büyük zarar vermişti. Ancak bu yıkım, sonunda dinci hareketin doğmasına da zemin hazırladı. Başka bir deyişle, darbe İran'da milliyetçilik, sosyalizm ve liberalizmin yerine İslam "köktendinciliğinin" yerleşmesine yardım etmişti²⁸¹.

Yaşanan gelişmelerin ardından Tudeh önce yeraltına çekilecek ardından ise faaliyetleri minimal şekilde devam ettirmeye çalışacaktır. Nitekim bu olaylardan sonra Tudeh Sovyetler Birliğinin beşinci kolu olarak algılanmaya başlanmıştır. İran halkının Sovyetler bitliğine çok sıcak bakmaması gerçeği de göz önünde bulundurulursa Tudeh'e de halkın çok sempati duyması söz konusu olmamıştır. Çünkü gerek ülkenin tarihi ve kültürel mirası gerekse de Batı Marksizm'inin İran'da

²⁷⁷ Akyol & Ahmadi, *İran'da Siyasi Partiler...* s. 273-274.

²⁷⁸ Maziar Behrooz, *Nasıl Yapılamadı: İran'da Solun Yenilgisi*, (çev. Ercüment Özkaya), Epos Yayınları, Ankara 2007, s. 35-36.

²⁷⁹ Abrahamian, a.g.e., s. 161.

²⁸⁰ Doğan, *Tudeh Partisinin 1979 İran Devrimindeki Rolü...*, s. 78.

²⁸¹ Abrahamian, a.g.e., s. 88.

uygulanmaya çalışılması büyük bir uyumsuzluk doğurmuştur²⁸². Bu bağlamda, İranlı öğrenciler Tudeh'e göre Musaddık'ı daha çok tutup benimsemişlerdi²⁸³. İran halkı ise bu olaylardan sonra ileri de solcu bir partiden ziyade dini temsil eden ulema hareketlerine daha çok destek vereceği görülecektir.

Tudeh kurulduğundan beri, milli demokratik devrimde küçük burjuvazinin öneminin ve antikapitalist kalkınma yolu teorisinin propagandasını yapmaktaydı. Böylece yeni siyasal elit içinde gücünü elde etmeye çalışmıştı. Bunun yanı sıra '*ilerici din adamları*' ve '*devrimci İslam*' gibi kavramların yaygınlaşmasında en önemli etkene sahip olmuşlardır. Bundan mütevellit Tudeh, İran Şii ideolojisine devrimci bir bakış açısı kazandırarak sol ideoloji ile ulemayı birleştirme yolunda hayati bir adım atmış oldu. İşte bu yüzden Tudeh'in İran Devrimi'ndeki en büyük rolü, sebep olduğu devrimci ruhtur. Halkın eylemler, grevler yapmasında Tudeh'in etkisi çok büyük olmuştur²⁸⁴. Ayrıca Tudeh Marksist kökenli ve Sovyet eğilimli olsa da Komünist olarak nitelenmekten kaçınmıştır. İran kültürünü ve toplum yapısını çok iyi analiz ederek dini değerlere karşı tavır almamaya özen göstermiştir (ARI, 2012, s. 244). Nitekim Devrim'e giden süreçte Humeyni'yi açıkça desteklediğini görmekteyiz.

İran İslam Devrimi elbette Orta Doğu'nun en başarılı devrimlerinden biridir. Ancak bu devrim sadece ulema etkisiyle kazanılmış bir devrim değildir. İran tarihinde en etkili devrime tanıklık etti. Bununla birlikte aynı zamanda tarihinde en etkili solcu hareketlerinden birine de tanıklık etmiştir. Bu hareket Tudeh Partisi'dir. Tudeh'in asıl amacı 1956-1964 yılları arasında kurduğu yeni politik ve güncel bakış açısıyla ulusal ve demokratik bir cumhuriyet kurmak, nihai hedefi ise sosyalist bir toplum kurmaktır. Tudeh bu hedeflere ulaşmak için demokratik ve yurtsever güçlerle dayanışmak, monarşiyi ve onun devlet yapısını yıkmak, zengin toprak ağalarının ve kapitalist ekonomik düzeni yıkmak istemekteydi.

Tudeh, özellikle darbeden sonra kendisine yönelik yapılan baskılardan dolayı bu politikalarını tek başına yapamayacağını çok bilmekteydi. Bu bağlamda yukarıda sıralanan politikalarını gerçekleştirmek için radikal İslamcılarının şah ve özellikle batı

²⁸² Cengiz Çandar, *Dünden Yarına İran*, Yalçın Yayınları, İstanbul 1981, s. 156. Keskin, a.g.m., s. 1154

²⁸³ Niray & Deniz, a.g.m., s. 17.

²⁸⁴ Niray & Deniz, a.g.m., s. 17.

karşıtı tavırlarını anti-emperyalist olarak niteleyip İslamcılara yönelik iş birliği içerisine girme politikasını izlemiştir²⁸⁵. Tudeh bu bağlamda özellikle devrim sürecinde yaptığı sokak gösterileri ve el broşürleri dağıtma gibi eylemlerle devrimin büyük kitle tarafından desteklenmesine olumlu katkıda bulunmuştur. Ancak birçok grup İslamcılarının özellikle Humeyni'nin bir ülkeyi yönetecek kapasitede olmadığını varsaymaktaydı. Tudeh ise devrim konseptinin kendilerine ait olduğunu, devrimin kendi kanlarında olduğunu hissedip şöyle düşündüler. “Bırakalım bu ihtiyar adam ortamı hazırlasın, devrim olgunlaşınca ortaya çıkar ve aslen bize ait olan ülkeyi yönetme hakkını ister ve alırız”²⁸⁶. Diye düşünmekteydiler. Ancak şu bir gerçek ki Tudeh Şiiliğin anti-demokratik özelliğini de göz ardı etmekteydi²⁸⁷.

Ezcümle; Tudeh ulema ile Şah rejiminin yıkılmasını isteyen diğer gruplarla birleşmesinde hayati önemde katkıda bulunmuştur. Bu bağlamda Tudeh'in devrime yaptığı en önemli katkı olarak değerlendirilebilir. Ancak ulemanın siyasal programı devrim sonrası aylarda netleştiğinde Tudeh yeni rejimin baskı ve yok etme politikasını hedefi olmaktan kurtulamayacaktır²⁸⁸.

²⁸⁵ Üşür, a.g.e., s. 80.

²⁸⁶ Detaylı bilgi için Bkz. Belgesel: *İran: Bir Devrimin Anatomisi-Aljaazera Türk Belgesel*

²⁸⁷ Üşür, a.g.e., s. 80.

²⁸⁸ Üşür, a.g.e., s. 80.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YENİDEN YAPILANMA VE REJİMİN YERLEŞTİRİLMESİ

3.1 Yeni Rejime Zemin Hazırlama

Muhammed Rıza Şah Pehlevi İran'ı terk etmesi ve Humeyni'nin ülkeye döndüğü sırada devlet, ordu ve iç güvenlik güçleri dağılmış, ekonomi çökme noktasına gelmiş ve siyasal soldan radikal sağa kadar birçok grup ve örgüt iktidar kavgasına girmiştir²⁸⁹. Bununla birlikte yeni rejimin ve devlet yapısının nasıl olacağı ile ilgili onlarca soru akılları meşgul etmekteydi. İlk etapta laik ve dini gruplar arasında yaşanan bu iktidar mücadelesi 1982 tarihine kadar devam etmiştir. Bu bağlamda kargaşanın ilk odak noktası; İran toplumunun gelecekteki yönelişi üzerinde çatışma alanı bulmuştu. Soru şuydu: İran dini bir kurumun idaresine girip İslami bir teokrasi mi olacaktı, yoksa Bazargan tipi ılımlı reformcuların idaresinde anayasal bir rejime mi dönüşecekti?

Humeyni'nin dönüşte ilk durağı, devrimin başarıya ulaşmasını ve kendisinin İran'a zaferle dönmesini sağlayan gösterilerde ölen binlerce gencin gömüldüğü Beheşt-e Zehra Mezarlığı olmuştu. Dabashi'nin yaptığı alıntıya göre Humeyni orada şu cümleyi sarf etmiştir; *'Bu insanların bana verdiği yetkiyle, bu devletin ağzına bir sille indireceğim'*²⁹⁰. Hamid Dabashi, Humeyni'nin söylediği bu cümleyi yorumlarken alaycı bir tavırla; *'Humeyni'nin bu sözleri İran'da yankılanarak, her İranlının zihnine ve ruhuna işledi. O zamana kadar insaniyetten mahrum bırakılmış bir kitlenin örselenmiş haysiyetine merhem olan, merhametli bir sestir Humeyni'ninki... Özgürlükçü, kurtarıcı, arıcı, efsanevi ve mucizevi bir cümleydi bu... Kimin ağzından çıktığı önemli değildi; bunu söyleyen insan kılığında girmiş şeytan olsa dahi kabuldü... Bu cümle söylendiği anda bir halkın özgürlük davasını onaylayan vahiy kabilinden bir dize etkisi yaratmıştı'*²⁹¹

Humeyni devlet bürokrasinin, silahlı kuvvetlerin ve bakanların şüphelerini gidermek için yaptığı ilk iş Mehdi Bazargan'ı geçici bir hükümet kurması için görevlendirmektir²⁹². Bu atamadan sonra Şaphur Bahtiyar hemen ülkeyi terk

²⁸⁹ Cleveland, a.g.e., s. 475.

²⁹⁰ Dabashi, a.g.e., s. 177.

²⁹¹ Dabashi, a.g.e., s. 177-178.

²⁹² Abrahamian, a.g.e., s. 212.

etmişti²⁹³. Her ne kadar Mehdi Bazargan Başbakan olsa da hem iktidar hem de yetki Humeyni'deydi. Humeyni'ye İmam denilmeye başlanmış, kendisine büyük bir saygı gösterilmekteydi. İmam kelimesi alenen kullanılan bir kelime değildi. İmam tanımı, Hz. Ali soyundan gelen on iki Şii lideri için kullanılan bir unvandı. Bu sebeple Humeyni konusunda düşünülen şeydu: Acaba kayıp İmamın zuhur etmesiyle ilgili eskatolojik²⁹⁴ bir anlam taşıyor olabilir miydi²⁹⁵? Bu bağlamda Humeyni'nin ister kayıp imam olarak algılanması olsun isterse de sadece devrimi gerçekleştirmiş sıradan bir İmam olsun; İran'a karizmatik bir lider olarak döndüğü aşikardır. Hal böyle olunca halk tarafından İran'ın sorunlarını mucizevi bir şekilde çözeceği ve İran'a adaleti tesis edeceği düşünülmekteydi.

Humeyni İran'a döndükten birkaç hafta sonra Ayetullah Halhali'yi İslam kanunlarını uygulayacak devrimci mahkemeyi²⁹⁶ kurmakla görevlendirdi. Halhali, kısa süre içinde sallandıran yargıç olarak ün saldı. Halhali'nin yargıçlığını yaptığı davalarda yüzlerce eski rejim görevlisi ve SAVAK ajanı ya kurşuna dizildi ya da idam edildi. Bu mahkemeler devrimin ilk haftalarında başlamış ve birkaç ay sürmüştü. Genelde gece yarısı yapılıp ve birkaç dakika süren bu şok duruşmaların sonuçları ertesi sabah gazetelerden öğrenilmekteydi. Her sabah gazetelerde onlarca kişinin kurşuna dizilmiş korkunç fotoğraf görüntüleri halka sunulmaktaydı²⁹⁷

Devrim'in ilk aylarında yeni rejimin faaliyetleri özellikle ulusalcı çevreler tarafından eleştirilmiş ve Devrim'in amacından saptığı düşüncesini doğurmuştu. Ulusalcı çevrelerin istedikleri; mahkemelerin halka açık yapılması ve yargılananlara kendilerini savunma hakkının tanınması gerektiğiydi. Ancak din adamları herhangi bir usulsüzlüğün olmadığını ve mahkemelerin adil yapıldığını söylüyorlardı. Kıdemli bir din adamı olan Ayetullah Muntazari, mahkeme kararlarının çoğunun keyfi

²⁹³ Dabashi, a.g.e., s. 178.

²⁹⁴ Dünyanın sonu ile ilgili teolojik söylem.

²⁹⁵ Garthwaite, a.g.e., s. 236.

²⁹⁶ **Devrim Mahkemeleri** önceden planlanmamış, Devrim'in doğurduğu kargaşadan ve boşluktan doğmuştur. Bu mahkemelerin asıl amacı Şah rejiminin destekçilerini ve sorumlularını cezalandırmaktı. Bu mahkemelerde asker, bürokrat, polis veya sivil fark etmeksizin sayısız kişi önceki düzenin sorumlusu olarak idam edilmiş veya kurşuna dizilmişlerdi. Bunun yanı sıra yeni rejimi yerleştirmek için sadece Şah rejiminin destekçilerini değil, aynı zamanda içki veya esrar içen, zina yapan veya fahişelik yapan kişiler de devrim mahkemeleri tarafından idam edilmişlerdi. Detaylı bilgi için Bkz. (ÜŞÜR, 1991, s. 112).

²⁹⁷ Detaylı bilgi için Bkz. Belgesel: *İran: Bir Devrimin Anatomisi-Aljaazera Türk Belgesel*

olduğunu söylüyordu. Muntazari duruşmaların asılsız ve göstermelik olduğunu düşünmüş ve durumu protesto ederek Humeyni'ye bir mektup yollamıştı. İleride de görüleceği üzeri bu gibi durumlar Humeyni ile Muntazari'nin aralarının açılmasına neden olacaktır. Oysa Muntazari, Humeyni'nin varisi olarak görülüyordu.

Geçici hükümetin kurulmasında Mehdi Bazargan'ın seçilmesi tamamen uygun bir zemin hazırlamak için bilinçli tercih edilmişti. Öncelikle Bazargan Humeyni'ye rakip olacak bir güçte değildi. Ayrıca devrim öncesi eylem ve söylemleriyle devrime oldukça katkıda bulunmuş, kimilerince liberal ancak liberal olmamakla beraber ılımlı, iyi niyetli ve tamamıyla etkisiz biriydi²⁹⁸. Bazargan'ın böyle bir kişiliğe sahip olması hemen hemen bütün gruplar tarafından kabul edilmesine sebep olmuştu. Böylece Humeyni şahlık rejimi yerine İslam Cumhuriyetinin kurulmasının oylamaya sunulduğu bir referandum hazırlığında bulundu.

Düzenlenen tertip, Humeyni ile Bazargan arasında ilk çatışmanın yaşanmasına neden olacaktı. Bu çatışmaya İslam Cumhuriyetinin kurulması konusunda 'evet' ya da 'hayır' oylamasının hazırlıkları yapılması neden oldu²⁹⁹. 'Evet' ya da 'hayır' seçimlerinin ne anlama geldiğini bilmek, bu çatışmanın sebebinin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Öncelikle 'evet' ya da 'hayır'; ya Şahlık ya da İslam Cumhuriyeti anlamına geliyordu. Üçüncü bir seçeneğin olmaması Bazargan'ı en çok rahatsız eden husus olmuştur. 'Evet' demek İslam Cumhuriyetinin kabul edilmesi, yeni kurulacak rejimin İslami usullere uygun olacağını kabul etmek ve İran devletinin dini gruplarca yönetileceğini kabul etmek demektir. Peki ya 'hayır' demek neydi? Hamid Dabashi'ye göre 'hayır' demek, '*şahlığa razı olmak demektir*'³⁰⁰. Bu anlamda yapılan propaganda ve sokaklarda yürütülen çalışmalar sayesinde aslında halkın önüne tek seçenek sunulmuştu: 'Evet'.

Yapılacak olan referandumda Bazargan'ın talebi ve düşüncesi, halkın önüne üçüncü bir seçenek olan Demokratik İslam Cumhuriyetinin de olmasıydı. Ancak bu istek Humeyni tarafından kesin bir tavırla reddedilmişti³⁰¹. Gerekçesi ise Ervand Abrahamian'ın 1 Mart 1979 tarihinde İttılaat Gazetesinden yaptığı alıntıya göre

²⁹⁸ Dabashi, a.g.e., s. 178.

²⁹⁹ Abrahamian, a.g.e., s. 213.

³⁰⁰ Dabashi, a.g.e., s. 179.

³⁰¹ Abrahamian, a.g.e., s. 213.

şudur: ‘Ülkenin ihtiyacı olan İslam Cumhuriyetidir. Ne Demokratik Cumhuriyet ne de Demokratik İslam Cumhuriyeti. Batıllara ait 'demokratik' terimini ağzına alma. Böyle bir taleple ortaya çıkanlar İslamiyet hakkında hiçbir şey bilmiyorlar demektir. İslam'ın önüne demokratik gibi bir sıfat koymaya gerek yok. Çünkü İslam her şeydir, her şey anlamına gelir. Zaten kusursuz olan İslam sözcüğünün yanına başka bir sözcük eklemek hazin’’.³⁰² Bu sebeple neredeyse bütün siyasi gruplar İslam cumhuriyetini onayladılar. 1 Nisan 1979 tarihinde yapılan referandumda oyların %99’u İslam cumhuriyetine ‘evet’ demiştir³⁰³

1979 Ağustos’unda yapılan seçimlerle oluşturulan 73 delegeli kurucu meclisin hazırladığı anayasa aynı yılın aralık ayında yapılan referandum sonucunda kabul edildi³⁰⁴. Bunun ardından 1980 yılının ocak ayında yapılan seçimler sonucunda Ebu’l Hasan Beni Sadr³⁰⁵ Cumhurbaşkanı olarak seçilmişti. Beni Sadr’ın Cumhurbaşkanlığı kısa ve hareketli geçmişti. Rejimin yerleştirilmesi için Devrim Muhafızlarının aşırılıkları, Ulemanın hükümeti ele geçirmek istemesini sınırlama ve bununla birlikte gerek devrim mahkemelerinin usulsüzlüklerini gerekse de yerel komiteleri³⁰⁶ kontrol etmek ve hükümetin denetimi altına alma çabaları dönemin en büyük uğraşları olmuştur³⁰⁷.

Beni Sadr Cumhurbaşkanlığı sürecinde sadece iç meselelerle değil aynı zamanda iki önemli dış sorunla da uğraşmak zorunda kalmıştır. Bunlar: Birincisi, rehinelere krizi ikincisi ise İran-İrak savaşı. Devrim sonrasında İran-ABD ilişkilerinin

³⁰² Detaylı bilgi için bkz: **İttılaat**, 1 Mart 1979, ayrıca; O. Fallaci Interview with Khomeini, New York Times, 7 Ekim 1979.

³⁰³ Arı, a.g.e., s. 530.

³⁰⁴ Arı, a.g.e., s. 530.

³⁰⁵ **Ebu’l Hasan Beni Sadr**, 1933 doğumlu, öğrenimi Paris’te görürken Humeyni ile batılı basın arasındaki ilişkileri yürütmüştü. Beni Sadr her ne kadar İran’ın İslami kültürünü korumasına bağlı olsa da aslında laik bir hükümetin olması gerektiğini düşünen, İran’da din kurumunun giderek artan tahakkümüne karşı bir kişiydi. Cumhurbaşkanı seçilmesinin en büyük nedeni; Humeyni’ye yakın olmasıydı. Detaylı bilgi için Bkz.: (CLEVELAND, 2008, s. 478)

³⁰⁶ **Yerel veya Devrim komiteleri** olarak da bilinen bu komiteler, devrim öncesinde camilerin öncülüğünde oluşturulan ve kitleleri harekete geçiren sokak eylem ve gösterileri organize etmekteydiler. Ancak devrimden sonra sayıları olabildiğince artmış disiplinsiz, organizeden yoksun ve baştan aşağı silahlanmışlardı. Bu komiteler esas olarak yerel bölgelerde güvenlik güçleri gibi çalışmaktaydılar. Denetlemeler, yasaklamalar hatta tutuklamalar bu komiteler vasıtasıyla gerçekleştirilirdi. Ancak çığırından çıkıp bir kargaşa ortamı doğurduğunda Devrim Konseyi bile baş edemez hale gelmişti. Bu yüzden hem Bazagan hem de Beni Sadr bu komiteleri denetim altına almak için çok uğraşmışlardır. Detaylı bilgi için Bkz. (ÜŞÜR, 1991, s. 112).

³⁰⁷ Cleveland, a.g.e., s. 478

gerilmesinde rehineler krizi etkili olmuştur. Rıza Şah'ın tedavi için ABD'ye gitmesi İran'da öğrenci hareketleri tarafından protesto edilmiş ve öğrenciler ABD büyük elçiliğini basarak 52 elçilik personelini 444 gün boyunca rehin almışlardı³⁰⁸. Beni Sadr henüz cumhurbaşkanı seçilmeden önce yapılan işgale tepki göstermiş ve eylemi kınamıştı. Ancak başkanlık sürecinde tutumunu daha yumuşatmak zorunda kalmıştı. Bununla birlikte krizin çözülmesi içinde çok çaba sarf etmişti. Beni Sadr'ın çabası karşılığında ABD'de Carter yönetiminde müzakere edilebilecek bir muhatabın olmaması ve İran'ın öne sürdüğü talepler³⁰⁹'in ABD tarafında kabul edilebilir nitelikte olmaması krizin çözülmesini zorlaştırmış ve Beni Sadr'da bir hayal kırıklığına neden olmuştur³¹⁰.

Humeyni için bu uluslararası kriz anayasa için bir iç çekişmesiydi. Bu sebeple Humeyni, rehinelerin salıverilmesi konusunda asla bir talimat vermeyecekti. Ayrıca rehineleri ellerinde tutan Humeyni'nin müritleri bu durumu ikinci İslam Devrimi olarak nitelendirmişlerdir³¹¹. Humeyni rehine krizinin doğurduğu kargaşadan olabildiğince iyi yararlanarak yeni anayasayı bu süreçte referanduma sunmuştu. Humeyni, çekimser oy veya hayır oy kullananların hem ABD ile iş birliği içinde olacakları hem de Devrim şehitlerine de saygısızlık yapacakları uyarısında da bulunmuştu. Bu sebeple referandum sonuçları tam da istenildiği gibi sonuçlanmıştı. Fakat laik ve liberal gruplar referanduma karşı çıkıp sandığa gitmeyi reddetmişlerdi. Bunlar; Halkın Fedaileri, Halkın Mücahitleri ve Ulusal Cephe gibi gruplardı.

Rehine krizi sürdükçe ve herhangi bir mutabakat da sağlanmadıkça durum ABD aleyhine işliyordu. İran ise ABD'ye kafa tutan bir devlet olarak algılanmış ve iyi bir prestij kazanmıştı. Bu sebeple ABD rehineleri kurtarmak için Nisan 1980'de operasyon yapmaya karar vermişti. Bu doğrultuda 24 Nisan gecesi Tebes Çölüne askeri çıkarma yapıldı. ABD yönetimi bu çıkarmanın devrim taraftarları için bir

³⁰⁸ Alican Ekren, "1979-1995 Arası İran-ABD İlişkileri", *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt. 2, Sayı. 1, Bilecik 2017, s. 147.

³⁰⁹ İran'ın Talepleri şu şekilde sıralanabilir:

- 1) Şah'ın İran'a teslim edilmesi
- 2) Şah'ın servetinin İran'a teslim edilmesi
- 3) ABD'nin geçmişte İran halkına karşı işlediği tüm suçlar için özür dilemesi. Bkz. (AXWORTHY M. , İran Akıl İmparatorluğu: Zerdüşt'ten Günümüze İran Tarihi, 2016, s. 221)

³¹⁰ Axworthy, 2008, a.g.e., s. 221.

³¹¹ Abrahamian, a.g.e., s. 219-220.

mesaj olabileceğini ve durumun ABD lehine sonuçlanacağını düşünüyordu. Bu bağlamda ABD tüm kuvvetleriyle bir hazırlık aşamasına girdi. ABD'nin Fars körfezinde bulunan güçleri de bu çıkarmayı tam kapasite desteklemeye hazır vaziyetteydiler. Ancak tüm hazırlıklara rağmen ABD'nin rehineri kurtarma operasyonu tam bir fiyasko ile sonuçlanmıştı³¹². Düzenlenen operasyonun tam bir hezimetle sonuçlanması, ABD ordusunun dünyadaki imajını neredeyse yerle bir etmiş, İran'ın yeni rejimi ise bir kez daha gücünü kanıtlama fırsatını elde etmiştir³¹³.

ABD, rehine krizinde yaşadığı başarısızlığı İran-İrak savaşı ile telafi etmek istedi. Rehine krizi tam çözülmemişken İran'ın Irak ile savaşa girişmesi rehinerin serbest bırakılmasına neden olacaktır. Hem İran-İrak savaşının patlak vermesi hem de ABD'nin İran'ın dondurduğu mal varlığını serbest bırakacağına dair bazı açıklamalarda bulunması 444 gün süren krizin son bulmasına ve 52 rehinin İran'ı terk etmeleri için serbest bırakılmalarına neden oldu. Başkan Carter rehine krizi süresince girdiği operasyon ve girişimlerde başarısız olmasından dolayı başkanlık seçimlerinde mağlup olmuş ve koltuğunu Ronald Reagan'a kaptırmıştı³¹⁴.

Devrim'in ilk yıllarına ve Beni Sadr Başkanlığına denk gelen ikinci dış mesele ise İran-İrak Savaşı'dır. İran-İrak Savaşı'nın sebepleri özetle; Saddam aslında 1970'lerin başından beri İran'a karşı bir hınç duyuyordu. Bunun sebebi ise Cezayir Antlaşması'nın İran lehine olmasıydı. Bununla birlikte Devrimle beraber İran'da başlayan kargaşa ortamı ve ordu içinde yapılan temizlik operasyonları Saddam'ı cesaretlendirmişti. Böylece Saddam bu kaos ortamından faydalanarak Şattülarap su yolunu ve Huzistan'daki petrol rafinelerini hızlıca ele geçirmeyi planlamıştı³¹⁵.

Saddam'ın İran'a yapacağı saldırı sonrasında İran'ın karşılık veremeyeceği ve hızla çökeceği konusunda ikna olmasında bir diğer etken ise Şapur Bahtiyar'dır. Saddam İran rejiminin Irak'taki Baas Partisi yönetimine karşı tutunduğu tavır ve yürüttüğü propagandadan dolayı ayrıca mollalara karşı kin beslemiş ve bir şamar indirme isteğinde bulunmuştu. Böylece elde edeceği başarıyla Arap dünyasının güçlü

³¹² Ekren, a.g.m., s. 148.

³¹³ Ünal Gündoğan, "1979 İran İslam Devrimi'nin Ortadoğu Dengelerine Etkisi", *ORSAM Ortadoğu Analiz Dergisi*, Cilt. 3, Sayı. 30, Ankara 2011, s. 68.

³¹⁴ Ekren, a.g.m., s. 148.

³¹⁵ Axworthy, 2007, a.g.e., s. 237.

bir lideri ve Huzistan bölgesindeki Arapların da hamisi olacaktı. Bu gibi nedenler maceraperest olan Saddam'ın İran'a saldırmasına neden olmuştu.

Devrim sonrasında İran özellikle ABD ve İsrail gibi devletler tarafından uluslararası alanda yalnızlaştırıldı. Yukarıdaki nedenler ve İran'ın siyasi arenada yalnızlaştırılmasını fırsat bilen Saddam Hüseyin 1980 tarihinde sekiz yıl sürecek İran-Irak Savaşı'nın fitilini ateşledi³¹⁶. 1980-1988 yılları arasında yaşanan İran-Irak Savaşı'nda ABD doğrudan Irak'a destek vermekle birlikte İran'a da ekonomik politik ve ambargolar uyguladı. Bunun en büyük nedenleri rehineler krizi ve İran'ın dış siyasette bağımsız bir politika izlemesiydi. Böylece İran ABD için bir tehdit haline geldi. Böylece, ABD, İran'ı terörü destekleyen ülkeler listesine eklemişti. Önlem olarak ise İran'ı hem doğuda hem de batıda kuşatmış, Basra Körfezinde de silahlı kuvvetler bulundurmştur³¹⁷.

Sekiz yıl süren İran-Irak Savaşı'nın siyasi, sosyal ve ekonomik sonuçları oldukça büyük olmuştur. Bir milyon civarında insan hayatını kaybetti. Bunun yanı sıra 150 milyar dolar civarında maddi kayıp söz konusu olmuştur³¹⁸. Yapılan bu savaşta Irak ABD'den her türlü desteği almasına rağmen savaşın galibi olmamıştır. Bu durum, ABD'nin savaşta istediği sonucu elde etmemesine neden olmuştur. Savaş sonrasında İran rejimi artık iyice yerleşmiş ve Ortadoğu'da iyi bir prestij kazanmıştı. ABD'nin yaptırım ve ambargoları İran'ı yeni alternatifler üretmesine yönlendirmişti. Ayrıca savaşın doğurduğu ekonomik sıkıntılar karşısında Tahran yönetimi pragmatist bir tavır takınarak ekonomi yapılandırılmaya çalışılmış, mali yardım ve yabancı yatırıma dayalı bir ekonomik model uygulanmaya çalışılmıştır³¹⁹.

Devrim'in ilk on yılında hem iç meselelerle uğraşmış hem de dış sorunlarla mücadele edilmiştir. Şah rejimi yanlıları tek tek yakalanarak kurşuna dizilmişti. Ayrıca ordu içinde de bir temizlik operasyonu yapılmaktaydı. Ancak devrim daha ilk yıllarında çocuklarını yemeye başlamıştı. İktidara gelen her grup yapılan ağır eleştiriler sonucunda ya istifaya zorlanmış ya da görev ellerinden alınmıştı. Böylece

³¹⁶ Ekren, a.g.m., s. 149.

³¹⁷ Barış Dostur, "Bir Bölgesel Güç Olarak İran'ın Ortadoğu Politikası", *ORSAM Ortadoğu Analiz Dergisi*, Cilt. 4, Sayı. 44, Ankara 2012, s. 46.

³¹⁸ Ekren, a.g.m., 149.

³¹⁹ Ertan Efeğil, "İran'ın Dış Politika Yapım Yapım Sürecini Etkileyen Unsurlar", *ORSAM Ortadoğu Analiz Dergisi*, Cilt. 4, Sayı 48, Ankara 2012, s. 60.

Başbakan Bazargan Kasım 1979'da Dışişleri Bakanı Kutbzade Kasım 1980'de, Cumhurbaşkanı Beni Sadr ise Haziran 1981'de saf dışı edilmiştir³²⁰.

3.2 Devrim Önce Kendi Çocuğunu Yer

3.2.1 İlk yenilenler: Mehdi Bazargan ve Beni Sadr

Devrim'den sonra ilk Başbakan Mehdi Bazargan olmuştu. Bu minvalde Bazargan bilinçli tercih edilmiş bir kişiydi. İlimli ve etkisiz yapısı Humeyni'nin işine gelmekteydi. Ayrıca Bazargan'ın Başbakanlığa gelmesi, Özgürlük hareketinin ve onun popüler lideri olan Ayetullah Telekani'yi etkisizleştirmişti. Bazargan ve yandaşları adı İslami ama içeriği demokratik bir cumhuriyet tahayyül etmişlerdi³²¹. Ancak Humeyni ve beraberindeki din adamlarının düşüncesi bu değildi. Humeyni'ye göre, radikal bir İslami yönetimin olmasıydı. O'da İslam'da demokrasi olmaz. İslam'ın, batı menşei bu kavramları ihtiyacı olmaz. Bunu savunanlar ABD yandaşlarıdır tarzında fikirler beyan etmekteydi.

Bazargan tarafından kurulan geçici hükümet, sadece kâğıt üzerinde yetkiyi elinde bulunduruyordu. Nitekim asıl yetkiler Humeyni'nin elindeydi. Humeyni ile beraber Devrim Komiteleri ve Devrim Mahkemeleri bu yetkiyi paylaşmaktaydılar. Abrahamian'ın yapığı alıntıya göre Bazargan bu durumu şöyle dile getirmektedir: *"Elime bir bıçak tutuşturdular ama bu bıçağın yalnızca sapı bende. Keskin ucuyrsa başkalarının elinde"*³²².

Başbakan Bazargan daha görevinin ilk aylarında Humeyni ile çatışmaya başlamıştı. Bu çatışmalara sebep olan durumlar; yapılan referandumun şekli, Devrim Konseyi, Devrim Mahkemeleri, Devrim Komiteleri gibi yapıların faaliyetleri sayılabilir. Başbakan Bazargan'ın görevinden istifa etmesine neden olan olay ise bir grup militan üniversite öğrencisinin ABD elçiliğini basarak Amerikalı diplomatları rehin almalarıydı. Yaşanan bu rehine krizinde Humeyni'nin doğrudan bir dahili olmasa da daha sonra durumu bir fırsata çevirerek olayı kendi lehine kullanmasını çok iyi başardı. Diplomatların rehin alınmasından iki gün sonra Bazargan eylemi protesto etmek amacıyla Başbakanlıktan istifa etmiştir. Kısa süre sonra ise büyükelçilikteki öğrenciler kendilerini *"İmam'ın İzinde Giden Öğrenciler"* olarak

³²⁰ Khosrokhavar & Roy, a.g.e., s. 26.

³²¹ Abrahamian, a.g.e., s. 212.

³²² Abrahamian, a.g.e., s. 213.

nitelediler. Böylece Humeyni militan öğrencilerin bu eylemlerinin altına imzasını atmış oldu³²³.

Bazargan'ın istifası yeni rejimi çok da üzmemiştir. Nitekim Bazargan'ın Başbakanlığı Humeyni için Devrim rejimini sağlamlaştırmak için zemin hazırlamaktı. Bu süre zarfında İslam Anayasası hazırlanmış ve referanduma sunulmuştu. Bununla birlikte geçici hükümet sürecinde eski rejim yandaşları, SAVAK ajanları yakalanarak idam edildiler. Orduda geniş çaplı temizlik yapılmıştı. Böylece yeni rejimin yerleşmesi için uygun zemin artık hazırды. Bazargan hükümeti, ılımlı ve etkisiz özelliğiyle üzerine düşen görevi yerine getirmişti.

Ramsey'in yaptığı bir alıntıya göre Mehdi Bazargan, Devrimci Konseyin Şubat 1979'daki bir toplantısında kendisini şu terimlerle tanımladı: “*Beyler, hepimiz beni çok iyi tanıyor sunuz, inancımı biliyorsunuz, düşünce şeklimi, geçmişimi... Bilirsiniz Benim mizacımı... Ben Müslümanım ve düzene, sağlam yönetime, özgürlüğe, istişareye, dayanışmaya ve planların kademeli olarak uygulanmasına inanırım. Bu düşünce tarzını değiştirme niyetinde değilim*”³²⁴. Bu sözlerle Bazargan, uzlaşmayla önderlik etmeye, devrimin bürokratikleşmesine, kademeli bir değişimin uygulanmasına inanıyordu. Bu bağlamda egemen oligarşiyi oluşturacak olan radikal İslamcı devrimcilerin liderleri olarak değil, rakipleri olarak seçtiği kişidir.

Mehdi Bazargan, hükümetinin daha ilk aylarında Humeyni ile çatışmıştı. Rehine Krizi sonrasında istifa eden Bazargan karakola alındı ve oyunu ‘Evet’ yönünde kullanması noktasında kendisine telkin edilmişti. Aksi takdirde anarşinin çıkacağı söylendi. Ancak laik ve liberal gruplar referanduma katılmayı reddettiler. Bu rağmen referandum sonucu tam da istenildiği gibiydi. Devrim, doğası gereği önceki sistemin yıkılmasını önerir. Bu sebeple Şah'ın merkezi hükümetinin yıkılacağı ve Devrim'in yeni öngördüğü rejimin başarılı olacağı sürpriz değildi. Ancak Bazargan ve diğer laik, liberal ve milliyetçi grupların hazırlıksız olmaları oldukça şaşırtıcı olmuştur.

³²³ Dabashi, a.g.e., s. 181.

³²⁴ Christopher Ramsey, *The Failure of Mehdi Bazargan How the Revolutionary Council, the Clerical Oligarchy, and United States Foreign Policy Undermined the Liberal Democracy of Iran in 1979*, The George Washington University, Washington 2016, s. 2.

Geçici hükümet Başbakanı Mehdi Bazargan'ın istifasından sonra İran İslam Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı Ebul Hasan Beni Sadr seçilmiştir. Yukarıda da değinildiği gibi Beni Sadr'ın seçilmesi Humeyni'ye yakın olmasıydı. Yukarıda değinilen bir diğer husus ise Beni Sadr Cumhurbaşkanlığı dönemine ülke içinde ve dışında yaşanan siyasi gelişmelerdi. Bu sebeple burada ayrıca değinilmeyecektir. Daha çok Beni Sadr'ın görevden alınması konusu üzerinde durulacaktır.

Beni Sadr Cumhurbaşkanlığına seçildiğinde Humeyni ve İslam Cumhuriyeti Partisi³²⁵ yeni anayasada istedikleri değişim ve düzenlemeleri yapmışlardı. Görüldüğü kadarıyla da Humeyni ile Beni Sadr arasında herhangi bir çatışmanın olmadığı ve Humeyni'nin Beni Sadr ile çalışma isteği de vardı³²⁶. Ancak iki tarafın çatışmadan çalışmalarını Beni Sadr'ın Humeyni'nin İslami Hükümet anlayışına teslim olmasıyla mümkün olabilirdi. Nitekim iki tarafın uzlaşmazlığı ve farklılığı Axworthy'nin yaptığı alıntıya göre Beni Sadr kendi bakış açısıyla durumu çok net ve yalın bir açıklama ile şu şekilde açıklamıştır. *“Mollalar için maalesef halk oyu diye bir şey yoktu. Humeyni kendi bakış açısını çok net bir şekilde bana açıklamıştı; ‘Sürekli sana oy veren 11 milyon insandan bahsedip duruyorsun, fakat halk/kamuoyu diye bir şey yoktur; ne İran’da var ne de başka bir yerde. Bu bir uydurma... Kamuoyu/halkoyunu hükümetin yoktan var ettiği ve sonra da onu istediği gibi yönlendirdiği çok açık.’ Aslında halkın hiçbir şeyden anlamadığını ima eden bu teori, bazılarının yönetmek bazılarının ise yönetilmek için doğduğunu söyleyen Aristoteles’in felsefesinden doğrudan iktibas edilmiştir. Toplumda birkaç kişi müdrikten, geri kalan herkes koyundur; Platon da bunu söylemişti. Devrimimizin iki tarafı arasındaki bir diğer ihtilaf konusu da buydu. Mollalar, halk doğası gereği hiçbir şey ilmediğinden benim seçilmemim bir hata olduğu hükmüne varmışlardı”*³²⁷

Beni Sadr'ın bu açıklamasıyla aslında iki taraf arasındaki çatışmanın sadece iç ve dış meselelerden kaynaklı olmadığı, bununla birlikte çatışmanın asıl nedeni fikir ayrılığı olduğu görülmektedir. İlginçtir Beni Sadr'ın son meclis tartışmasında destek bulamaması ve gözden düşürülmesine karşın bazı din adamları onu desteklemekteydiler. Bunlar, Şeyh Ali Tehrani ve Ayetullah Mohammed Taki Alemi, Beni Sadr'ın görevden alınması sürecinde Beni Sadr'a destek vermiş ve her ikisi de

³²⁵ Bundan sonra İCP olarak yazılacaktır.

³²⁶ Axworthy, 2007, a.g.e., s. 267.

³²⁷ Axworthy, 2007, a.g.e., s. 267-268.

Beni Sadr'ın iktidardan düşüşünü takiben İran'ı terk etmişlerdi. Beni Sadr'ı destekleyen bir diğer din adamı ise Seyyid Hoseyn Humeyni idi. Seyyid Hoseyn Humeyni Mart 1981'de gazetede yayınlanan bir yazısında; *‘‘Din adamlarının yüzde doksanının Beni Sadr'ı desteklediğini, fakat siyasetin bir parçası olmadıklarından bu düşüncelerini açığa vurmadıklarını ifade etmişti’’*³²⁸.

Seyyid Hoseyn Humeyni'nin söylediği bu cümleler belki abartılmıştır. Ancak kısmen doğruluk payı da mevcut. Nitekim bu gazete haberinden sonra Humeyni ve Beheşti uzun bir sürre boyunca muhalif din adamlarına korkunç tehditlerde bulundular. Beni Sadr gibi bir kişinin siyasetin başında olması Humeyni'nin çok işine yaramıştır. Humeyni ve din adamları siyasetin kirli ve itibarsızlaştırma özelliğini çok iyi biliyorlardı. Bu sebeple devrimden hemen sonra din adamlarını siyasete alet etme konusunda çekimser bir tavır sergilemiştir. Bu noktada Beni Sadr'ın ılımlı ve liberal özelliği Humeyni'nin işine yaramış ve onunla çalışmak istemiştir.

Beni Sadr'ın gerek başarısızlıkları gerekse de Humeyni ve Beheşti ile çatışması iyi gözden düşmesine neden oldu. Bir zamanlar (devrim öncesi) Şah sonrası dönemde İran'a hâkim olmayı planlayan laik orta sınıf reformcular ve sol gruplar iyice bastırılmış, ürkütülmüş ve kaçmaya zorlanmışlardı. Zeminin uygun olmasıyla Beni Sadr da Humeyni tarafından tecrit edilmiştir³²⁹. 10 Haziran 1981'de görevden azledilen Beni Sadr Fransa'ya kaçmıştır³³⁰ ve orada Halkın Mücahitleri 'ne destek vererek muhalefet faaliyetlerini yürütmeye başladı. Devrim'in daha iki yılı bitmişken ilk başbakanını ve ilk cumhurbaşkanını yemişti. Bazargan ve Beni Sadr'ın ayrılmaları Humeyni ve İCP'nin otorite ve iktidarının pekişmesine olanak tanıyacaktı.

İslami Cumhuriyet Partisi liderleri, Beni Sadr'ın görevden alınmasına oldukça memnun olmuş ve kendilerine karşı oluşan muhalefeti böylece felç ettiklerini düşünüyorlardı. Ancak böyle bir kanaate varmak için biraz erkendi. Çünkü

³²⁸ Axworthy, 2007, a.g.e., s. 268.

³²⁹ Cleveland, a.g.e., s. 479.

³³⁰ İsmail Safa Üstün, 2000 *‘‘İran’’*, TDV İslâm Ansiklopedisi, Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2022, Cilt. 20, <https://islamansiklopedisi.org.tr/iran#4-safevilerden-gunumuze-kadar>

Beni Sadr'ın görevden uzaklaştırılması ve mecliste Beni Sadr'a karşı yapılan oylamadan birkaç gün sonra İCP merkez binasından şiddetli bir patlama yaşanacak ve merkez binayı havaya uçurmuştu. Partinin neredeyse bitin üyeleri o esnada toplantı halindeydi. Yaşanan bu patlama sonrasında 70'ten fazla kişi hayatını kaybetmişti. Bunların aralarından 27 kişi milletvekiliydi. Ölenlerin arasında en dikkat çeken isim Beheşti'ydi. Rafsancani ve Recai ise patlamadan sadece birkaç dakika önce binayı terk etmişlerdi³³¹.

Halkın Mücahitleri bu saldırıyı üstlenmedi ancak daha önce yaptığı eylemlere benzerlik gösterdiğinden dolayı sorumlu tutulmuşlardı. Beni Sadr'ın görevden alınmasından sonra Devlet Başkanlığına Recai seçilmişti. Beni Sadr her ne kadar seçimleri boykot etme çağrılarında bulunsa da Recai girdiği seçimde Beni Sadr'dan daha fazla (yüzde 89) oy alarak Beni Sadr'ı hezimete uğratmıştı. Recai devlet başkanlığına geldikten sonra, Mohammed Cevad Bahonar'ı başbakan olarak atadı³³². Ancak her ikisinin de görev süreleri kısa sürdü. Halkın Mücahitlerinin yaptığı bombalı suikast sonucunda Recai ve Bahonar yaşamlarını yitirmişlerdi. Ayrıca Mir Esedullah Medeni, Ayetullah Seyyid Abdül Hüseyin Destgayb ve Ayetullah Ataullah Eşrefi İsfahani gibi Ayetullah Humeyni'ye çok yakın bazı sembolik isimler de bu süreçte hedef alınmış ve pek çoğu hayatını kaybetmiştir³³³.

Recai ve Bahonar'ın suikast sonucu öldürülmelerinden sonra Ekim 1981 de yapılan seçimle bir din adamı olan Ali Hamaney Cumhurbaşkanlığına seçildi. Başbakanlığa ise Mir Hüseyin Müsavi atanmıştır³³⁴. Bu ikili 1989 yılına iktidarda kalmayı başarırlar. Devrimden sonra ilk başkan ve başbakanlara bakıldığında daha çok din adamlarından ziyade ılımlı ve liberal kişiler oldukları görülür. Çünkü siyasetin din adamlarını itibarsızlaştıracakları düşüncesi mevcuttu. Ancak Recai'den sonra bu politikadan vazgeçilmiş ve bir din adamı olan Ali Hamaney, Humeyni'nin onayını alarak İran'ın üçüncü Cumhurbaşkanı olmuştur.

³³¹ Axworthy, 2020, a.g.e., s. 270.

³³² Axworthy, 2020, a.g.e., s. 270.

³³³ Mehmet Koç, *Halkın Mücahitleri*, İRAM Araştırma Merkezi, Ankara 2019, s. 12.

³³⁴ Khosrokhavar & Roy, a.g.e., s. 26.

3.2.2 Muntazari: Haleflikten ev Hapsine

Ayetullah Hüseyin Ali Muntazari, İran Devrimi'ne giden süreçte çalışmalarıyla vaazlarıyla Devrime çok katkı sağladığı su götürmez bir gerçektir. Humeyni'nin sürgünde olduğu yıllarda Muntazari'yi tam yetkili vekili olarak tayin etmişti³³⁵. Hatta bu sebeple SAVAK tarafından defalarca tutuklanmış ve Kum'da ikamet etmesi de yasaklanmıştı. Devrim sürecinde ve ilk yıllarında da Devrim'in yerleşmesinde ve İslam Anayasası'nın şekillenmesinde etkili olan önemli kişilerden biridir. Ancak, özellikle Velayet-i Fakih meselesi ve yeni rejimin diktatörleştiği, haksız tutuklamalar ve idamlar yaptığı konularında Humeyni ile karşı karşıya gelmek zorunda kaldı.

Ayetullah Muntazari Velayet-i Fakih konusundaki eleştirel tartışmalarda ilk akla gelen kişidir. Bu anlamda Muntazari salt mutlak bir fakihten ziyade daha anayasal bir düşüncesi bulunmaktadır. Dirasatün Velayeti'l Fakih adlı eserinde, veliy fakihin otoritesini yerleştirmesine (nasb etmesine) rağmen, ilaveten gücünü halktan da alması gerektiğini vurgulamıştır³³⁶. Muntazari ortaya attığı bu teori ile Veliy fakihin otoritesinin kaynağında imamların olmadığı bilakis halkın olması gerektiğini deşifre etmektedir. Humeyni'nin Velayet-i Fakih teorisi ise Veliy'in belirlenmesinde seçimin değil de nasbın, yani tayinin olması gerektiği savunduğu görülmüştür³³⁷.

Muntazari'nin durduğu çizgiye bakıldığında ne köktendinci ne saf modernist olduğu görülecektir. Tam da bu iki fikrin arasında yer almayı başarmıştır. Köktendinci olmadığının en büyük delili kendisini olabildiğince Velayet-i Mutlak-ı Fakih teorisinden uzak tutmasıdır. Buna karşın insan haklarıyla çok ilgilendiği vurgusu ön plana çıkmaktadır. Najafadi'nin B. Rahimi'den aldığı alıntıya göre Muntazari insan hakları konusunda şu ifadeleri söylemektedir: “İslam Peygamberi ve Kutsal İmamlar, ifade özgürlüğünden, yöneticilerini eylemlerinden sorumlu tutma

³³⁵ Taflıoğlu, a.g.e., s. 72.

³³⁶ Ayetullah Muntazari, *Dirasatün fi Velayeti'l Fakih ve Fıkhu'd Devleti'l İslamiye*, Daru'l Fikr, Kum 1411/1990, s. 415.

³³⁷ İsmail Sefa Üstün, “Günümüz İslam Ülkelerinin Bazılarında Yönetim Biçimleri İran İslam Cumhuriyeti”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Cilt ve Sayıya ulaşılamadı, Ankara 1998, s. 38.

işlerine kadar insan haklarının kutsallığının en sadık savunucularıydı”³³⁸. Görüldüğü üzere tayin edilmiş bir Veliy’den ziyade halkın seçtiği bir Veliy’in olması onun asıl fikrini oluşturmaktadır. Bu anlamda bir insan hakları savunucusu olduğu görüşü de sağlamlık kazanmaktadır.

Devrim’den sonra ilan edilen anayasaya yerleştirilen Velayet-i Fakih kavramını, Muntazari kendisi yerleştirdiğini söylemektedir. Ancak, bu haliyle uygulanacağını hayal etmemekteydi. Nitekim yukarıda da bahsedildiği üzere Muntazari Velayet-i Mutlak-ı Fakih uygulamasını doğru bulmamıştır. Buna rağmen, İran’da uygulandığı şekli sert eleştirerek bunun diktatörlüğü yeniden canlandırdığını dile getirmiş, bu kavramla imama yüklenen yetkinin “velâyet-i mutlaka-i fakih”, sınırsız bir şekilde genişletilmesine, ne Hz. Peygamber’in ne de imamların ümmet üzerinde mutlak velâyet sahibi olduğunu söyleyerek karşı çıkmıştır³³⁹. İlaveten önde gelen öğrencilerinden Muhsin Kediver de Muntazari’nin yönetime yönelik eleştirilerini devam ettirerek daha ileri noktalara taşımıştır.

Muntazari, 1979 İslami Devrim’den sonra anayasayı hazırlayan uzmanlar meclisinin başkanıydı. Daha sonra Ayetullah Talekani’nin vefatından sonra Tahran Cuma namazı imamı olmuştu. 1985 tarihinde ise Humeyni’nin halefi ilan edilmiştir. Lakin Muntazari, açık sözlü bir din adamıydı ve bir o kadar insan hakları savunucusuydu. Bundan Mütevellit yeni kurulan İslami yönetimin bazı uygulamalarını uygun bulmadı ve bu uygulamaların İslami esaslarla çeliştiğini dile getirerek eleştirmiştir. Bu bağlamda aşırı hürriyetçi olarak görülen Muntazari, muhafazakâr din adamlarının tepkisini çekmiş ve karşı tavır almalarına sebep olmuştu.

Muntazari yalnızca iç siyasetteki eleştirilerinden değil aynı zamanda İran’ın resmi politikası haline gelen Batı karşıtlığı görüşünü ihlal ettiği gerekçesiyle de dışlanmıştı. Bu düşüncelerle birlikte özellikle Muntazari’nin istifa ettirilmesinde sebep bazı olaylar gerçekleşti. 1986’da İran-Contra ismi ile tarihe geçen olayda, Muntazari ve Mehdi Haşemi’nin Amerika’dan silah alma girişimlerinde bulunduğu

³³⁸ Adel Hashemi Najafabadi, “*Çağdaş İran’da Şiî İmamet Kavramı ve Liderlik: Dinî Modernistlerin Görüşleri (The Shi’i Concept of Imamate and Leadership in Contemporary Iran: The Case of Religious)*”, *Turkish Journal of Shiite Studies*, Cilt. 1, Sayı. 2, İstanbul 1882, s. 348.

³³⁹ Rıza Kurtuluş, (2019) “*Muntazirî*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Erişim Tarihi: 14 Ocak 2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muntaziri>

iddiaları ortaya atılmıştı. Hatta bu girişimlerin Devrim'e karşı bir eylem olarak algılanmıştı. Bu yüzden Mehdi Haşemi öldürülmüş, Muntazari ise istifa ettirilmiştir³⁴⁰. Muntazari'nin İslam Devriminde etkili olması ve Devrim sonrası fikirlerine bakılacak olursa, Devrimin tek tip bir fikirden ortaya çıkmadığı anlaşılmaktadır. Görüşler ve fikirler her ne kadar farklı olsa da insanları bir araya toplayan asıl unsur monarşinin istenmemesiydi. Bu da devrimi meydana getiren birçok parametrenin olduğunu göstermektedir.

1989'da Humeyni, halefi olarak tayin ettiği Ayetullah Muntazari'yi görevden alarak ve onu liderlik rolüne uygun olmadığını söyleyerek bir kriz yaratmıştı. Aslında Humeyni ile Muntazari birbirlerine çok yakındı, ancak Muntazari basın üzerindeki kısıtlamaları, siyasi mahkumlara yapılan muameleyi ve "*Şah'ın zamanından çok daha kötü*" olarak nitelendirdiği hapishane koşullarını kamuoyu önünde eleştirdi. Bununla birlikte Humeyni'yi tartışmayı bloke etmek ve kamuoyuyla temasını kaybetmekle suçladı³⁴¹. Ayrıca Humeyni, Muntazari'ye Haşemi ile olan ilişkilerini bitirmesini talep etmişti. Ancak Muntazari bunu reddetmişti. Bir yandan Muntazari-Haşemi söz konusu iken diğer yandan Humeyni-Rafsancani yakınlaşması gözden kaçmamaktaydı. Bu çalkantılı dönemde, özellikle Humeyni ile Muntazari'nin arasının açıldığı ortamda Rafsancani'nin Humeyni'ye yakınlaşması manidardır. Nitekim bir sonra ki anayasa değişikliği sonucunda Rafsancani Cumhurbaşkanı seçilecektir.

Muntazari'nin görevden alınması ve Humeyni sonrası döneme ilişkin düzenlemelerin yapılması zorunluluğu, Mayıs 1989'da anayasa değişikliklerini görüşmek üzere bir anayasa meclisinin toplanmasına yol açtı. Humeyni, önde gelen 20 yetkiliyi ve din adamını konseye çağırdı. Meclis, 1979 anayasasında, otoritenin merkezileştirilmesini, liderin yetkilerinin arttırılmasını ve devlet kurumlarında din adamlarının kontrolünün sağlanmasını amaçlayan bir dizi büyük revizyon yaptı. Anayasa konvansiyonu, çalışmalarını temmuz ayı ortasında tamamladı. Böylece anayasa değişiklikleri, 28 Temmuz'da Rafsancani'nin de cumhurbaşkanı seçildiği ulusal referandumda onaylandı³⁴².

³⁴⁰ Çiftlioğlu, a.g.e., s. 68.

³⁴¹ Curtis & Hooglund, a.g.e., s. 69.

³⁴² Curtis & Hooglund, a.g.e., s. 69.

Yaşanan bu olayların ardından Muntazari'ye bir dizi operasyon çekildi. Birincisi, Muntazari'nin Ayetullâh-ı Uzma unvanı geri alındı. Akabinde *Kayhan* Gazetesinde derslerinin yayımlanması ve devlet radyosundaki konuşmaları durduruldu. Bunları takiben Kum'daki çalışma mekanının çevresinde bulunan yüksek güvenlik duvarı kaldırıldı. Daha önce birçok cami ve işyerlerine Humeyni resimleri ile birlikte asılan Muntazari resimleri kaldırıldı ve Ayetullah Humeyni'nin vefatı üzerine Meclis Ali Hameney'i yeni dini lider seçmiştir³⁴³. Böylece ismi sürekli Ayetullah Humeyni ile anılan ve Humeyni'nin halefi olarak bilinen Muntazari, bu şekilde tasfiye edildi. Humeyni'nin vefatından sonra da defalarca kendisine operasyonlar düzenlenip ev hapislerine mahkûm edilmiş ve çeşitli gösterilere maruz kalmıştır³⁴⁴.

Ez cümle, Devrim çok farklı parametreler ve farklı kişi ve gruplar tarafından gerçekleşti. Bu sebeple İslam Devrimi, monarşiye ve diktatörlüğe karşı yıllardır beklenen umut olmuştu. Ancak Muntazari'nin de ifade edeceği gibi '*bir diktatörlükten başka bir diktatörlüğe geçişti*'³⁴⁵. Bu yüzden muhalif sesler kısa sürede kısılmaya başlandı. İşkence, kötü muamele, ev hapisleri ve muhalefeti susturma politikaları devrimden sonra da durmadı, bilakis artarak devam etmişti.

Humeyni'nin 1989 yılında ölümüyle Seyid Ali Hamaney, Uzmanlar Meclisi tarafından yeni dini lider olarak seçildi. Hamaney her ne kadar büyük bir Şii grup tarafından Ayetullah olarak kabul edilse de istisnalar vardı. Bunların başında Muntazari ve destekçileri gelmektedir. Hamaney'in yeni dini lider olarak seçilmesiyle Muntazari destekçileri Kum'da, Hamaney'in gerçek bir Merc-i Taklik/Ayetullah olma niteliklerini taşımadığı ile ilgili 'gece mektupları' dağıttılar. Bu durumdan sorumlu tutulan Muntazari, Devrim Muhafızları tarafından tutuklanarak aşağılandı. Bu tarihten ölümüne kadar Muntazari, yeni rejim tarafından sürekli baskılandı, çalışmaları durduruldu, medreseleri kapatıldı. Kendisine defalarca operasyon düzenlendi.

³⁴³ Rauzbeh Parsi, *Introduction: Iran at a critical juncture*, Ed. Rauzbeh Parsi, *Iran: a Revolutionary Republic in Transition*, Chaillot Papers, Paris 2012, s. 15.

³⁴⁴ Rıza Kurtuluş, (2019) "*Muntazirî*", TDV İslâm Ansiklopedisi, Erişim Tarihi: 14 Ocak 2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muntaziri>

³⁴⁵ Üstün, a.g.m., s. 38-40.

Muntazari, 1997’de yaptığı sert bir hükümet eleştirisi sonrasında, Tahran başta olmak üzere birçok şehirde aleyhinde protesto gösterileri düzenlendi ve çalışma ofisine saldırı yapıldı. Muntazari bu saldırıdan son anda kaçmıştı. Mart 1998’den 2003 Muhammed Hatemi dönemine kadar ev hapsinde tutuldu. Muhammed Hatemi’ye yapılan baskılar sonucunda ev hapsi kararı kaldırıldı. Muntazari, 19 Aralık 2009 tarihinde kalp yetmezliği rahatsızlığı sonucunda vefat etti ve Kum şehrinde defnedilmiştir³⁴⁶.

3.3 Sol ve Liberal örgütlerin Etkisizleştirilmesi

3.3.1 Halkın Mücahitleri Örgütü

Halkın Mücahitleri Örgütü, 1979 Devriminden önce Şah rejimine karşı çıkmış ve Devrimin gerçekleşmesinde üstüne düşen görevi yerine getirmiştir. Nitekim tezin de ana konusu olan Devrimin salt din adamlarının gerçekleştirdiği bir başarı değil, birçok parametreyle bu başarıya ulaşmıştır. Bu parametrelerden biri de Halkın Mücahitleridir. Yukarıda kısaca bahsi geçen eylemlerden önce aslında Humeyni ile iyi geçiniyorlardı. Ancak ilerleyen süreçte iki tarafın karşı karşıya geldikleri müşahede edilecektir.

Halkın Mücahitleri Örgütü 1965 yılında Şah rejimine karşı İranlı üniversite öğrencileri tarafından kurulmuştur³⁴⁷. Hareketin düşünsel temelleri, Mehdi Bazargan, Yadollah Şahabi ve Ayetullah Seyyid Mahmud Talegani gibilerin ideolojik önderleri olduğu İran Özgürlük Hareketleri isimli siyasi organizasyona dayanmaktadır³⁴⁸. Örgütün kurucu lideri ise Mesud Recevi’dir. Aslında Mesud Recevi’den önce Muhammed Hanifnejat, Sait Muhsin ve Abdi Nikbin gibi aktivistler örgütün en önde gelenleriydi. Ancak bu liderler 1971 yılından sonra SAVAK tarafından idam edilmişlerdi³⁴⁹. Bu idamlardan sonra Mesud Recevi örgüt içerisinde rakipsiz kaldı.

³⁴⁶ Rıza Kurtuluş, (2019) "*Muntaziri*", TDV İslâm Ansiklopedisi, Erişim Tarihi: 14 Ocak 2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muntaziri>

³⁴⁷ Taha Kılınç, 22 Ağustos 2020, *Mecra/Halkın Mücahitleri Örgütü*, Erişim Tarihi: 25 Aralık 2021, <https://www.gzt.com/mecra/halkin-mucahitleri-orgutu-3346009>

³⁴⁸ Doğan Başaran & Ayşenur Kırılmaz, '*İran'a Karşı Yürütülen Propagandanın Vekil Aktörü: Halkın Mücahitleri Örgütü*', *İran Çalışmaları Dergisi*, Cilt. 4, Sayı. 1, İstanbul 2020, s. 215.

³⁴⁹ Selim Öztürk, '*İran'da Silahlı Muhalefetten Demokrasi Söylemlerine: Halkın Mücahitleri Örgütü*', *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, Cilt. 20, Sayı. 2, Ankara 2018, s. 167.

Halkın Mücahitleri Örgütü kurulduğu yıllardan itibaren İslami Marksizm düşüncesini benimsemiştir³⁵⁰. Bu dönemde özellikle sol eğilimli rüzgarların esmesi bu örgütün ideolojisini de etkilemiştir. Bu bağlamda Halkın Mücahitleri Örgütü sol düşünce ile İslam inancını (özellikle İslamiyet'in Şiilik akidesini) sentezleyen bir düşünceyi benimsemiştir. Tabii bu düşünce durduk yere oluşmamıştır. Özellikle böyle bir sentez ideolojinin ortaya çıkmasında İslam Devrimi'nin de ideologlarından biri olarak kabul edilen Ali Şeriatî'nin yaklaşımı etkili olmuştur. Bu bağlamda İran'da Halkın Mücahitleri gibi sol grupların Devrim'e destek vermelerinde hem Şah rejimine karşı olmaları hem de Ali Şeriatî gibi devrimin ideologlarının sınıfsal meselelere duyarlı yaklaşımları etkili olmuştur.

Halkın Mücahitleri Örgütü, Şah rejimine karşı ulema ile birlikte hareket etmiş ve devrime giden süreçte önemli katkılar sağlamıştır. Halkın Mücahitleri, Devrim öncesinde Şah rejimin devirmek için "devrimci şiddet" olarak isimlendirdiği eylemlere başvurmuştur. Bu bağlamda hareketin sol siyaset düşüncesi benimsediği aşıkardır. Bu siyaseti aynı zamanda emperyalizm karşıtı eylemlere tevessül etmesine de neden olmuştur. 1979 Devrim'i sürecinde "Kahrolsun Şah Diktatörlüğü ve Onun Emperyalist Hamileri"³⁵¹ sloganlarını kullanmaları İran'da Şah karşıtlığı ile emperyalizm karşıtlığının aynı denklemde olduğu yorumunu doğurmaktadır. Aslında Pehlevi rejiminin batıdan beslenen bir rejim olduğu İran'da artık bilinen bir gerçektir. En önemli örneği ise petrolün Muhammed Musaddık tarafından millileştirildiği zaman, Musaddık'ın CIA destekli Ajax Operasyonu ile devrilmesidir.

İran'da sol grupların Şah rejimine karşı ulema ile birleşmelerine sebep olan en önemli neden aslında budur. Şah'ın, "emperyalizmin uşağı" olarak lanse edilmesi, rejimin yıkılması için tüm güçleri meydanlarda bir araya getirdi. Örgüt kurulduğu yıllardan itibaren şiddete ve silahlı direnişe meyilli olmuştur. Devrim öncesinde dönemlerde bile bir takım cüretkâr eylemlere girişmişlerdi. Bu bağlamda bombalama, suikast eylemlerine ve kraliyet ailesinin üyelerini kaçırmaya girişimlerine imza attılar³⁵².

³⁵⁰ Başaran & Kırılmaz, a.g.m., s. 216.

³⁵¹ Başaran & Kırılmaz, a.g.m., s. 217.

³⁵² Abrahamian, a.g.e., s. 196.

Halkın Mücahitleri, devrim sürecinde gerek eylemlerle gerek silahlı direnişle destek vermiştir. Örgüt daha çok cezaevinde olan Recevi tarafından idare edilmekteydi. Devrim'den kısa süre önce Şapur Bahtiyar, politik suçluları serbest bırakınca Recevi cezaevinden çıkmış oldu³⁵³. Humeyni'nin İran'a gelmesi ve Devrim'in tamamlama sürecine girmesiyle Halkın Mücahitleri yeni bir hayat alanı bulmuş oldu. Cumhurbaşkanı Beni Sadr döneminde oluşan göreceli demokrasi havası ile Halkın Mücahitleri rahat hareket etmeye başlamıştı. Ancak görece rahatlık kısa sürmüştür. İran'da Ayetullahlar arasındaki gerilimin artması, ulemanın hakimiyeti kendi tekeline alması ve Velayet-i Fakih gibi meseleler yeni rejimle sol ve liberal grupları karşı karşıya getirdi.

1980-1981 yılları arasında Beni Sadr ile İCP arasında yaşanan sürtüşmede Recevi ve Halkın Mücahitleri Beni Sadr'ı destekleme kararı almışlardır³⁵⁴. Nitekim İran'da mollaların iktidarı tekeline almalarında başından beri rahatsızdılar. Böylece Recevi, 1980 yılındaki Cumhurbaşkanlığı seçimlerine, Halkın Mücahitleri adayı olarak katılmak istemişti. Ancak bu adaylık Humeyni tarafından ilan edilen fermanla engellenmişti³⁵⁵. Recevi'nin adaylık talebi engellenince taraflar arasındaki ayrışma daha da netleşti ve süreç kanlı çatışmalara evrildi.

Beni Sadr'ın istifasından sonra Halkın Mücahitleri ayaklanma çağrısında bulundular. Örgüt, yeni rejime karşı gizli ve silahlı bir muhalefete geçti. İran, Halkın Mücahitleri Örgütü'nün kanlı terör eylemleriyle tam bir iç savaşa dönüştü³⁵⁶. Bombalama ve suikast eylemleri yeni rejimin üst düzey bürokratlarını ve İCP'nin liderlerinin nerdeyse kökünü kazıdı. Bunlar arasında yeni rejim için en kayıplardan biri Beheşti'nin öldürülmesi oldu. Bununla birlikte; Dönemin Cumhurbaşkanı ve Başbakanı (Recai ve Bahonar), 4 kabine üyesi, 24 milletvekili ve 43 üst düzey bürokrat bombalı saldırılarla öldürüldü.

Halkın Mücahitlerinin ayaklanma çağrısına karşılık Humeyni, ilk etapta itidal çağrısında bulundu. Fakat sokak çatışmaları şiddetini artırarak devam edince örgüte karşı daha güçlü önlemler alınması gerektiği düşünüldü. Humeyni, Halkın Mücahitlerini *monafek* (münafık) ilan etti. İCP'nin Halkın Mücahitlerine karşı

³⁵³ Öztürk, a.g.m., s. 167.

³⁵⁴ Öztürk, a.g.m., s. 167.

³⁵⁵ Başaran & Kırılmaz, a.g.m., s. 220.

³⁵⁶ Khosrokhavar & Roy, a.g.e., s. 27.

tutumu çok daha sert oldu. Devrim mahkemelerinin faaliyetleriyle, tutuklama ve infazların sayısı oldukça artmış, gerek İran-İrak savaşı gerekse de Halkın Mücahitleriyle yapılan iç savaştan dolayı İran'da bir korku, belirsizlik ve paranoya ortamı doğurmuştu³⁵⁷. Bu durum tepki ve şiddeti artırmıştı.

Mesut Recevi, yeni rejime karşı başlattığı sokak eylemlerinin gerekçelerini şu şekilde açıklamıştı: “...Humeyni'ye karşı mücadelemiz, iki intikamcı kabile arasındaki bir mücadele değildir. Totaliter bir rejime karşı mücadeledir. Bu mücadele insanları kurtarmak, bilgilendirmek, harekete geçirmek içindir...”³⁵⁸ Ancak yaşanan çatışmalar sonucunda Halkın Mücahitleri bir başarı elde etmemiştir.

Yeni rejim, Halkın Mücahitlerinin bu eylemlerini karşı devrim olarak isimlendirdiler. Nitekim Halkın Mücahitleri, iktidarı ele geçirme eylemlerinde başarısız olmuş ve Recevi'de Beni Sadr gibi Fransa'ya kaçmıştı³⁵⁹. Başarısızlıkla sonuçlanan bu sokak gösterilerinden sonra binlerce insan hayatını kaybetti. Uluslararası Af Örgütü'ne göre 1981-1983 yılları arasında 2 bin 946 kişinin öldürüldüğü, Halkın Mücahitlerinin açıklamalarına göre ise; 1981-1983 yılları arasında infazlar, cezaevlerindeki işkenceler ve sokak çatışmaları sonunda 7 bin 746 kişinin öldürüldüğü ve bunların yüzde 90'nının Halkın Mücahitleriyle bağlantılı olduğu bildirilmiştir³⁶⁰. Abrahamian'ın verdiği rakam ise 8 binden fazladır. Ancak, ona göre asıl hedef Halkın Mücahitleri olmasına rağmen başkalarının peşine de düştüler. Bunların arasında Mücahitler'e karşı olanlar bile vardı. Kurbanlardan kimi Halkın Fedaileri örgütü üyesi, kimi Kürt, kimi de Tudeh'i, Ulusal Cephe'yi ve Şeriatmedari'yi destekleyenlerdi³⁶¹.

Örgüt lideri Mesut Recevi'nin Fransa'ya kaçmasıyla Halkın Mücahitleri yeraltına indi. Recevi ise Fransa'da, sürgünde faaliyet yürüten örgütün üst kadrosu, İran Direnişi Ulusal Konseyi adında bir teşkilatlanmaya giderek sivil siyaset üzerinden Avrupa'da örgütlenmiştir³⁶². Böylece, Şah rejimine karşı Humeyni ile iş

³⁵⁷ Axworthy, 2020, a.g.e., s. 271.

³⁵⁸ Başaran & Kırılmaz, a.g.m., s. 220.

³⁵⁹ Başaran & Kırılmaz, a.g.m., s. 220.

³⁶⁰ Axworthy, 2020, a.g.e., s. 272.

³⁶¹ Abrahamian, a.g.e., s. 235.

³⁶² Öztürk, a.g.m., s. 168.

birliği içinde olan ve Devrimde çokça etkili olan bir grup tasfiye edilmiş oldu ve molla rejimi daha çok pekişmiş oldu.

3.3.2 Tudeh Partisinin Tasfiyesi

Devrim öncesinde Humeyni Paris'te yaptığı bazı demeçlerle aslında sol örgütlere bir savaş açmıştı. Bu bağlamda Tudeh'i Şah'la iş birliği yaptığı konusunda söylemlerde bulunmuştur³⁶³. Aynı zamanda İran öteden beri Sovyet-Sosyalist-Marksist düşünce ve ideolojilere mesafeli olmuştur. Bu duruma İran'ın kadim kültürü ve İran'da etkili olan Kum kenti çevresinde yetişen mollaların faaliyetleri belirleyici olmuştur.

Humeyni'nin Tudeh'e yaptığı suçlamalara rağmen Tudeh, 1978'de devrimci protestoların şiddetlendiği, sokak eylemlerinin sıklaştığı zamanlarda Humeyni'yi desteklemiş ve liderliğini kabul etmişti. Tudeh, kendilerine savaş açmalarına rağmen Humeyni ile aynı tarafta yer almasının sebebi; Humeyni'nin emperyalistlerin yok edileceği, ülkede tam bağımsızlığın hâkim olacağı, adaletin tesis edileceği, yoksul ve işçilerin haklarının korunacağına yönelik söylemleri etkili olmuştur. Bununla birlikte Humeyni sürgündeyken, Şah'ın devrilmesiyle tüm siyasi partilerin serbestçe faaliyetlerini yürütebileceği demeçleri de etkili olmuştur³⁶⁴.

Tudeh'in, Devrim sürecine yaptığı en önemli katkısı İran Şii ideolojisine devrimci bir bakış açısı getirerek sol ideoloji ile ulemaları birleştirici bir rol oynamıştır³⁶⁵. Böylece üretilen yeni kavramlarla halk meydanlara dökülmüş, büyük kitlesel gösteriler düzenlenmiştir. Bu yaşananlar karşısında Şah daha fazla dayanamayarak ülkeyi terk etmek zorunda kaldı.

Devrim'den sonra Tudeh Partisi de diğer sol-liberal gruplar gibi faaliyetlerine yeniden başladı. 1980'li yılların ilk dönemlerinde daha önce yasaklı olduğu için yeraltına çekilen Tudeh, parti faaliyetlerini ve yayınlarını tekrar gözden geçirerek tekrar yayınladı ve Humeyni'nin yanında yer aldı. Ancak iktidarı ele geçiren radikal İslamcılar, iktidarı paylaşmak yerine ortaya çıkan anlaşmazlıkları iyi değerlendirerek

³⁶³ Doğan, *Tudeh Partisinin 1979 İran Devrimindeki Rolü...*, s. 114.

³⁶⁴ Doğan, *Tudeh Partisinin 1979 İran Devrimindeki Rolü...*, s. 114-115.

³⁶⁵ Niray & Deniz, a.g.m., s. 17.

sol-liberal ve ılımlı İslamcı grupları iktidardan uzak tutmak için çeşitli girişimlere başladılar³⁶⁶.

1979'dan 1983 tarihine kadar Tudeh, yeni rejimle keskin bir muhalefete girmedik aksine iyi ilişkiler kurdu. Bu süre zarfında daha çok kendi partisel çalışmalarına yönelmiş ve tabanını genişletmeye çalışmıştır. Ayrıca 1983 tarihine kadar yeni rejimin yaşadığı bir dizi krizde de rejim yanlısı bir tutum sergilemiştir. Hatta bu konuda diğer sol gruplar, Tudeh'in gerçek bir sol parti olmadığı ve tüm siyasi ilkelerini çığneyerek hükümet yanlısı bir parti haline geldiği konusunda eleştiriler yöneltmişlerdir³⁶⁷.

Tudeh'in 1983 tarihine kadar rejim yanlısı taraf takındığı krizlere bakıldığında; birincisi, "1 Nisan 1979 Referandumunda sadece İran İslam Cumhuriyeti olmalı" söyleminde sol-liberal muhalefete karşı rejimi desteklemiştir. İkincisi, Kasım 1979'da Humeyni yanlısı öğrencilerin ABD diplomatlarını rehin aldığı "rehine krizinde" rejimden daha radikal karar alarak Humeyni'ye desteklerini sunmuşlardı. Üçüncüsü, Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde liberal eğilimli Beni Sadr'a karşı İCP adayı Hasan Habibi'yi desteklemiştir. Son olarak Mart ve Mayıs 1980'de meclis seçimlerine önce kendi adaylarını çıkarmış ancak hiçbirini ikinci tura çıkmayınca mecliste İCP adaylarını destekleyerek çoğunluğu elde etmelerinde rol oynamışlardı³⁶⁸.

Buna karşılık yeni rejimin Tudeh'e karşı tavrı siyasi özgürlük ortamından faydalanabileceği ancak iktidar bloğunun dışında tutulması gerektiği konusunda fikir beyan edilmişti. Aslında Tudeh'in anti-empyalist düşüncesi ve ABD karşıtlığı gibi tutumları yeni rejimle ortak noktalardı. Bu sebeple Tudeh rejim tarafından "köprüyü geçene kadar" mantığı çerçevesinde kullanıldığı görüntüsü ortaya çıkmıştır.

Nitekim 1983'ten itibaren Tudeh'e yönelik Sovyet yanlısı 'casusluk' suçlamaları ile bir mücadele süreci başlamıştır. Türkiye'de çıkan TKP'ye ait ATILIM gazetesinin 1983 tarihli köşe yazısında '*yapılan tutuklamaların hiçbir haklı izahının olmadığını, sadece karaçalmalar ve iftiralar sonucunda yapıldığı bildirilmekte ve bunun İran Devrimi'nin dostlarında derin bir öfke uyandırdığını*

³⁶⁶ Akyol & Ahmadi, *İran'da Siyasi Partiler...* s. 278.

³⁶⁷ Doğan, *Tudeh Partisinin 1979 İran Devrimindeki Rolü...*, s. 120.

³⁶⁸ Doğan, *Tudeh Partisinin 1979 İran Devrimindeki Rolü...*, s. 120-123

bildirilmektedir'³⁶⁹. Bu süreçte yeni rejim ile sol-liberal gruplar arasında çekişmeler şiddetlenmiş ve Tudeh'de bundan nasibini almıştı. Birçok üyesi tutuklanan parti etkisiz hale getirildi.

4 Şubat 1983'te Tudeh sekreteri Nureddin Kiyanuri yurt dışına kaçmaya çalışırken yakalandı. Onunla birlikte iki yüz kadar Tudeh üyesi de yakalanmıştı³⁷⁰. Bu tutuklamalardan sonra rejim, Tudeh Partisi'ni yasadışı ilan ederek, liderlerini casusluk, ihanet ve karşı devrimcilikle suçlayarak etkisiz hale getirdi.

³⁶⁹ TKP MK, "TUDEH'le İran Halkıyla Dayanışma" *ATILIM Türkiye Komünist Partisi Merkez Komitesi organı*, (01.03.1983), s. 3.

³⁷⁰ Doğan, *Tudeh Partisinin 1979 İran Devrimindeki Rolü...*, s. 129

SONUÇ

İran, sahip olduğu tarih, kültür, siyasi ve toplumsal yapı ve zengin doğal kaynaklar bakımından diğer Ortadoğu ve İslam ülkeleriyle benzerlik gösterse de mevcut ekonomik durum, dış politika ve siyasi yapısıyla da benzersiz birçok yöne sahiptir. İran'ı benzersiz yapan ilk ve en önemli özelliği sahip olduğu köklü devlet geleneğidir.

İran, bu geleneği köklü tarihinden almaktadır. Bu çalışmada İran tarihine değinerek başlamıştır. İran topraklarına sahip olan ilk uygarlıklar Mezopotamya uygarlıklarından Elam, Asur ve Med uygarlıkları belirtildi. Medler'den sonra Pers İmparatorluğu uzun yıllar boyunca bu topraklarda hüküm sürmüş, kurduğu imparatorlukla birçok kültürün bir arada yaşamasına olanak tanımış ve İran'ın gerçek siyasi kimliğine bürünmesini sağlamıştır. Pers egemenliğinden sonra Büyük İskender istilası başlamıştır. Büyük İskender'den sonra ise uzun yıllar boyunca Part hakimiyeti başlamıştır.

Part İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla ikinci bir Pers İmparatorluğu olarak bilinen Sasaniler 224 yılında kuruldu. İran siyasi tarihi açısından Persler 'den sonra en parlak dönemini Sasaniler zamanında yaşamıştı. Devletin dini eski medeniyetlerden kalan Zerdüştlüktü. Sasaniler'in Bizans'la girdiği mücadeleler ve İslam ordularının batıya akın etmeleri sonucunda zayıflamış buna bağlı olarak İslam ordularıyla girdikleri Kadisiye ve Nihavent savaşlarında yenilip yıkılmıştı.

Bunun yanı sıra İran topraklarında İslam medeniyeti hakimiyetinden sonra Kaçarlar, Safeviler ve Pehleviler hüküm sürmüştür. İran, Pers geleneği, zerdüştlük, Arap ve İslam geleneği ile beraber birçok kültüre ev sahipliliği yapmasına rağmen devlet geleneğini hiçbir zaman kaybetmemiş ve bu özellik onu benzersiz olma konumuna taşımıştır.

İran'ın siyasal açıdan diğer devletlerden ayıran bir başka özelliği ise bizatihi 1979 Devrimi ve sonuçlarıdır. Bu bağlamda İran'da yaşanan 1979 Devrimi ve bu devrimle yaşadığı deneyim ve ülkenin siyasal yapısındaki radikal dönüşüm birçok incelemeye konu olmuş ayrıca bu çalışmanın da asıl inceleme alanını ihtiva etmiştir. Bu çalışmada özellikle İran siyasi yapısında Pehlevi hanedanının batıyla girdiği ilişki ve bunun sonucunda halk tabanında oluşan memnuniyetsizliğin devrime giden süreç incelenmiştir.

Yapılan çalışmalar sonucunda İran'ı bütünsel olarak dönüştüren bir kitlesel devrimin etraflıca analizi yapılmış, toplumsal hareketlilikten devrime uzanan süreç incelenmiş ve devrim teorilerinin ışığında farklı bakış açılarıyla değerlendirilmiştir. Devrimi meydana getiren ana dinamiklerin teorik açıdan incelenmesi, devrimin gelişimini ve oluşumunu tespit etmekle birlikte, aynı şekilde devrim sonrası iktidara gelen yeni rejimin uygulamalarını değerlendirerek, bu rejimin geleceği hakkında da fikir yürütmemize olanak sağlayacaktır.

1979 Devrimi, diğer birçok ülkede yaşanan devrimler gibi rejimin yönetsel hataları, halkın memnuniyetsizliği, kitle hareketlerinin etkisi gibi nedenlerle yaşanan bir devrim olduğu belirtilerek İran coğrafyasında uluslararası hâkim güçlerin bölgede güç gösterileri, yönetime müdahaleleri gibi nedenler de etkili olduğu inceleme konusu edinilmiştir. Bu paralelde Rıza Şah otoriter yönetimi, daha sonra yönetime gelen Muhammed Rıza Şah'ın Ajax Operasyonu sonrasında ulusal milliyetçileri ve komünistleri baskı altına almak için otoriter bir yönetim kurmuştur. Ak Devrim'le birlikte batı tarzı modernleşme yönünde atılan büyük adımlar uygulanmaya konuldu. Ne var ki bu uygulamalar karşısında duran grupların (özellikle dini gruplar) politize olmasına neden oldu.

Dini gruplar gibi başta muhalif halk olmak üzere birçok sol grup da baskı altına alınmıştı. Mevcut rejimin kötü yönetimi ve ABD hegemonyası altına girmesi de söz konusu olunca tüm gruplar tek bir hedefe yönelik birleştiler. Gerek siyasi sol gruplar gerekse de dini liderler, önemli şahıslar devrime kilitlendiler. Bunun için üzerinde uzlaşılan bir lidere ihtiyaç vardı. Bu görevi üstlenecek olan kişi karizmatik özelliği ile kitlelere yön vermeyi iyi bilen Ruhullah İmam Humeyni olmuştur.

Bu çalışmada ayrıca özellikle sol grupların devrimden sonra oluşacak beklentileri de en ince detayına incelenmiştir. Nitekim "devrim" kavramının kendi ruhlarında olduğu, şartların olgunlaşması durumunda yönetimi devralacakları umudu sürekli taşımaktaydılar. Ne var ki devrim sonrası yeni rejimin ilk işi oluşabilecek karşı bir devrimin oluşmasını engellemek olacaktır. Bu sebeple devrim sonrası yeni rejimin politikaları bu çalışmanın ana konularından biri olmuştur.

İran Devrimi'nin ardından yaşanan iktidar mücadelesi, benzer birçok devrimde olduğu gibi George Büchner'in, Danton'un Ölümü kitabında kullandığı

“ihtilal Satürn gibidir, kendi evlatlarını yer” söylemini bize tekrardan hatırlattı. Vaatleri ve tüm toplumu kuşatacağı söylemleriyle bütün dünyada büyük yankı uyandıran devrim, aynı etkiyi uzun süre devam ettiremedi. Karşı devrim ihtimalini göz önünde bulunduran devrimci ideoloji, devrimi meydana getiren ve en az kendisi kadar yönetimde hak sahibi olan diğer siyasi kesimleri tek tek ekarte ederek sistemin dışına itti.

Çalışmanın diğer önemli bir konusu olan Devrim’de etkili olan kişiler “bunların çoğu İslami yönetimin farklı versiyonlarını savunan ve devrimin gerçekleşmesinde büyük pay sahibi olan önemli din adamlarıydı”. Rejimin muhafazakâr yapısını koruma adına tasfiye edildi, hapsedildi ve İslami cumhuriyet modeli kurumsallaştı. Toplumsal çekişmelerin yanında Irak’la başlatılan savaş ve dış politikadaki katı tavır ülkenin geleceğinde belirleyici oldu.

Bugün İran, 1979 Devrimi’nin lideri Humeyni’nin kurumsallaştırdığı Velayet-i Fakih modeline göre yönetilmektedir. Velayet-i Fakih ideolojisi anayasal bir düzleme oturtulmuş ve İran bu özelliği ile teokratik meşruti yönetimle yönetilen tek İslam Devleti’dir. Devrim’den bugüne kadar yönetim ulemanın tekelindedir. Her ne kadar muhalif kesimler muhafazakâr yönetimin otoriter yönetimini eleştirip reform isteseler de bu durum iktidar tarafından göz ardı edilmektedir. İran, geçmişte ve bugün sahip olduğu sosyo-politik özelliklerinden dolayı zaman zaman dış politikada da zorluklar yaşamaktadır. Özellikle İran’a uygulanan ekonomik ve siyasi ambargolar devleti zora sokmaktadır. Bu bağlamda özellikle ekonomik temelli protestolar direkt rejime yönetilmektedir.

KAYNAKÇA

- ABRAHAMİAN, E. (2018). *Modern İnan Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- ABRAHAMİAN, E. (2018). *Modern İnan Tarihi*. (D. Şendil, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- AĞAOĞLU, A. (1941). *İnan İnkılabı*. Ankara: Zambak Basımevi.
- AHMEDİ, C. A. (2000). *Batılılaşma Hastalığı*. İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- AKYOL, E., & AHMADİ, A. (2019). İnan'da Rıza Şah Dönemi Modernleşme Sürecinin Şia Ulemasına Etkisi. (A. KARA, Dü.) *Journal of History School (JOHS)*, 12(40), 145-170. Nisan 04, 2021 tarihinde alındı
- AKYOL, E., & AHMADİ, A. (2020, Eylül 15). İnan'da Siyasi Partiler. *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 8(23), 268-284.
- ALGAR, H. (1989). Ahundzade Mirza Feth Ali. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2, s. 186-190. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahundzade-mirza-feth-ali> adresinden alındı
- ALGAR, H. (1998). Humeynî. *TDV İslam Ansiklopedisi Dergisi*, 18, 358-364.
- ALGAR, H. (2002). Ayetullah Kaşani. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 6-7.
- ALGAR, H. (2020). Mirza Melkum Han. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 30, s. 164-166.
- ALİYEV, A. (2019, Eylül). Kaçar Devleti'nin Kurucusu Ağa Muhammed Şah ve Dönemi. *Yüksek Lisans Tezi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ALPAY, G. P. (2005). Eşinin Kaleminden Ali Şeriatî' Eşinin Kaleminden Ali Şeriatî'nin Mücadelesi. *Haksöz*.
- ARI, T. (2012). *Geçmişten Günümüze Orta Doğu: Savaş, Siyaset ve Diplomasi* (Cilt 1). İstanbul: MKM Yayınları.
- AXWORTHY, M. (2007). *İnan Aklın İmparatorluğu: Zerdüş'ten Günümüze İnan Tarihi*. (Ö. Gitmez, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.
- AXWORTHY, M. (2008). *A history of İnan: Empire of the Mind*. New York: Basic Books.
- AXWORTHY, M. (2016). *İnan Aklın İmparatorluğu: Zerdüş'ten Günümüze İnan Tarihi*. (Ö. Gitmez, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.
- AXWORTHY, M. (2020). *Devrimci İnan İslam Cumhuriyetinin Tarihi*. (A. Karatay, Çev.) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- BALKAN, S., & TIRYAKİ, F. (2014). İnan Mitolojisinin İslam Devrimindeki Rolü & Humeyni ve Şah'ın Söylemlerinin Analizi. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 1(2), 85-113.
- BAŞAR, U. (tarih yok). <https://iramcenter.org/>. 06 07, 2020 tarihinde İRAM İnan Araştırmaları Merkezi: <https://iramcenter.org/cemil-said-beyin-gozuyle-iran-mesrutiyeti/> adresinden alındı

- BAŞARAN, D., & KIRILMAZ, A. (2020). İran'a Karşı Yürütülen Propagandanın Vekil Aktörü: Halkın Mücahitleri Örgütü. *İran Çalışmaları Dergisi*, 4(1), 211-240.
- BEHROOZ, M. (2007). *Nasıl Yapılamadı: İran'da Solun Yenilgisi*. (E. ÖZKAYA, Çev.) Ankara: Epos Yayınları.
- BERK, O. T. (2006). İran'ın Güvenlik Politikaları. Ankara.
- BİÇEN, G. (2015, 01 07). <http://intizar.web.tr/#>. İntizar: <http://intizar.web.tr/inanc-ve-dusunce/haber/1373/iran-mesrutiyet-hareketinde-din-adamlarinin-rolu#.XtZdSUUzbDe> adresinden alındı
- BOLAT, G. (2013). From Anglo-Persian Oil Company to British Petroleum (BP): Britain's Oil Adventure in Iran. *History Studies: International Journal of History*, 57-77.
- CLEVELAND, W. L. (2008). *Modern Ortadoğu Tarihi*. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- CURTİS, G. E., & HOOGLUND, E. (2015). *Iran: a country study* (5th ed. b.). Washington: Library of Congress Cataloging-in-Publication Data.
- CÜLÜK, A. (2018). İran İslam Devrimi ve Ulemanın Zaferi. *Güvenlik Çalışmaları Dergisi / Turkish Journal of Security Studies*, 20(1), 87-103.
- ÇANDAR, C. (1981). *Dünden Yarına İran*. İstanbul: Yalçın Yayınları.
- ÇELENK, M. (2014). Safevlerin Dini Pitikası ve İran'ın Şiileşme Seyri. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(4), 7-35.
- ÇİFTLİOĞLU, E. (2015). *İran'ı Anlamak*. Ankara: Başkent Üniversitesi.
- DABASHİ, H. (2008). *İran: Ketlenmiş Halk*. İstanbul: Metis Yayınları.
- DİLEK, K. (2017). İranda Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri. *Akademik Orta Doğu*, 2(1), 49-68.
- DIRAŞHI, C. (1384 (2006)). *Goftumani Siyasi Şia der İrani Muasır*. Tahran: İntişarat-ı Danişgahı İmam Sadık.
- DOĞAN, H. (2011, 07 29). *Tudeh Partisinin 1979 İran Devrimindeki Rolü*. Yök Tez Merkezi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> adresinden alındı
- DOĞAN, H. (2014). İran Siyasi Tarihi. S. Tamçelik (Dü.) içinde, *İran: Değişen İç Dinamikler ve Türkiye-İran İlişkileri* (s. 13). Ankara: Gazi Kitabevi.
- DOSTUR, B. (2012). Bir Bölgesel Güç Olarak İran ' in Ortadoğu politikası. *Ortadoğu Analiz*, 45-51.
- EFEĞİL, E. (2012). İran'ın Dış Politika Yapım Sürecini Etkileyen Unsurlar. *Ortadoğu Analiz*, 4(48), 53-68.
- EKREN, A. (2017). 1979-1995 Arası İran-ABD İlişkileri. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 146-155.
- ERDEĞER, B. Ş. (2000). Ali Şeriati: Kazanımın ve Gelişimin Öğretmeni. *Haksöz*.

- GARTHWAITE, G. R. (2011). *İran Tarihi Pers İmparatorluğundan günümüze*. (F. Aytuna, Çev.) İstanbul: İnkılap.
- GEREDE, H. (1952). *İran*. İstanbul: Vakıf Basımevi.
- GÖRÇÜN, Ö. F. (2008). *1979 İran İslam Devrimi Sonrası Türk-İran İlişkileri*. İstanbul: Beta Yayınları.
- GÜLER, C. (2019, 06 14). *Ayetullah Humeyni (1902-1989) ve İmamet Bağlamında Görüşleri*. Mayıs 12, 2021 tarihinde YÖK Tez: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> adresinden alındı
- GÜNDOĞAN, Ü. (2010). *İran ve Ortadoğu*. Ankara: Adres Yayınları.
- GÜNDOĞAN, Ü. (2011). 1979 İran İslam Devrimi'nin Ortadoğu Dengelerine Etkisi. *Orta Doğu Analiz Dergisi*, 3(30), 67-73.
- Haber, İ. (2013, 06 19). *Ali Şeriatı: Devrime yol açan düşünür*. İlke Haber: <https://www.ilkehaber.com/haber/ali-seriati-devrime-yol-acan-dusunur-26510.htm> adresinden alındı
- HUMEYİNİ, A. (1989). *İmam Humeyni'nin İlahi ve Siyasi Vasiyetnamesi*. Ankara: İran İslam Cumhuriyeti Büyükelçiliği Kültür Müsteşarlığı.
- HUMEYİNİ, R. M. (1384/1964). *Keşf-ü el-Esrâr (et-Tercemetü-s es-Sahihâ)*. Kum.
- HUT, D. (2013). İran. Z. KURŞUN içinde, *Modern Ortadoğu Tarihi* (s. 12-201). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- İHRACİZADE. (2020, Mart 22). *Ali Şeriatı: Devrimin Taşlarını Döşeyen Mistik*. ihramcizade. adresinden alındı
- İŞTİRAKİ. (2015). Ali Şeriatı: İran Devrimi'nin İdeologu. *İştiraki*.
- KARACAN, O. (2013). 1906 İran Meşrutiyeti. *Yüksek Lisans Tezi*. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KARADENİZ, Y. (2006). *İranda Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1923)*. İstanbul: Bakış yayınları.
- KARAMAN, H. (1993). CA'FERİYYE. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 7, s. 4-10. <https://islamansiklopedisi.org.tr/caferiyye--sia> adresinden alındı
- KAYA, M. (2008). Ortadoğu'da Petrol Savaşının Başlama Noktası ve İngiltere'nin İran Petrollerini Kontrölü Altında Tutma Çabaları. *Demokrasi Platformu Dergisi*, 4(14).
- KESKİN, G. S. (2020). İran Öğrenci Hareketleri ve 1979 Devrimi. *Sosyal Bilimler Araştırmalar Dergisi*, 6(58), 1151-1160.
- KHOSROKHAVAR, F., & ROY, O. (2000). *İran: Bir Devrimin Tükenişi*. (İ. Yarguz, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- KILIÇ, S. K. (2002). İran'da İlk Anayasal Hareket 1906 Meşrutiyeti. 143-161. https://www.researchgate.net/publication/329117329_IRAN'DA_ILK_ANAYASAL_HAREKET_1906_MESRUTIYETI adresinden alındı

- KILINÇ, T. (2020, 08 22). *Mecra/Halkın Mücahitleri Örgütleri*. 12 25, 2021 tarihinde <https://www.gzt.com/>: <https://www.gzt.com/mecra/halkin-mucahitleri-orgutu-3346009> adresinden alındı
- KİNZER, S. (2004). *Şah'ın Bütün Adamları: Bir Amerika Darbesi ve Ortadoğu'da Terörün Kökenleri*. (S. Önal, Çev.) İstanbul: İletişim.
- KOÇ, M. (2019). *Halkın Mücahitleri Örgütü*. Ankara: İRAM İnan Araştırma Merkezi.
- KUDUOĞLU, A. (2019). İran'da Musaddık Dönemi: 1951-1953. *İran Çalışmaları Dergisi*, 2(2), 37-62.
- KURTULUŞ, R. (2005). Muhammed Rıza Şah Pehlevi. *TDV İslam Ansiklopedisi Dergisi*, 30, 562-563.
- KURTULUŞ, R. (2019). Muntaziri. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 317-319. Mayıs 28, 2021 tarihinde <https://islamansiklopedisi.org.tr/muntaziri> adresinden alındı
- MARSHALL, P. (1994). *İran'da Devrim ve Karşı Devrim*. İstanbul: Z yayınları.
- METİN, C. (2006). Türk Modernleşmesi ve İran. *Doktora Tezi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- MK, T. (1983, Mart 1). TUDEH'le İran Halkıyla Dayanışma. *ATILIM Türkiye Komünist Partisi Merkez Komite Organı (gazete)*, s. 1-8.
- MOİN, B. (1999). *Khomeini: Life of the Ayatollah*. Londra.
- MUNTAZERİ, A. (1411 (1990)). *Dirasatün fi Velayetü'l Fakih ve Fıkhu'd Devletü'l İslamiye*. Kum: Daru'l Fikr.
- NAJAFABADİ, A. H. (1882). Çağdaş İran'da Şiî İmamet Kavramı ve Liderlik: Dinî Modernistlerin Görüşleri (The Shi'i Concept of Imamate and Leadership in Contemporary Iran: The Case of Religious). *Turkish Journal of Shiite Studies*, 1(2), 339-356. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/siader> adresinden alındı
- NİRAY, N., & DENİZ, D. (2010). İran İslam Cumhuriyeti: Tarihi, Siyaseti ve Demokrasisi. (E. Ç. Mustafa Öztürk, Dü.) *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, VI(2), 1-32.
- OCAK, A. Y. (1999). Safevi Propagandası ve Osmanlı Halk İsyanının İkiye Bölünüşü Yahut Rafizilik ve Kızılbaşlık'ın (Alevilik) Doğuşu. E. İhsanoğlu, & E. İhsanoğlu (Dü.) içinde, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi II*. İstanbul: Zman Kitap.
- ONAT, H. (2013). İran İslam Devrimi ve Şiilik. *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, 223-256.
- ÖZ, M. (2019). Talekani. *TDV İslam Ansiklopedisi Dergisi*, 576-577.
- ÖZTÜRK, H. (2016). *Modern Ortadoğu Siyasi Tarihi*. (H. Öztürk, Dü.) İstanbul: Bigesam Yayınları.
- ÖZTÜRK, S. (2018). İran'da Silahlı Muhalefetten Demokrasi Söylemlerine: Halkın Mücahitleri Örgütü. *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, 165-175.
- PARSİ, R. (2012). Introduction: Iran at a critical juncture. R. Parsi içinde, *Iran: a Revolutionary Republic in Transition* (s. 9-22). Paris: Chaillot Papers.

- RAMSEY, C. (2016). *The Failure of Mehdi Bazargan How the Revolutionary Council, the Clerical Oligarchy, and United States Foreign Policy Undermined the Liberal Democracy of Iran in 1979*. Washington: The George Washington University.
- SAİD BEY, C. (2014). *İran Mktupları*. (A. E. ÇINAR, Dü.) İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- SARIKAYA, Y. (2012). *Geçmişten Günümüze İran: Tarih, Siyaset, Toplum ve Kültür*. Ankara: Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı (TASAV). Nisan 15, 2020 tarihinde alındı
- SERDAR, Z. (2020). *Septik Bir Müslümanın Yolculuğu Cenneti Arayan Adam*. İstanbul: Mahya Yayıncılık.
- SOFUOĞLU, E. (2004). *Osmanlı Devletinde Islahatlar ve I. Meşrutiyet*. İstanbul: Gökkuşbu Yayınları.
- SOOFİZADEH, A. (tarih yok). Osmanlı ve İran Meşrutiyeti Karşılaştırması. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(35), 286-296.
- SÜMER, F. (2001). *TDV İslâm Araştırmaları Merkezi*. 06 06, 2020 tarihinde TDV İslâm Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kacarlar#1> adresinden alındı
- ŞERİATİ, A. (1986). *Ne Yapmalı*. (M. Demirkol, Çev.) İstanbul: Bir Yayınları.
- ŞERİATİ, A. (1992). *Kevir*. (D. Örs, Çev.) Ankara: Fecr Yayınları.
- ŞERİATİ, A. (1994). *Öze Dönüş*. (E. Okumuş, Çev.) İstanbul: Kitabevi yayınları.
- ŞERİATİ, A. (1996). *Şehadet*. (M. Şayir, Çev.) İstanbul: Fecr Yayınları.
- ŞERİATİ, A. (2004). *İran ve İslam*. (H. Kırlangıç, & K. Çamurcu, Çev.) Ankara: Fecr Yayınları.
- ŞERİATİ, A. (2005). *Ali Şiası Safevi Şiası*. (F. Artinli, Çev.) İstanbul: Ekin Yayınları.
- ŞERİATİ, A. (2007). *Biz ve İkbâl*. (D. Örs, Çev.) İstanbul: Fecr Yayınları.
- ŞERİATİ, A. (2011). *İslam Bilim 1*. (H. Kırlangıç, Çev.) İstanbul: Fecr Yayınları.
- ŞERİATİ, P. (2005). *Gözetim Altında Özgürlük Eşim Ali Şeriatî -Bir Hayat Hikayesi-*. (A. Mayalı, Çev.) İstanbul: Ekin Yayınları.
- TAFLIOĞLU, M. S. (2009). *İran İslam İhtilalinde Ayetullah Humeyni ve Velayet-i Fakih Meselesi*. YÖK Tez Merkezi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> adresinden alındı
- TAFLIOĞLU, Mehmet Serkan. (2009). İran İslam İhtilalinde Ayetullah Humeyni ve Velayet-i Fakih Meselesi. *AÜSBF Dergisi*, LXVIII(III).
- TİMETÜRK. (2020, Mayıs 4). *TİMETURK*. TİMETURK: <https://m.timeturk.com/caferilik-nedir/haber-778206> adresinden alındı
- TOPALOĞLU, Ö. (1996). *Çağdaş İran Tarihi. Yüksek Lisans Tezi*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı.
- TURAN, Ö. (2003). *Medeniyetlerin Çatıştığı Nokta Ortadoğu*. İstanbul: Acar Matbaacılık.

- ULUERLER, S. (2014, Mayıs-Haziran). Safevi Devleti'nin Yıkılışa Gidiş Sürecinde Osmanlı'nın Tutumu ve Rusya İle İttifak Kurmasının Anlamı (1722-1724). *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*(210), s. 97-122.
- ÜSTÜN, İ. S. (1998). Günümüz İslâm Ülkelerinin Bazılarında Yönetim Biçimleri İran İslâm Cumhuriyeti. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 35-48.
- ÜSTÜN, İ. S. (2000). İran. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 22, s. 400-404. TDV İslâm Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/iran#4-safevilerden-gunumze-kadar> adresinden alındı
- ÜSTÜN, İ. S. (2013). Velayet-i Fakih. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 19-22.
- ÜŞÜR, S. (1991). *Din Siyaset Ve Kadın(İran Devrimi)*. İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Wikipedia. (tarih yok). 06 06, 2020 tarihinde Wikipedia: https://en.wikipedia.org/wiki/Mirza_Malkam_Khan adresinden alındı
- YILMAZ, H. (2002). *Tarih Boyunca İhtilaller ve Darbeler*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- YILMAZ, U. (2020). İran İslam Devrimi'ne Giden Süreç ve Devrimin Türk Basınına Yansımaları. *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- YÜCESOY, H. (2005). Mihne. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 30, 26-28.
- ZEHRA, B.-i. (2013, 09 29). <http://www.ufkumuzhaber.com/>. 06 18, 2021 tarihinde Ufkumuz Haber: <http://www.ufkumuzhaber.com/ayetullah-mahmud-talegani-25435h.htm> adresinden alındı